

PAP BALÁZS

A TINTINNABULUM TRIPUDIANTIIUM SZERZŐSÉGÉHEZ*

Nyéki Vörös Mátyás költői műveinek kritikai kiadása a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának második kötetében jelent meg 1962-ben, a szövegeket Jenei Ferenc gondozta.¹ A jegyzetekben Jenei igyekszik meghatározni a pontos Nyéki Vörös-korpuszt, az esetleges bizonytalanságok mégsem tántorítják el attól, hogy bizonyos szövegeket Nyéki Vörös Mátyás művei közé soroljon. Az irodalomtörténet-írás kimondva-kimondatlanul tudja, hogy teljességgel elképzelhetetlen, hogy minden Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított mű az ő tollából származzék. A legutóbbi időben Vadai István érvelt amellett, hogy lehetetlen egy szerzőt feltételezni a két nagy Nyéki Vörös-mű, a *Tintinnabulum tripudiantium* és a *Dialogus* mögött;² de ha a kisebbeket szemléljük, akkor is olyan mértékű stilisztikai, metrikai, retorikai heterogeneitás látszik, mely valószínűleg egy szerző mégoly sokrétű életművében – ha mégis elfogadjuk, a stílus ilyen megváltozása kapcsán szinte posztmodern jelenséget kell sejtünk.

A Jenei által kiadott, Nyéki Vöröshöz kapcsolt költői életmű 43 szöveget tartalmaz, melyről kiadója állítja, hogy csak 12 esetben lehetünk biztosak a szerzőségében.³ A bizonytalan szerzőségű darabok közül ezúttal kettővel foglalkozom részletesen.

A feltételezett Nyéki Vörös-korpusz hagyományozódásának egyik kétségtől legproblematisabb ága az, amely a *Dialogus* és a *Tintinnabulum tripudiantium* című versek egymás mellé kerüléséből von le következtetéseket. A *Dialogus*, az egyik bizo-

* Mindenekelőtt szeretnék köszönetet mondani tanáromnak, Vadai Istvánnak, aki még hallgató koromban Nyéki Vörössel megismertetett.

¹ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2. Pécsi Király Imre. Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad., jegyz. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962.

² VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formái a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, SZILASI László, PAP Balázs, VADAI István, Szeged, 2005, 181–187.

³ „Nyéki Vörös Mátyás kötetünkben közölt 43 verse közül hét (58, 70–74, 92. sz.) saját kézírásában maradt fenn, négynél a versfők igazolják szerzőségét (78, 82, 90, 91. sz.), egynek élén kezdőbetűi állnak (75. sz.), végül három az ő neve alatt jelent meg (73, 90, 91. sz. – ezek azonban már az előző csoportokban is szerepelnek). Összesen tehát csak 12 ének esetében vitathatatlan a Nyéki Vöröstől való származtatás, a többi verset tudományos megfontolás alapján tulajdonítottuk neki. Igaz, hogy ezek közül néhányat már a hagyomány is régóta tőle eredeztet (59–64. sz.).” *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2. i. m.*, 449.

nyosan Nyéki Vörös Mátyás által írt vers, több önálló nyomtatott kiadást is megért,⁴ a *Tintinnabulum* szövege a *Dialogus*tól függetlenül kétszer jelent meg.⁵ Az első kiadás, melyben a két szöveg együtt látott napvilágot, 1644-ből származik.⁶ A *Régi magyarországi nyomtatványok* Jenei RMKT-beli jegyzetei alapján egy régebbi, 1633-as közös kiadást is valószínűsít.⁷ E korai közös kiadás léte vagy nem léte kérdésében nem kívánok állást foglalni, már csak azért sem, mert a *Tintinnabulum* Nyéki Vörös-életműbe sorolását már az ismert 1644-es kiadás alapján elvégezhetőnek gondolta Jenei.

Attribúciója elsődlegesen arra a tényre támaszkodik, hogy egy biztosan tőle származó vers társaságában jelenik meg, másodsorban pedig arra, hogy az 1644-es kiadás *Tintinnabulum*-előszavát S. K. monogrammal aláírja szerzője, s ezt a monogramot Jenei „Soproni Keresztes”-ként oldja fel.

A szerzőség kérdését tisztázandó érdemes szemügyre venni az 1644-es nyomtatvány pontos tartalmát, és számba venni, mennyiben tartalmaz többet az ismert korábbi *Dialogus*- és *Tintinnabulum*-kiadásokhoz képest. „A főrészt két Nyéki Vörös Mátyás művet tartalmaz: Az elsőnek, a *Tintinnabulum tripudiantium*nak a tartalma és beosztása megegyezik az 1636-i pozsonyi kiadásával ([RMNy] 1658). A 72–100. lapon ebben is megvan Nyéki Vörös Mátyás hat kisebb vallásos verse. A versciklus és a függelék énekeinek incipitmutatóra utaló kezdősora: A3a: *Mit halássz – 72: A Krisztus szent – 76: Mondj – 86: Szörnyű – 91: Igazságszerető – 93: Jaj, miképpen – 99: Mit használ.*

A 100. lapon belső címlappal kezdődik Nyéki Vörös Mátyás *Dialogusa*, amelynek tartalma, beosztása megegyezik a Bécsben 1633-ban megjelent előző kiadásával ([RMNy] 1558). A függelékben Nyéki Vörös Mátyásnak a következő két további, vallásos verse található: *Penitenciára indult szívnek könyörgése – Egy szentelt vitéznek készülőlt fűjő trombitája*. A versciklusnak és a függelék két énekének incipitmutatóra utaló kezdősora: 102: *Bátorságban élő, ó emberi nemzet – 159: Bocsásd kegyelmedet – 162: Szegény gyarló*. Az utolsó számozatlan lapon a Ferenczffy-nyomtatványokból ismert *Memento mori, memorare novissima* feliratú halálfejes fametszet látható.”⁸

Az RMNy leírása alapján tehát a következők látszanak: A *Tintinnabulum*ot (RMKT XVII/2, 93. sz.) követően korábbi kiadásokból már ismert versek következnek (RMKT

⁴ *Dialogvs, az az egy kárhozatra szállott kazdag test és leleknek siralommal tellyes egymással valo keserves panaszkodo beszélgetések [...]* Nyomtatott Prágában Sessius Pál által M. DC. XXIII. esztendőben (RMNy 1294); valamint: RMNy 1321, 1558, 1635, 1664, 1978.

⁵ *Tintinnabulum Tripudiantium: az-az, A' földi részeg szerenchének es dichoesegnek alhatatlan lakodal-mában Tombolok Jóra-intoe Chengettyueje. Mely a' világ chalardsagát, az Ember negy utolsó dolgainak zengesevel Kinek-kinek eleibe adgya. [...]* Nyomtatott Posonban, 1636. Esztendőben (RMNy 664); RMNy 1812.

⁶ *Tintinnabulum tripudiantium, az-az a földi részeg szerenchének és dichőségnek álhatatlan lakodalmában tombolók jora-intő chengettyüje, melly a világ chalardságát az ember negy utolsó dolgai-nak zengésével kinek-kinek eleibe adgya. – Dialogus, az-az egy kárhozatra szállott test- és lelek-nek egy-mással valo keserves és panaszkodo beszélgetese.* Ezt is kétszer nyomtatták ki Bechben egynehány esztendővel ez-előtt, most pedig harmadszor, Posonban M. DC. XLIV (RMNy 2077).

⁷ Egészen pontosan azt teszi fel, hogy az 1633-as bécsi *Dialogus*-kiadás csonka és eredetileg tartalmazta a *Tintinnabulum*ot is; vö. RMNy 1558A jegyzetei, valamint *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2. i. m.*, 483–484.

⁸ RMNy 2077.

XVII/2, 94, 95, 96, 97, 98, 99. sz.), majd a *Dialogus* következik (RMKT XVII/2, 90. sz.), majd két újabb vers (RMKT XVII/2, 91, 100. sz.). Az RMKT XVII/2, 100. sz. versen kívül minden szöveget ismerünk korábbi kiadásokból, a 91. sz. a *Dialogus*, a többi a *Tintinnabulum* előző köteteiben is szerepel.

Az *Egy szentelt vitéznek készülőt-fujo trombitaja az emberi gyarloságról* című vers kivételével tehát minden „Nyéki Vörös-versről” van 1644-nél korábbi adatunk. Úgy látszik tehát, hogy a két nagy költemény egymás mellé kerülése alkalmával a kötet egy új darabbal is kiegészül, éppen akkor, amikor a *Tintinnabulum*-előszóban megjelenik az S. K. monogram.

Érdemesnek látszik tehát ezt a verset alaposabban megvizsgálni. Először Toldy Ferenc tulajdonítja Nyéki Vörösnek azon az alapon, hogy egy kötetben találja a *Tintinnabulum*-mal. Jenei ezt egészíti ki azzal az érveléssel, hogy motívumok tekintetében (*trombita*-motívum) hasonlít a *Tintinnabulum*-ra.⁹ A szövegben szereplő csonka akrosztichont Jenei úgy magyarázza, hogy Nyéki Vörös több más verséhez hasonlóan itt is „lemondott az értelmes szöveg erőltetéséről”.¹⁰

Jenei ez utóbbi állítása különösen elgondolkodtató. A részint értelmes akrosztichon szöveget: SLEIHMVKDVNKERNTS PAVPER PECCATOR M, Jenei szerint az eredményezte, hogy szerzőjének a vers közepén jutott eszébe, hogy akrosztichont szeretne írni, a vers elejét pedig nem akarta már megváltoztatni. Ilyen eljárás véleményem szerint csak bajosan képzelhető el, tekintve, hogy egy akrosztichonos vers keletkezésének ütemében az akrosztichon megírása a legkorábbi lépések egyike,¹¹ vagyis a vers az akrosztichon betűit követve íródik meg. Sokkal valószínűbbnek látszik, ha a töredékes akrosztichont, melynek épp a második fele látszik épnek, úgy közelítjük meg, hogy feltesszük, a vers eredetileg teljes akrosztichont tartalmazott, melyet valamilyen megfontolásból, akár szerzője, akár másvalaki eltüntetett belőle.

Érdemes megvizsgálni a strófák első sorait, melyek az akrosztichon betűit tartalmazzák:

Szegény gyarló Ember, Jaj mely nyomorúlt vagy! [...]
Látod jól, mindennap esendő példákban, [...]
Egész gyermekséged idejétől-fogva, [...]
Ingyen sem gondolnád, mely kichiny vétkeért, [...]
Hazug, szentség-törő, fondor, rágalmazó, [...]
Mít gondolsz, ki a' Bünt mint a' vizet iszod? [...]
Vagy-e híreddel, hogy készülőt fűttak? [...]
Kérlek, siketségre ne vedd Intésemet: [...]
De mindenek fölött erre légyen gondod, [...]

⁹ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 2. i. m.*, 506.

¹⁰ Uo.

¹¹ Nem feltétlenül a legelső, de mindenképp a legelsőik közül való. Tinódi ismert *Eger vár történetjének summája* esetében például egyszerre az első és a második, tudniillik az akrosztichon egyezik az első strófa szövegével.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

Vaj, ki chudas törvény vagyon e' táborban! [...]
Nem hadnak ott semmit erővel el-venni: [...]
Kegyetlenek pedig ott a' Tömlöcz-tartók: [...]
Egy chöpp víz sem lesz ott, akar-mint szomjúzzál; [...]
Régi adosságid írva elő-hozzák, [...]
Nem lehet ki-menned e' Fogságból addig, [...]
Tehát jól meg-gondold nyomorúlt voltodat, [...]
Siess, engeszteld-meg a' te Istenedet; [...]
Penitentziára a' míg időd vagyon, [...]
Abban bizonyos vagy, hogy meg kellyen halnod: [...]
Vigyázz dolgaidra hát, 's légy igen készen, [...]
Panaszolkodónak nyisd-meg füleidet: [...]
Ehezőknek ne szánd; szegd-meg kenyeredet: [...]
Rongyost ruházz, mutasd Keresztyén-vóltodat: [...]
Pogány módra meg ne rontsd a' Törvényeket: [...]
Egész életednek tellyes napjaiban, [...]
Chinálly barátokat a' hamis Mammon-ból, [...]
Cheréld-meg magadnak az el-múlo Jókon, [...]
A' Pállya-futóknak tudd-e szokásokat? [...]
Te-néked-is fel-vann téve a' Jutalom, [...]
Oh Fölséges Isten, Menynek Földnek Ura [...]
Reám ki-árasztott számtalan sok jódért, [...]
Mondván, Szent, Szent, Szent, a' Seregeknek Ura; [...]

Induljunk ki abból a Jenei elképzelésénél valószínűbb feltevésből, hogy a vers eredetileg teljes egészében akrosztichonos volt, de valaki mára eltüntette belőle a szöveg egy részét, úgy, hogy a verset érdemben mégsem kívánta megváltoztatni. Erre többféle eljárást is választhatott. Elsőként a strófák cseréje juthatna eszünkbe, ez azonban több okból is kockázatos művelet: a vers alapvető kompozíciója sérülne, ráadásul visszaállítása túl nagy „filológiai kreativitásról” árulkodna; esetünkben praktikus szempont is gátolja, hogy releváns megoldásként számba vegyük: a versfők kevés magánhangzót tartalmaznak. Másik, sokkal valószínűbb és elterjedtebb megoldás a strófák első soraiban szereplő szavak sorrendjének cseréje. Akár az inkognitóra vágyó szerző, akár egy verset szerzőjéről leválasztani akaró szerkesztő vagy nyomdász könnyedén alkalmazhatja ezt az eljárást, a szöveg kompozícióját csak felszínen érinti vele.

Ezt a módszert alkalmazva ez esetben igen érdekes eredményt kapunk. (A változtatásokat minden esetben jelölöm: dőlt betűvel szedem és továbbra is nagybetűvel írom az „eredetileg” versfőben álló szót, megvastagítom és kisbetűs szedéssel hagyom az esetleges csere után élre került szót.)

Szegény gyarlar Ember, Jaj mely nyomorúlt vagy! [...]
jól *Látod*, mindennap esendő példákban, [...]

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

gyermekséged *Egész idejétől-fogva, [...]*
Ingyen sem gondolnád, mely kichiny vétkeért, [...]
szentség-törő, *Hazug, fondor, rágalmazó, [...]*
Mit gondolsz, ki a' Bünt mint a' vizet iszod? [...]
Vagyon-e híreddel, hogy készülőt fűttak? [...]
ne vedd siketségre *Kérlek, Intésemet: [...]*
De mindenek fölött erre légyen gondod, [...]
Vaj, ki chudas törvény vagyon e' táborban! [...]
semmit ott *Nem* hadnak erővel el-venni: [...]
Kegyetlenek pedig ott a' Tömlöcz-tartók: [...]
ott *Egy* chöpp víz sem lesz, akar-mint szomjúzzál; [...]
Régi adosságid írva elő-hozzák, [...]
Nem lehet ki-menned e' Fogságból addig, [...]
jól *Tehát* meg-gondold nyomorúlt voltodat, [...]
Siess, engeszteld-meg a' te Istenedet; [...]
Penitentiára a' míg időd vagyon, [...]
Abban bizonyos vagy, hogy meg kellyen hálnod: [...]
Vigyázz dolgaidra hát, 's légy igen készen, [...]
Panaszolkodónak nyisd-meg füleidet: [...]
Ehezőknek ne szánd; szegd-meg kenyeredet: [...]
Rongyost ruházz, mutasd Keresztyén-vóltodat: [...]
Pogány módra meg ne rontsd a' Törvényeket: [...]
Egész életednek tellyes napjaiban, [...]
Chinálly barátokat a' hamis Mammon-ból, [...]
Cheréld-meg magadnak az el-múlo Jókon, [...]
A' Pállya-futóknak tudd-e szokásokat? [...]
Te-néked-is fel-vann téve a' Jutalom, [...]
Oh Fölséges Isten, Menynek Földnek Ura [...]
Reám ki-árasztott számtalan sok jóért, [...]
Mondván, Szent, Szent, Szent, a' Seregeknek Ura; [...]

A szavak megcserélése után az akrosztichon: SJGISMVNDVS KORNJS PAVPER PECCATOR M. Hogy valóban szerepelt a szövegben ez az akrosztichon és épp a szerző nevének eltitkolása miatt változott meg, arra erős bizonyíték, hogy a „PAVPER PECCATOR” szerzőség szempontjából közömbös elem érintetlenül maradt.

A valódi akrosztichon feltárásából közvetlenül több dolog is következik. Legelőször az, hogy az *Egy szentelt vitéznek készülőt-fujo trombitaja az emberi gyarloságról* című verset nem Nyéki Vörös Mátyás, hanem Kornis Zsigmond (1578–1648)¹² írta, valamint

¹² Kornis Zsigmond katolikus erdélyi főúr. Bátyja, Kornis Boldizsár részt vett a Báthori Gábor-ellenes Kendi-féle összeesküvésben, amiért lefejezték, és Zsigmondnak el kellett hagynia Erdélyt. Később Forgách Zsigmondnál szolgált. 1615-től, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idejében bihari és zarándi főispán, az erdélyi

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

az is, hogy a kritikai kiadás főszövege *nem feltétlenül* a szerzői szöveget tartalmazza.¹³ Ezeken kívül azonban egyéb, e versen túlmutató következtetések is levonhatók.

Mivel e szöveg ismereteink szerint akkor került először kiadásra, amikor a *Tintinnabulum* és a *Dialogus* közösen jelent meg, és amikor a *Tintinnabulum* előszava először tartalmazta az S. K. monogramot, logikusnak látszik, hogy az eddig Soproni Keresztessként feloldott betűket Sigismundus Kornisként értelmezzük.

Ezt egyéb érvek is alátámasztják.

Kornis Zsigmondtól eddig egyetlen verset ismertünk, a *Sokat irtak bölcsek, világi dolgokról* incipitű költeményt.¹⁴ A vers akrosztichonos, és szerzője nevét éppen olyan alakban tartalmazza, mint az imént tárgyalt költemény (SIGISMVNDVS KORNIS FECJT OH). Mind tematikájában, mind motívumai szempontjából szorosan kapcsolható akár a *Szegény gyarló ember* kezdetűhöz, akár a *Tintinnabulum*hoz. A vers formai tekintetben is rokon a másik kettővel, ráadásul a katolikus vallású Kornis könnyen tartózkodhatott Nagyszombatban a *Tintinnabulum* megírásának évében, 1629-ben.

Mindezek tükrében befejezhetőnek gondolom a Vadai István által megkezdett mondatot: „...a korábbi vélekedésekkel szemben a *Tintinnabulum*ot nem Nyéki Vörös Mátyás írta”,¹⁵ hanem Kornis Zsigmond.

Nem elképzelhetetlen, hogy a 17. századi költészet már kiadott anyagában ezekhez hasonlóan további Kornis-versek lappangnak, ahogyan az sem, hogy egyes bizonytalan szerzőségű darabok hasonló érvek alapján valakivel összekapcsolhatók, esetleg bizonytalan szerzőjüktől elperelhetők lesznek, a kutatás jelen állapotában ennél több azonban nem jósolható. Az viszont egyenesen bizonyos, hogy a Nyéki Vörös Mátyás-korpusz bizonytalan szerzőségű darabjait alapos vizsgálat alá kell vetni, és az is, hogy a *Tintinnabulum*ról szóló szakirodalom a fentiek tükrében újragondolandó.

Balázs Pap

ON THE AUTHORSHIP OF *TINTINNABULUM TRIPUDIANTUM*

In the critical edition (1962), the oeuvre of Mátyás Nyéki Vörös lists 43 texts attributed to him, but we can be certain about his authorship in 12 cases only. From among the rest, the pieces with uncertain authorship, the article investigates *Tintinnabulum tripudiantium*. With simple changes of words, the acrostic in the text, which was intentionally destroyed in the 17th century, is restored. Thereby it is proven that the real author is Zsigmond Kornis.

hadak főkapitánya. Vö. *Régi magyar költők tára: XVII. század, 15/A–B, Katolikus egyházi énekek*, kiad., jegyz. STOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992, B, 535.

¹³ Ha a változtatásokat maga Kornis hajtja végre a szövegen, akkor az „ultima manus” elve szerint a Jenei által közölt szöveg helyes.

¹⁴ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 15/A–B, i. m.*, 634. sz.

¹⁵ VADAI, *i. m.*, 187.

KESZEG ANNA

A GYÖNGYÖSSI JÁNOSRÓL SZÓLÓ BIOGRAFIKUS SZÖVEGEKRŐL

2004 őszén találtam rá a kolozsvári Református Teológia Könyvtárában Gyöngyössi János kéziratban maradt önéletírására, 2005 nyarán pedig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában egy névtelen Gyöngyössi-életrajzra. Ebben az elemzésben e két, mindeddig publikálatlan kézirat értelmezésére/kontextualizálására vállalkozom.

Feltehetően 1767 és 1813 között Gyöngyössi János megírta élettörténete egy részét.¹ 1841-ben ennek az élettörténetnek a felhasználásával készült el egy anonim, kéziratban maradt Gyöngyössi-életrajz.² Ez a két nyilvánosság elé nem került szöveg két szempontból lehet érdekes. Egyrészt Gyöngyössi kevésbé ismert élettörténetének forrásaként, másrészt meg a biografikus narráció 18–19. századi erdélyi (tordai) használatához kapcsolódó adalékként.

Az önéletírásról 1938-ban Rass Károly közölt ismertetést az Erdélyi Múzeumban.³ Ugyanez az aranyosgyéresi⁴ származású Rass Károly, aki müncheni és berlini tanulmányút után Gyulafehérváron lett katolikus pap és tanár, Torda irodalomtörténeti jelentőségére rákérdező tanulmánnyal szerepel a városról szóló szakirodalomban.⁵ A szintén Tordán lelkészkedő Gyöngyössire tehát egy ilyen helytörténeti tudományos érdeklődés, illetve valamelyes lokálpatriotizmus irányította rá a figyelmét. Gyöngyössi önéletrajzáról szóló tudósítása – valószínűleg éppen emiatt is – csalódottságnak ad hangot: „Ez a bőrbe kötött blok-szerű régi könyv nem szolgál szenzációkkal, vagy meglepetésekkel az olvasónak, alig van kihálasznivaló belőle, de mégis kár volna említetlenül visszahelyezni a könyvtárak sötétjébe: még nem vagyunk olyan gazdagok, hogy ne kellene lehajolnunk az útszéli búzaszemekért.”⁶ A kézirat tartalmi ismertetését annak a leírásával folytatja, hogy mi hiányzik Gyöngyössi szövegéből ahhoz képest, amit jogosan elvárhattunk volna: sikereinek ismertetése, lánya irodalmi tevékenysége, melyről Kazinczy az *Erdélyi leve-*

¹ Lelőhelye a kolozsvári Református Teológia Könyvtárában, jelzet nélkül.

² Lelőhelye a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, jelzete: Ms 2580.

³ RASS Károly, *Gyöngyössi János önéletírása*, ErdMúz, 1938, 281–290.

⁴ Aranyosgyéres a Tordához legközelebb eső, azzal szinte egybeépült kisváros.

⁵ RASS Károly, *Torda a magyar irodalomban = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Tordán 1938. augusztus hó 28–30. napjain tartott tizenötödik vándorgyűlésének emlékkönyve*, szerk. GYÖRGY Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1938, 47–55.

⁶ RASS, *Gyöngyössi...*, i. m., 281.

lekben beszámol, illetve Rass szerint az is, „ami minket a legjobban érdekelne: irodalmi élete, alkotásai, s különösen a körülötte támadt irodalmi hadjáratok”.⁷ Csalódottságának két oka is van. Egyrészt Gyöngyössi szövege nem a költő Gyöngyössiről szóló képet forgalmazza, mely forrásként illeszkedett volna Rass irodalmi helytörténeti projektjébe, másrészt pedig az önéletírás egy olyan modelljét kérné számon Gyöngyössin, mely nem fér össze a kis fekete kötet narrációjával: „Mindig csak krónikás szárazsággal számol be az eseményekről, de a sikerről hallgat.”⁸

Rass szövege két problémát vet fel tehát: az egyik a szerzői társadalmi státusszal kapcsolatos, a másik pedig műfajelméleti (illetve inkább műfaj történeti) jellegű. Mivel a kézirat szövegének elemzésében az előbbi problémakör értelmezésére vállalkozom, először a műfaj történeti kérdést elemzem. Az önéletírás körül folyó kortárs viták majd mindegyike egyetért abban, hogy ezt az irodalmi és történeti szövegtípusok határán elhelyezhető műfajt kétféle intencionalitással lehet olvasni, bár az olvasási folyamat sokszor fordíthatja át egyiket a másikba.⁹ Egyik olvasásmód az lenne, amely az önéletírást történeti forrásértéke miatt veszi komolyan, s a történeti adatok korrekcióját véli elérni az önéletrajzi szövegek olvasásával. Nyilvánvaló, hogy ezen értelmezési forma érvényességére megkérdőjeleződött az elmúlt években (erre az idézett tanulmányok mind figyelmeztetnek), elvezetett viszont a másik olvasásmódon belüli elkülönítés lehetőségéhez. Amennyiben nem történeti forrásként olvassuk az önéletrajzi természetű szöveget, két eljárás kínálkozik. Egyrészt a „szubjektív történelem” vagy még tágabban fogalmazva a „lehetséges történelem” reprezentációjaként értelmezhetjük a memoárokat. Másrészt pedig szubjektumkonstrukciók színreviteli technikáit, azt a bizonyos „önéletrajzi paktumot”¹⁰ kereshetjük az önéletrajzokban. Ennek az elkülönítésnek nyilván diszciplináris okai vannak, viszont az önéletrajzi szövegek különböző típusai is implikálnak olyan értelmezési hagyományokat, melyek ezt a különbségtételt lehetővé teszik. A szándékosan sarkítottá tett választást tehát nem annyira az értelmezés intencionalitása, mint inkább a szöveg karaktere dönti el. Már a magyar önéletírás-kutatás egyik első tanulmánya leválasztotta a memoárt, az emlékiratot a kutatásra érdemes önéletírói műfajokról, hiszen „[ennek] szerzője nem tekinti egyéni életét, mint szerves egészet, s nem ad lélektörténetet, önarcképet, hanem csak azokat az eseményeket mondja el, amelyek akkor történtek, amikor élt, amelyben ő is szerepet vitt, amelyeknek szem- vagy fültanúja volt. Az önéletíró arról tesz vallomást, milyen hatással volt valamely átélt esemény jellemének kialakulására, egyénisége fejlődésére és csak annyit említ az eseményekről, amennyi

⁷ Uo., 285.

⁸ Uo., 282.

⁹ A következőkben szintetikus három történettudományos kérdésfelvetésű tanulmány következtetéseit vonom össze: VÖRÖS Boldizsár, *Napok, emlékek – naplók, emlékiratok: Kérdések és válaszok Francsics Károly visszaemlékezései kapcsán*, Acta Papensia, 2001/3–4, 127–133; K. HORVÁTH Zsolt, *Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek”*, Alf, 2000/5, 81–99; GYÁNI Gábor, *A napló mint társadalomtörténeti forrás*, Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv, 12(1997), 25–33. Ugyanakkor kijelentéseimet a Helikon *Autobiográfia-kutatás* száma is befolyásolta (2002/3).

¹⁰ Philippe LEJEUNE fogalmát alkalmazom: *Önéletírás, élettörténet, napló*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003.

ennek a lelki fejlődésnek megvilágítására szolgál. A memoire-író pedig maguk az események érdeklik, ő magukról az eseményekről számol be, amelyeket átélt.”¹¹ Az önéletírás preferálása a naplóval szemben szintén bevett eljárásnak minősülhet, a napló ugyanis az elbeszélte események rögtönisége miatt nem ad alkalmat homogén énkonstrukció kidolgozására, s az ént eleve adott heterogeneitásban őrzi meg.¹² Ezek a kijelentések összefüggésben állnak a 20. századi önéletírás-modellek egyik szívós kijelentésével, miszerint az önéletírás története szorosan összefügg a szubjektum történetével, ezért önéletírásról a 18. századtól kezdődően beszélhetünk.¹³ Ez a történeti elkülönítés még azokban az értelmezésekben is jelen van, melyek Montaigne esszéiből vagy Augustinus vallomásaiból indulnak ki: „Montaigne esszéiben azonban az én viviszekciójának értelmében még nem sok ’intimitást’ találunk; inkább az énről szólás intimitásáról beszélhetünk. Ezért mondhatta Rousseau, hogy Montaigne ’mindannyiunk mestere’ ugyan, magát azonban, még ha természetűen is, ám csupán ’profilból’ ábrázolta.”¹⁴ Ebből a történeti nézőpontból származik a reneszánsz „objektív-privát” és a jelen „szubjektív-privát” önéletírásainak elkülönítése. Önéletírás tehát ott van, ahol az én boncolása végbemegy.¹⁵ Éppen ezért a 18. század végét megelőző autobiografikus narrációk, illetve – más értelmezésben – a manierista történeti korokon¹⁶ kívül eső szövegek csak nagy fenntartással kezelhetők önéletírásként, legjobb esetben emlékiratok, naplók, krónikák lesznek. Közelítve kissé a 18. század végének sajátos íráshasználati módjaihoz, az írástörténeti kutatások¹⁷

¹¹ MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, Pécs, Danubia, 1926 (klny. a Minerva 1926. évi V. évfolyamából).

¹² Ebben a kontextusban az értelmezők, szubjektumfelfogásuk függvényében, preferálhatják az önéletírást, illetve a naplót. Az utóbbira példa a következő tanulmány: BENKŐ Krisztián, *A „napló” mint alakzat: Változatok a prozopopeiára XVIII–XIX. századi irodalmunkban*, It, 2002, 206–218.

¹³ Ez a premissza igen jól érvényesül Philippe Lejeune „önéletírói paktum” fogalmában, melynek jelenlétét Lejeune Rousseau-tól kezdődően határozza meg. Vö. Philippe LEJEUNE, *Önéletírás és irodalomtörténet* = Ph. L., *i. m.*, 76–102, különösen: 76–81.

¹⁴ Gustave René HOCHE, *Énközpontúság, énanalízis, énkultusz az európai naplóírásban*, ford. SCHULCZ Katalin, *Café Babel*, 2001/3, 11–19, 11.

¹⁵ E kijelentések jól illeszkednek Foucault-nak az ember születéséről szóló nagyelbeszélésébe, illetve a nyugati kultúra vallomásra vonatkozó folyamatos elvárásáról szóló diagnózisába is. Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2000; Uő., *A szexualitás története, I, A tudás akarása*, ford. ÁDÁM Péter, Bp., Atlantisz, 1996.

¹⁶ „Immár további érvek birtokában kijelenthetjük, hogy a naplóírás »korszakai« egybeesnek a művészet és az irodalom manierista korszakaival: hellenizmus, késő középkor, késő reneszánsz egészen a korai barokkig, pietizmus és romantika, a restauráció válsága, a fejlett kapitalizmus megrendülése, a világ jelenkori válsága.” HOCHE, *i. m.*, 15. A manierizmus fogalmának kiterjesztett értelmezéséhez vö. HAUSER Arnold, *A modern művészet és irodalom eredete: A manierizmus fejlődése a reneszánsz válsága óta*, ford. GÖRÖG Livia, Bp., Gondolat, 1981.

¹⁷ Jelen dolgozatnak nem célja az ez irányú kutatások bemutatása. Itt mindössze az Acta Papensia az *Alfabetizáció az újkori Magyarországon* című konferencia előadásait tartalmazó számára utalok (2002/1–2), illetve Hudi József kutatásaira, melyekre a továbbiakban részletesen hivatkozom. A kérdéskör egyre bővülő nyugati és magyar szakirodalmáról áttekintést és részletes bibliográfiát közöl SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2002/1–2, 3–29. A kutatási irányzat francia történetét tekinti át: Philippe POIRIER, *Les enjeux de l’histoire culturelle*, Paris, Seuil, 2004 (Histoire, Points).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

ebben a periódusban valóban váltással számolnak. Az írás terjedése miatt nem-értelmiségi társadalmi csoportok is írnak életrajzt, illetve, amennyiben a műfaj korábban is jelen volt ebben a médiumban, az íráshordozó tárgyak materialitásában mutatható ki változás. „A mezővárosi – így a veszprémi – polgárnak a 19. század első felében már számos területen szüksége volt az írásbeliségre: az üzletvitelben, a céhszervezetben, a városigazgatásban, az egyházközségben, helyi községi önkormányzatban éppúgy, mint az egyletekben. E ponton már a magánszférához is közel került az írás- és olvasástudás. Csupán egyéni adottságokon, érdeklődésen múlt, hogy valaki magánéletének eseményeit is feljegyezte; immár nem a kalendárium szélére, mint tették ősei, hanem a könyvkötőnél vásárolt ívekre vagy egy-egy kötet lapjaira.”¹⁸ Ezt a kijelentést a 1848–49-es eseményekhez kapcsolódó, mennyiségileg meghökkentő önéletírás-anyag igazolja, mely a műfaj magyar történetének egyik kedvelt referenciapontja.¹⁹ A 18. század végének és a 19. század első felének naplóirodalma ugyanakkor speciális helyzetekhez kapcsolódó napló-jellegű narrációk invenciója miatt is érdekes periódus.²⁰ Történetileg tehát, magyar vonatkozásban, az önéletírás kánonjának kialakulása egybeesik az írás magánszférában való elterjedésével. Viszonylag kevés (kiadott) szöveg marad tehát, mely az önéletírás műfajtörténetét leválaszthatná a szubjektum (ki)alakulásának történetéről. Gyöngyössi önéletírása ebbe a kategóriába tartozik, s innen nézve értelmezhető Rass családodottsága, illetve a fekete füzet tartalmának megfelelően szelektált közreadása, hiszen, amint Máté Károly idézett 1926-os tanulmányából érezhető, a „szubjektum viviszekciójára” kíváncsi önéletírás-olvasás nem idegen a 20. század első felének olvasóitól. Ehhez a kontextushoz képest a kortárs önéletírás-elméletek még inkább hangsúlyozzák a releváns és nem releváns önéletírások közötti különbséget, a magánszférához kapcsolódó íráshasználat története viszont felmutathat néhány olyan műfajt, melyek Gyöngyössi önéletírását a sajnálkozás idézett gesztusa nélkül engedik olvasni.²¹ Ilyenek lehetnek a *gazdanapló*,²² az

¹⁸ FRANCISCS Károly *Visszaemlékezései*, s. a. r. HUDI József, Pápa, 2001 (Pápai Református Gyűjtemények), *Bevezetés*, 14. Tovább árnyalja a kérdéskört a szintén Hudi által kiadott, 1806–1866 között keletkezett közbirtokosi napló: NEMES SZÉKELY János csöglei közbirtokos *Naplója 1808–1866*, s. a. r. HUDI József, Pápa, 2004 (Pápai Református Gyűjtemények). Ennek a kiadványnak az előszavában az egyik lábjegyzetben ez áll: „Az irodalomtörténet mind a mai napig csak az *esztétikai értékű* naplókval foglalkozott...”, 18. Hasonló jellegű forrásközlés: HUNKÁR Antal *Visszaemlékezése és iratai*, s. a. r. HUDI József, Pápa, 2004 (Pápai Református Gyűjtemények).

¹⁹ Erről a nagy anyagról alapos áttekintést ad HERMANN Róbert tanulmánya: *Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoáriródalomban*, Száz, 1994, 113–134.

²⁰ Itt két példát említenék: az országgyűlési naplókét, illetve egy furcsa képződményt, a koronaőrök kollektív naplóját 1790-ből. Erre vonatkozóan lásd MÁRKI Sándor, *A koronaőr-ő nemesek naplója 1790-ből*, Száz, 1881, 335–343. Az országgyűlési naplók közül Kölcsey naplójának története tanulságos lehet, hiszen itt a napló késleltetett megjelenése igencsak megnövelte a szöveg presztízsét: VÖLGYESI Orsolya, *Kölcsey Országgyűlési Naplójának keletkezése és megjelenése*, ItK, 1996, 490–503.

²¹ Ilyen jellegű önéletírás-fogalommal dolgozik például az európai kisiparosi önéletírás történetének szerzője: JAMES S. AMELANG, *The Flight of Icarus: Artisan Autobiography in Early Modern Europe*, Stanford, California, Stanford University Press, 1998.

²² Későbbi magyar példák Székely János közbirtokos naplója, illetve Nagy Sándoré a 20. század első feléből: MOHAY Tamás, *Egy naplóíró parasztember Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében*

omniarium és az *album amicorum*,²³ melyeket gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti forrásként olvasnak leginkább. Gyöngyössi önéletírása az *album amicorum*²⁴ történetének abban a periódusában keletkezett, amikor az a peregrinus diákok használatából a nemesi szalonokéba kerül át.²⁵ Gyöngyössi esetében az önéletrajzi bejegyzésre használt füzet eredeti rendeltetését lehetetlen eldönteni, formájában viszont megegyezik Pápai Páriz és Köpeczi Bedos körülbelül egyidejű albumaival. Bejegyzéseinek karakterét tekintve az *omniarium*hoz áll közel, melynek használata Gömöri szerint az angol nemzeti-ségű peregrinusoknál volt elterjedt.²⁶ Ezek a füzetek rajzokat, jeles mondásokat, helyleírásokat tartalmaztak. Gyöngyössi önéletírása a biografikus narráció olyan hagyományában értelmezhető, ahol az én alakulástörténete, elemzése helyett a társadalmi érvényesülés hiteles története, a szociális háló kialakulásának narratív megképzése az elbeszélés tétje. A negyven évvel későbbi életrajz is ezt a tendenciát érvényesíti, a történetnek azonban – a műfaji kánon miatt – morális mondanivalót is kölcsönöz.

A kéziratokról

Gyöngyössi füzetét a kolozsvári Református Teológia Könyvtárában őrzik. A füzet hagyományozódásáról szaggatott történet rakható össze. Rass a kötetben szereplő pos-sessorri bejegyzés alapján kísérli meg rekonstruálni a kézirat történetét. A fedélborító versóján levő bejegyzés ez: „Néhai Váró Ferenc hagyatékából Dr. Révész Imréé, Debrecen, Magoss György tér 14.” Váró Ferenc (1851–1924) a nagyenyedi kollégiumnak volt tanára, Rass ezért feltételezi, hogy a füzet Gyöngyössi Mihályi Károly²⁷ nevű, szintén

Ipolynyéken, Bp., ELTE, 1994. A gazdasági naplók néprajzi felfedezéséről lásd MOHAY Tamás, *Egyének és életutak = Magyar néprajz*, VIII, *Társadalom*, szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 2000, 760–790.

²³ E két utolsó szövegtípus magyar történetéhez lásd GÖMÖRI György, „Barátok albuma” – *jegyzetek egy művelődéstörténeti forrás történetéhez*, Holmi, 2005/2, 197–208.

²⁴ A műfaj görög neve *philotheca*, német neve pedig *Stammbuch*.

²⁵ Gömörinek ez az állítása főként német példák-ból indul ki, magyar vonatkozásban jó példát nyújt ifj. Pápai Páriz Ferenc 1711 és 1726 közötti, digitálisan is feldolgozott *album amicorum*a (<http://ppf.mtak.hu/hu/001a.htm>), illetve Köpeczi Bedos Sámuelé 1771–1773-ból, mely a kolozsvári akadémiai könyvtárban található, jelzete: MsR 1554.

²⁶ Magyar példaként Kaposi Sámuel (1660–1713) későbbi gyulafehérvári professzor *omniarium*át említi Gömöri. Lelőhelye: Kolozsvár Egyetemi Könyvtár T. VII. Continens Ms. 692. Székely János idézett naplója jó példája a nem diákok által vezetett *omniarium*nak. (SZÉKELY, *i. m.*) *Omniarium*a egyébként Albert János tordai unitárius lelkész egy tanulmányának tanúsága szerint Gyöngyössi Jánosnak is volt. A gyűjteménynek minded-dig nem sikerült a nyomára bukkannom. (ALBERT János, *Gyöngyösi [!] Jánosról, a költőről*, KerMagv, 1884, 19. sz., 19–26.) Az adat azokra a diáriumokra, könyvecskékre vonatkozhat, melyeket Gyöngyössi is említ önéletírásában (lásd 10, 108 – a lapszámok itt és a továbbiakban a kézirat lapjaira vonatkoznak).

²⁷ Mihályi Károly Mihályi Mihály dési lelkésznek, a dési esperesi kerület főjegyzőjének és Gyöngyössi Károlinának a fia. Gyöngyössi önéletrajzában említi Mihályi Mihályt mint egyik kiemelkedő segédlelkészét (114). Mihályi Károlyt hívja meg az újtordai református gyülekezet 1859-ben Gyöngyössi emlékoszlopának avatónnepségére. Mihályi üdvözlőverse nyomtatásban is megjelent, Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Kolozsvár (a továbbiakban RTAK, Kvár), R87267. A rendezvény szervezésének dokumentumait lásd Nagyenyedi Református Esperesi Levéltár, 1/5-ös szekrény, *Újtorda 1818–1826* dosszié.

Nagyenyeden teológiát tanító unokája közvetítésével került Váró hagyatékába, aki Révész apósa volt. A hagyományozódási folyamat hipotetikus, mint ahogyan arra sincsenek adatok, hogyan került a diárium Révész Debrecenben őrzött hagyatékából a kolozsvári teológia könyvtárába. A kéziratához tehát a hagyatékként említeni szokott írásos együttesből kiragadva, primér kontextusa nélkül lehet hozzáférni. A kis formátumú füzet 307 lapot tartalmaz, a bejegyzések a hátsó borító belsején is folytatódnak. A kézirat mai állapotát két esemény határozta meg. Az egyik az, amit Rass „özönvízként” említ. A kéziratot kétfajta tintával jegyezte szerzője, s mivel valamikor vízzel érintkezhetett, a két tintatípus egyikét teljesen kioldotta a víz, a 24. és 84. lap közötti rész szinte teljesen olvashatatlan.²⁸ Ezen kívül a 114. lapon a szó közepén félbeszakad a mondat és többé nem folytatódik. A 115. lapra a Gyöngyössiétől különböző kézírással, ceruzával jegyezték be egy kiradírozott szövegrészt, melyből ennyi olvasható: „En mint X. Z. ezt a [...] találtam.” A két lap között semmi sem utal arra, hogy lapokat kiszakítottak volna. Az elbeszélés ekkor az 1790-es évek történeténél tart, s a megszakítás azért is meglepő, mert a füzet végének beírásai 1813-as jegyzést is tartalmaznak. Ebből az következhet, hogy Gyöngyössi 1813-ban jegyezte le az 1790-es évek eseményeit és nem az 1790-es években, ahogyan azt Rass feltételezte, hiszen egyébként indokolta volna a félbeszakítást. A 114. és 283. lap közötti egység üres lapokból áll, a 284. laptól kezdődően pedig a 291-ig Gyöngyössi a verseiért kapott bevételeket jegyezte fel a keletkezés éve, a megrendelő neve, a vers és az alkalom típusa, illetve a kapott összeg szerint jellemezve az egyes helyzeteket. A 291–295. közötti lapok különböző párizsi helyszíneken látható szobor-, épületfelírásokat tartalmaznak, a 296. laptól pedig a 299-ig újabb bevételi lista következik: a halotti beszédekért kapott összegek feljegyzése. A füzet következő részében több a kiszakított lap (299–300; 301–302; 305–306; 306–307), az épen maradt 304–305. lapból viszont arra következtethetünk, hogy ezeken a lapokon bejegyzések már nem voltak. A hátsó borító versója a peregrinációra kapott összeg költségvetési táblázatát tartalmazza. A kimondottan biografikus rész – amint a tinta változása is mutatja – eltérő időpontokban keletkezett, a peregrinációs út leírása esetében – az információk karaktere miatt – feltehetőleg vagy közvetlenül az események után dolgozott a szerző, vagy pedig azokkal egyidejű feljegyzéseket használt. A második hipotézis érvényességét talán gyengítheti az, hogy a visszaút,²⁹ illetve a későbbi események leírásában jóval kevesebb részletinformációval dolgozik Gyöngyössi, ami a történések ideje és az elbeszélés ideje közötti megváltozott viszonyra lehet bizonyíték.

²⁸ A kézirat állapota valószínűleg nem változott 1938 óta. Rass a 22. laptól kezdődően beszél olvashatatlan-ságról, ezt követően 40 lapról mondja azt, hogy csaknem teljesen fakult, illetve további 22-ről, hogy ott már valamennyivel nagyobb szövegrész kibetűzhető. A teológiai könyvtár dolgozói szerint a kéziratot a 90-es évek végén restaurálták, ez azonban nem változtatott a szöveg állapotán. Ezúton szeretném megköszönni Kurta József Tibor könyvtáros segítségét, aki a kezembe adta a kéziratot.

²⁹ A peregrináció oda- és visszaútja Keresztesi József naplójában is igen eltérő kidolgozása. Mivel a visszaút eseményei sokszor voltak ugyanazok, mint az odaúténak, az elbeszélő megelégedett a visszaútalással. Lásd KERESZTESI József, *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén, Keresztesi József egykorú eredeti naplója*, Pest, Ráth Mór, 1868, 7–22.

Gyöngyössi 1841-es élettörténete egy névtelen, kis kiterjedésű kéziratot hagyaték egyik, 13 lapnyi egysége. A kéziratköteg tartalmaz még egy kivonatolt történeti tractatust, egy vakságról szóló értekezést, egy „Mart. Ignázt rector privat.” szignóval ellátott retorikai házi feladatot, illetve két, mitológiai személyekhez kapcsolódó genealógiai táblázatot. Az elbeszélés alapján derül ki, hogy a szerző maga is kollégiumban tanult (nem tudni ugyan, hogy melyikben), járt külföldi egyetemeken, illetve valószínűsíthető talán, hogy Gyöngyössi feleségének rokonáról lehet szó, mert Gyöngyössiné halálának említésekor így fogalmaz: „kinek érdemlett ditséretére [...] szemérmesség meg tilt.” (5r.) A kézirat jellege és a záróbejegyzés arra utal, hogy a szerző egyszerre szövegezte meg Gyöngyössi biográfiáját: „le irtam 1841dik Januarius 30dik Napján.” (13r.) Sem a kézirat, sem annak paratextusai nem tartalmaznak utalást a szövegírás intenciójára vonatkozóan.

Az önéletírás valóságseffektusai egy életrajz perspektívájában

Ami Gyöngyössi önéletírásának természetét illeti, Rass csalódottsága igencsak megalapozottnak látszik, hiszen a szöveg gyengén retorizált, főként, ha Gyöngyössi költői életművének perspektívájában olvassuk. Erre az olvasatra azonban nagyon kevés szöveg hely ösztönözheti az olvasót. Gyöngyössi életútjáról szóló retrospektív biografikus elbeszélése, amint azt korábban is állítottam, nem énanalitikus elbeszélés, az életrajzot inkább az elszámolás, könyvelés logikája értelmében szerkeszti meg. Így megvalósítások és kudarcok mérlegelését nyújtja, legtöbbször azok anyagi vonatkozásainak tekintetében. A narráció az életút korszakai szerint strukturálódik, események tematikus összetartozása ritkán feltételez időbeli ugrást. Szerkezeti szempontból az elbeszélés a szerző genealógiájának mind anyai, mind pedig apai ágon a harmadik generációig való visszavezetésével indít. Ennek az önéletrajzi elbeszélés szabványához kötelező módon hozzátartozó elemnek³⁰ Gyöngyössinél kettős jelentősége lesz: egyrészt a lelkesítő intézményben való nevelődését bizonyítja (hiszen az említett ősök közül sokan lelkesítők vagy prédikátorok), másrészt azt illusztrálja, hogy a családnév továbbvitelének felelőssége őt, illetve

³⁰ A genealógia önéletrajzba való beépítése a Gyöngyössi naplójához hasonló narrációkban a család társadalmi presztízsét, illetve más esetekben annak megszerzési történetét szemlélteti. Az utóbbira RETTEGI György *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784* címmel kiadott önéletírása jó illusztráció, ahol a „derék conditio” hiányával való szembesülés határozza meg a neveltetés történetét (s. a. r. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 54–61). Más esetekben a genealógia a bibliai leszármazásmintát veszi át, mindössze a neveket említi, s csupán a szülők alakjának szentel hosszabb paragrafust. Ilyen eljárással él FOGARASI Sámuel (*Marosvásárhely és Göttinga: Önéletírás 1770–1799*, s. a. r. JUHÁSZ István, Bukarest, Kriterion, 1974, 58–63), illetve Kis János is, nála viszont az apa jellemzésében az irodalmi minták követése is alakít a portrén (KIS János *Superintendens Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Nevendektségét, professzorságát és predikátorságát tárgyzó emlékezések; Második közlemény. Írói pályáját tárgyzó emlékezések*, Sopronban, Özvegy Kultúrája betűivel, 1845–1846, 10–12). Rousseau, illetve később Sartre esete a leszármazás-történetet a személyiség alakulásának konstitutív elemévé teszi.

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

egyetlen férfi rokonát terheli.³¹ A kéziratos füzet 11. lapján kezdődik el a leideni peregrináció leírása, mely 80 lapot, vagyis a teljes szöveg harmadát teszi ki. Ebben az elbeszélésrészletben az odaút elemei dominálnak, a visszaút, illetve az ott tartózkodás mozzanatainak bemutatása szintetikus, mindössze két lapnyira terjed.³² Gyöngyössi nem az idegenség tapasztalataként építi fel külföldi tartózkodásának történetét, a lényeges az ösztöndíj megszerzése körüli nehézségek bemutatása,³³ melyek szintén az egyéni megvalósítást hangsúlyozzák. Ez az a mozzanat, amikor a szöveg az elbeszélés menetére vonatkozó kiszólással él: „Miket láttam, experialtam, mind Leidában, mind pedig a’ [...] és Frisiai Provinciákban lett elfordulásomban, sőt a Hollandiai nevezetes városoknak megjárásában nem szükség hogy le-irjam. En magam soha el nem felejttem. Mások pedig, és kivált maradékim, (ha Isten őket élteni) nem efele magános le-írásból (mely semmiség, sőt bolondság volna) hanem sok szép könyvekből láthatják meg.” (86.) A visszaút történetében a szerző gazdaságos megoldást választ, az odaút leírásához utal vissza, mindössze az erdélyi patrónusoktól kapott összegek átvételi helyszíneit jegyzi fel. A visszaút a könyvek Utrechtben hagyásának szimbolikus mozzanatával kezdődik,³⁴ s a következőkben a peregrinációs időszakra való visszautalás teljesen hiányzik az élettörténetből. Gyöngyössi életének Kolozsváron és Alsórákoson, Kendeffi Elek Bethlen János nevű

³¹ A reneszánsz családkönyvekben ez az eljárás igen gyakori. Köszönetet mondok Roger Chartier-nek, aki felhívta a figyelmem erre a párhuzamra. A műfaj a francia szakirodalomban kettős nevet visel: *livre de raison*, illetve későbbben az olasz reneszánsz kutatás hatására *livre de famille*. Ezek a családkönyvek a család gazdasági helyzetének alakulását dokumentálták és generációról generációra öröklődtek. A kérdéshez vö. Jean TRICARD, *Les livres de raison français au miroir des livres de famille italiens : pour relancer une enquête*, *Revue historique*, 2002, 624. sz., 993–1011; illetve Nicole LEMAÎTRE, *Les écritures domestiques et les historiens : Les livres de raison en France (fin XIIIe–XIXe)*, <http://crhm.univ-paris1.fr/enseignants/Lemaitre/LdeRTexte.pdf> (2005. július 10.).

³² Ilyen jellegű narratív megoldásra szintén Keresztési József naplója ad példát. Nála az utrechti tartózkodás leírását a diákok által vasárnap reggelként a „medicum auditoriumban” elmondott ima, illetve elénekelt zsoltár szövegének megadása és a belgiumi akadémiákon 1779-ben és 1780-ban tanult magyar ifjak listája helyettesíti. (KERESZTESI, *i. m.*, 11–19.)

³³ Van de Graaf 18. századi németalföldi erdélyi peregrinációtörténete Bodoki József kolozsvári filozófia-professzor nevéhez köti a Gyöngyössi alumniája körüli gondokat, aki 1758 helyett 1759-ben foglalta csak el ösztöndíjas helyét. Gyöngyössi önéletírása Intze István dévai lelkészt említi, aki a Graaf-féle mutató szerint 1766. június 30-án iratkozott be a leideni egyetemre, miután 1765. május 14-től az utrechti egyetemen tanult. További adatok hiányában feltételezhető, hogy Intze kihasználta az 1766-os évnél azt a lehetőséget, hogy erdélyi peregrinusok nem voltak a németalföldi akadémiákon és három évre elfoglalt egy helyet, melyet a következő évben meghirdettek. Egyébként is kevésbé valószínű, hogy az 1767. szeptember 14-én beiratkozott Gyöngyössinek egy hét évvel korábbi eset miatt lettek volna ösztöndíjszerzési gondjai. (G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egyetemes Protestáns Teológiai Intézet, 1979, 40.)

³⁴ Gyöngyössi azt is feljegyezi, hogy csak könyveinek egy részét hagyta Utrechtben, a többit pedig Deák Jánostól már előzőleg hazaküldte. A könyvek hazavitele nem csupán súlyuk, hanem cenzúrázásuk miatt jelentett nehézséget. (A könyvcenzor tevékenységének elemzésére Faludi Ferenc esetében lásd SZÖRÉNYI László, *Faludi Ferenc, a könyvcenzor* = Sz. L., *Memoria Hungarorum*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 77–108.) Graaf írja le, hogy 1764-ben Deák János felhatalmazást kap arra, hogy a Leidenben tanuló diákok könyveit hazaszállítsa. (VAN DE GRAAF, *i. m.*, 212.) A könyvek hazavitelére valószínűleg az engedély kibocsátásánál későbbben kerülhetett sor, ha az 1767-ben beiratkozott Gyöngyössi még élhetett ezzel a lehetőséggel.

apósának udvari papjaként eltöltött egy esztendejére mindössze két lap vonatkozik. A 88. laptól az elbeszélő rész végéig a szöveg az újtordai lelkészi élethez kapcsolódó eseményekről ad számot. Kiemelt jelentőségű a segédlelkészi státusz helyett a végleges lelkészi („aktuális pap”) megszerzése, a családalapítás, a közösségével más egyházkerületektől kapott meghívások elfogadási intenciója miatt támadt konfliktus, a szőlőskert ültetésének elkezdése, illetve a versek megjelenése. Az utolsó leírt esemény, a Gyöngyössi lelkészi fizetésének ügyében született főkonzisztóriummi döntésre való utalás 1791-hez köthető,³⁵ illetve 1790-hez Gyöngyössi verseinek önálló kötetben való kiadása a „Bétsi Kurir által” (111).³⁶ A szöveg változó írásmódja egy esetben emeli ki egyértelműen a narráció egy elemét: a 11. lapon, a peregrináció kezdetét jelző „Én, Gyöngyössi János...” kezdőformulát a bejegyző megvastagította, illetve átvette ugyanazt a szintagmát, amit az önéletírás kezdőmondata, a születés bejelentése is tartalmazott. Ez a kettős eljárás a külföldi tanulmányi utat az élettörténet sorseseeményévé alakítja, s ezzel a szöveg strukturálódásának kulcsmozzanatát jelöli meg benne. Az 1767-es év ezáltal olyan fordulóponttá válik, amely függelékké avatja a megelőző 26, illetve az azt követő 51 évet.³⁷ Ez a kiemelés indokolhatja az elbeszélés strukturális aszimmetrikusságát is, mely a temporalitáshoz való viszony elemzésében még látványosabban is kimutatható.

Datálás és időbeliség. Amint a fentebbiekből is kiderült, az önéletírás datálása korántsem egyértelmű. A füzet peregrinációs albumhoz való hasonlósága, illetve a peregrinációs út mozzanatainak részletes leírása teszi indokolttá, hogy a szöveg keletkezését 1767 tájékára helyezzem. Feltételezhetően a szöveg egy része ebben az évben keletkezhetett, hiszen olyan árulkodó kijelentések is vannak az 1767-es távozás leírása körül, melyeket az élettörténet későbbi alakulása nem igazol.³⁸ A bejegyzések végső időpontjára is csak áttételesen következtethetünk. A leírás második (a hazatérés utáni) része 1790 után keletkezhetett valószínűleg nem egyszerre, a listák pedig 1813-ig folyamatosan. A hirtelen félbeszakadó történetvezetés miatt feltételeztem, hogy a bejegyzés időpontja az utolsó

³⁵ Ez a mozzanat Gyöngyössi és a Főkonzisztórium levélváltása Gyöngyössi fizetésének ügyében. A kézirat nem említi ugyan a pontos évszámot, az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltárában (Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, a továbbiakban: RGyLt) levő 1790/145-ös, 1791/2-es, 1791/68-as iratcsomók 1790-re, 1791-re engedik helyezni ezeket az eseményeket.

³⁶ GYÖNGYÖSSI Jánosnak *Magyar Versei mellyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített. Mostan pedig egybe-szedvén közönségessé tett, és a maga költségén ki-botsátotta Szatsvai Sándor*, Bétsben nyomtatott a Magyar Kurir Betüivel, 1790.

³⁷ A források tanúsága szerint Gyöngyössi jogosan vélte élete nagy teljesítményének a külföldi peregrinációt, hiszen a marosvásárhelyi professzorok által a Főkonzisztóriumhoz intézett, 1767. március 27-én kelt testimóniumban a három, külföldi peregrinációra érdemesnek tartott diák nevének (Dombi János, Gyalai Sámuel, Gyöngyössi János) felsorolása után ez áll: „De kiváltképp ezek között *Gyöngyössi János* Ur ő kegyelmét noha szép ajándékait nem lehetett különös nagy örvendezéssel nem szemlélnünk, úgy annyira, hogy ő kegyelmét az *Eminensebb*, avagy másokat fellyül halado, nevezetes Szép Ajándékokkal ékeskedő és nagy reménységgel biztató jelesebb iffiak közé méltán számlálhassuk.” (RGyLt, 1767/2.)

³⁸ Ilyen a seniorsággal való elégedetlenkedésre vonatkozó passzus: „De az Académiákra való út szerenstémre fel szabadulván, akkor két honapra, én is a seniorságot, mint a’ mellyben semit hasznot nem láttam, sőt káromat tapasztalván, mindjárt szeptemberben a’ Diligentia elein le-vettem, minekutánna mintegy négy hónapig viseltem volna, és egész készülésemet Akadémiákra fordítottam, elmémme együtt.” (10.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

listán is előforduló időponttal eshet egybe, erre viszont rácsófol az, hogy a 114. lap előtt három lappal a szerző 1790-es kötetét említi, nem hivatkozik viszont annak második kiadására.³⁹ Valószínű tehát, hogy azt a részt 1802 előtt írhatta, illetve az is lehetséges, hogy a második kiadás említését későbbre szánta. A leideni tartózkodás alatt szakíthatja meg Gyöngyössi a napló vezetését és csak sokkal későbbben, már újtordai lelkészként folytatja. Ez a váltás az elbeszélés ideje és az elbeszélő idő közötti viszonyban is újat hoz: a Leidenbe való eljutás előtt az önéletírás szinte naplószerű, az eseményt a leírás szorosan követi, az egyes periódusok jellemzése kevésbé szintetikus, azt követően viszont az elbeszélés ritmusa felgyorsul az események ritmusához képest, s ez nagyobb időbeli távolságot feltételez. Az elbeszélés ritmusát ilyen számadatok jellemzik: a gyerekkor és kollégiumi évek 26 évnyi periódusának nyolc lapnyi elbeszélés felel meg, az utazással töltött másfél hónapnak viszont hatvankettő, négy és fél lapot szentel a szerző a leideni négy esztendőnek, illetve az Erdélybe való hazatérésnek, egy lapon foglalja össze a Kolozsváron és Alsórákoson eltöltött egy évet, illetve az utolsó huszonöt lap tizen-nyolc évnek feleltethető meg. Összességében tehát 114 lapnyi elbeszélés felel meg az életút 51 esztendőjének.⁴⁰ A narráció sebességének Genette-től származó elemzése⁴¹ ebben az esetben a bejegyző személy időhöz, illetve megélt eseményekhez való viszonyára enged következtetni. Az európai út a szerző életének kitüntetett jelentőségű mozzanata, azonban nem a szakmai vagy tapasztalatbeli tudás megszerzésének története ez a másfél hónap, hanem az úton levés, a térben való elmozdulás tapasztalatáé. A helyek közötti mozgás a hétköznapi cselekvések megváltozott rendszerét, a pénz változó értékét jelenti, ezért strukturálja az elbeszélést az utazás szerkezete („ebédre menénk... érkezünk... vittének... el-indulánk... négy napig ott mulattunk” stb.). Minden helyszínnel az idő, a tér és a pénz közötti megváltozott viszony felel meg. S amint a narrációt az utazás, az utazást a pénz szervezi, a bejegyző folyamatosan osztja és újraosztja pénzét az úton születő újfajta igények között. 1767 előtt a családtagok halála, az iskolai pályán való előmenetel mozzanatai strukturálják az elbeszélést, az utazást követően pedig a változó társadalmi státus: az életpálya változó helyszínei, az udvari lelkésszi státusból a közösségi lelkésszi státusba való bekerülés, a házasság, a gyerekek születése, a versek publikálása, különböző megbízások, a jövedelem változása, illetve, sok esetben, az emberek rokon-és ellenszenve. Ebben a periódusban a különböző tevékenységi formák közötti átmenet

³⁹ GYÖNGYÖSSI Jánosnak *Magyar Versei melyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben-is szedett – Első darab. Mellyben az Első ki-adáskori Versek most meg-jobbitva újjoman ki-adattak, és többekkel-is hátul meg-bővittettek*, Pesten, Találtatik Kilian Testvér Könyv-Árosoknál, 1802; GYÖNGYÖSSI János *Magyar Verseinek második darabja. Mellyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített, mostan egyben-szedett, és ki-adott*, Pesten, Találtatik Kilián Testv. Könyv-Árosoknál, 1803.

⁴⁰ A számadatok egzaktságát csak ritkán zavarják meg azok a digressziók, melyek elmúlt vagy történeti-mitológiai eseményeket idéznek meg. Az elbeszélés kétszer él ilyen eljárással: a genealógia esetében természetesen, illetve későbbben egy domonkos rendi szerzetes meséli el a peregrinusoknak egy rajnai sziget kialakulásának történetét.

⁴¹ Gérard GENETTE, *Figures, III, Discours du récit, 2, Durée*, Paris, Seuil, 1972. Magyar fordításban: *Az elbeszélő diskurzus*, ford. LOVAS Edit, SEPEGHY Boldizsár = *Az irodalom elméletei, I*, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor Kiadó, 1996, 61–99.

nagyon gyors, a narráció hirtelen vált a társadalmi siker különböző aspektusai között és éppen az eltérő tematikus tömbök közötti elmozdulás szaggatott ritmusa az, ami a szöveg valóságeffektusainak magyarázata. A szerző eltérő természetű, de őt azonos mértékben foglalkoztató eseményeknek készít foglalatot. Az elbeszélés időbelisége társadalmilag reprezentatív eseménymozzanatok köré szerveződik. Az 1767-es évvel végbemenő narratív váltást a narráció különböző íráshasználatainak tapasztalata is indokolja. Míg a peregrinációs út leírását az omniáriumok memoriter-jellegű narratív bejegyzései inspirálhatják, addig a visszatérés után a lelkész olyan összegző, számadó jellegű elbeszélések írásmódjába tanul bele, melyek papi szerepkörével állnak összefüggésben és az események szintetikus kezeléséhez nyújtanak modellt.⁴²

Írásintenció és életrajz. Kinek szólhat egy ilyen típusú szöveg? A kérdés megfogalmazása, akárcsak az előbbieken Genette említése, az ideális olvasó irodalomelméleti fogalmára rímelhet, a választ azonban én inkább a szöveg szerzője által megcélzott reális csoport azonosításában keresem. Mire szolgálhatott Gyöngyössinek ez a kis füzet? S bár láthatólag nem kiadásra szánta, milyen jelentősége lehetett a külső tekintettel való számolásnak a narráció megszővegezésekor, illetve kinek a tekintetével számolhatott? Továbbá, a Gyöngyössi által gyakorolt írásmódok közül az irodalmi vagy inkább egyházi, adminisztratív jellegű szövegek intencionalitásához áll közelebb? Nyilván az önéletírás sok ponton érintkezik Gyöngyössi adminisztratív igényű, egyházi használatra szánt elbeszélő jellegű szövegeinek narratív formuláival, s alig emlékeztet a versíró Gyöngyössi stílusára. Azonban ennek a gyengén retorizáltságnak az is lehet az oka, hogy a szerénység egyszer textuálisan is említett toposza nem engedi meg az önéletrajznak e versek poétikai rendszeréhez hasonló regiszterben történő feldolgozását.⁴³ Egy válaszlehetőség a szöveg karakteréből is adódhat. Amennyiben az önéletírás nem énanalízis, annyiban a külső szemnek nem az a feladata, hogy az én egzisztenciális dilemmáinak értő és érző szemlélője legyen, hanem a társadalmi siker kérdéskörében kell ítéletet mondania, egyfajta bírāja, számadója lesz a bemutatott érvényesüléstörténetnek.⁴⁴ Illetve az események bemutatásának módozatait tekintve az sem kérdéses, hogy ennek az érvényesüléstörté-

⁴² Az újtordai egyházközség levéltárában maradtak fenn az eklézsia évi tevékenységének leírását, az egyházközségi gyűlések jegyzőkönyveit tartalmazó kötetek Gyöngyössi paposkodásának idejéből (*Protocolium Consistorii*), ahol Gyöngyössi kézírása gyakran fordul elő. Az Újtordai Református Egyházközség levéltára, Újtorda. Kurátorok számadásai: 1702–1792/II/25–89; 1800–1843/II/406–438; Dézsmaszedés 1703–1829, 90–141; Kurátorok ratiója 1780-as évek; Levéltári iratok 1712–1770/II/142–180; Levéltári iratok 1770–1800/II/181–213; *Protocolium Consistorii Ecclesiae Refor. Uj Tordensis Ab anno 1786 & ad annum 1805*; I/40. Consistoriumi jegyzőkönyv 1806. 01. 28.–1818. 01. 29., illetve az Újtordai Református Egyházközség Aranykönyve, mely az újévi értékelő bejegyzéseket tartalmazza.

⁴³ „De távol legyen ezekben tőlem a’ hijában való kérkedékenység. Mert vallyon Mekkora vagyok én hogy engemet ennyire vittél [...] vagyok, valamitske vagyok.” (9–10.)

⁴⁴ Az önéletrajz és a bírósági tárgyalás közötti párhuzamot Gisèle MATHIEU-CASTELLANI fogalmazta meg tételesen (*La scène judiciaire de l’autobiographie*, Paris, PUF, 1996 [Ecriture]). A jelenség Rousseau-nál is megfigyelhető, hiszen vallomásait az utolsó ítéleten a maga javára kívánja felhasználni, amint ez a bevezetőben is elhangzik. A különbség inkább abban van, hogy a bírósági eljárást milyen természetű javakkal való sáfarkodásra vonatkoztatják a szerzők.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 1. szám

netnek a sikeres kimenetele a narrátor szemében nem kétséges:⁴⁵ mindössze az azt alátámasztó érveket kell összeszednie ahhoz, hogy ezt másoknak is bizonyítsa. Ezért van szükség a külső szemre.

Az önéletírás nem reflektál közvetlenül az írás intencionalitásának kérdésére.⁴⁶ Mind-ezek ellenére egy feltételezett közönség körvonalai bizonyos kijelentésekből mégiscsak kirajzolódnak. A leideni beszámoló rövidegének fentebb már idézett motivációja adja a legkonkrétabb fogódzót: az önéletírás intenciója szerint tanítani akar,⁴⁷ az a közösség pedig, akihez szól: „mások pedig, kivált maradékim (ha Isten őket élteti)” (86). A családi közeg mellett van még egy komponens, amelyről nem szól az idézet, a „mások” kategóriája. Gyöngyössi gyakran mond köszönetet, illetve ügyel arra, hogy a köszönetmondásban azonos segítségért azonos jellegű említéssel válaszoljon, és hogy lehetőleg kimerítse azon személyek lajstromát, akiknek köszönettel tartozik. Ilyen jellegű az anyai és nagyanyai gondoskodás közötti különbségtétel.⁴⁸ Az a néhány javítás is, mely egy korrigáló jellegű olvasatról tanúskodik, ilyen irányban változtatott a szövegen. Az első mecénásáról, Kendeffi Elekről szóló passzushoz ezt illesztette később: „Ez az én nagy kegyességű Pátronusom már az előtt majd más fél esztendeig asztalán tartott vala engemet.” (8.) A köszönetmondás logikája uralni látszik a szöveg összes személynév-említését, a személyek aszerint kategorizálódnak, hogy viselőik Gyöngyössivel szemben negatív vagy pozitív magatartást tanúsítanak. Ebben a logikában kap helyet az a mozzanat is, mely lehangsúlyosabban árulja el, hogy Gyöngyössi számolt egy tágabb olvasóközönség lehetőségével. Tordai híveivel támadt konfliktusa esetén szándékolta nem jegyzni le rosszakaróját⁴⁹ nevét, márpedig ez az információ a tordai lakosság körén kívül nem ren-

⁴⁵ Az önéletírás eseményeinek eleve Gyöngyössi javára eldőlő erőviszonyait példázhatja a lelkész és hívei közötti konfliktus története a marosvásárhelyi állásajánlat ügyében (101–104). Ez az esemény is kitüntetetten nagy szerephez jut az utolsó évek elbeszélésében.

⁴⁶ Az élettörténet megírásának gesztusára való reflektálás a hasonló peregrinációs beszámolóként debütáló önéletírásokban sincs jelen. Keresztesi József és Fogarasi Sámuel idézett autobiográfiái is a genealógiával indítanak: „Az atyám... Keresztesi Szabó Miklós... megházasodott... elvévén... Horváth Juliannát... édes anyámat” (KERESZTESI, *i. m.*, 1); „Fogarasi Szabó János lakott Székelykeresztúr városában, azon jószágban, melyet a fia eladott” (FOGARASI, *i. m.*, 58).

⁴⁷ A tanítás szándéka az ún. erdélyi memoáriróknál mind jelen van, legtöbbször kulturális vonatkozásban. Ez az Apor Pétertől származtatott hagyomány szintén a maradékokat invokálja szinte teljesen azonos formulákkal: „Hogy én is azért az én maradékomnak (ha Isten megtartja) ezen következő írásom által holmi mostani dolgokat és occurentiákat által adhassak, leírtam mind ez hazában, sőt másutt is történt dolgokat...” (RETTEGI, *i. m.*, 53.) Viszont az Augustinus és Rousseau példáját is szem előtt tartó Kisnél is jelen van a leszármazottak közönségként való említése: „Tulajdonképpen csak magamnak, fíjaimnak, unokáimnak ’s jó barátimnak írok.” (KIS, *i. m.*, 5.)

⁴⁸ „Soós Ferentzné Asszonyommal ki hozzám oly anyai hűséggel volt és szeretettel, hogy mondhatom az édes anyámét felyül multa. Maga asztalán tartott majd hat esztendeig, mellynek vagy igen kevés, vagy mondhatom majd semmi compensatioját nem küldötte az édes anyám, habár meg vallom, hogy az édes anyám-is hozzám kiváltképpen való anyai szeretettel viseltetett. Az édes anyám a’ meszsze földről is ruházott, de az én Nagy Anyám azt-is folyton pótolta a maga költségéből.” (6.)

⁴⁹ „Az az ember ki légyen, neve szerint ide le-nem irom. Tudja azt az Isten, sőt tudja az egész Város. Elég az, hogy az az ember itt az Eklésiában élé-kelő. Ide-jövetelemnek-is ellene állott, de semmit sem tehetett. Elei-

delkezik jelentőséggel. A mások tehát implicit módon azzal a kisközösséggel áll összefüggésben, mely Gyöngyössi verseinek is olvasóközönsége volt, s amely az önéletírás és Gyöngyössi versei argumentumainak személyneveiből összerakható.⁵⁰ Megszólítottként azonban az önéletírás egyetlen instanciát nevez meg: Istent, ami a lelkeszi státussal való azonosulásnak is jele lehet.

Önlegitimációs stratégiák. Az önlegitimáció, illetve az írásaktus legitimálásának a formái ebben a szövegben sokszor esnek egybe, amit kettős igény motivál: a társadalmi presztízs igazolásának szándéka, illetve annak a karrier egyediségének tudatával való összekapcsolása. Az árvasággal járó hátrányok tudata a megvalósítások esetén nagyobb elismerésigénnyé alakul: „Mert midőn, mind Szüleimtől rész szerint tsetsemő, rész szerint nevetlen koromban lett el-maradásom, mind pedig a Collegiumban töltött Deákságom alatt felette elegyes, sőt inkább mondhatni szegény, és igen kevés jövedelmű szerentséim miatt, Collegiumi életemet ugyan tisztességesen ki-értem volna” (11).⁵¹ Az önlegitimálás igénye ebből a hátránytudatból származik, s eltérő pozíciók betöltését implikálja az adott élethelyzeteknek megfelelően. A gyerekkor és a kollégiumi élet periódusában az ellenségek és rosszakarók hiányzanak, Gyöngyössi nem ezekhez képest dolgozza ki élettörténete specifikusságának tudatát, hanem kiváló képességeire alapozva. Ennek a periódusnak a narrációjában van a szöveg egyetlen olyan mozzanata, mely a feltételekhez nem kötött kiválóságtudatot hangoztatja, s melyet az elbeszélés csak a kötelező szerénység toposzának megidézésével képes integrálni.⁵² Ez a kijelentés a poétai képességek gyakorlásához kötött, a szituáció, melyben elhangzik, a kollégiumi közösség ízlése által határozza meg a versek kiválóságának tudatát, illetve szerzőjük önbi-zalmát is. A jó versszerző identitása tehát ebben a közegben születik meg. Az írást kivál-tó távozás feltételezi az ezzel a közeggel való leszámolást is, annak ellenére, hogy a későbbiekben az elbeszélő hasonló biztonságot nyújtó referenciapontokat keres. Az

től fogva titkos ellenségem volt, ha szinten külsőképen jól élt-is vélem. Ez az ember itt lakásomban oldalom-ban lévő ösztön gyanánt volt nékem. Az-is léssen mind éltig. Az Isten botsásson-meg nékie.” (104–105.)

⁵⁰ Korábban vállalkoztam Gyöngyössi előljáró-beszédeinek elemzésére (KESZEG Anna, „...a' nevendékény gyermek Magyar Apolló...”: Gyöngyössi János irodalmi nézeteiről, szakdolgozat kézírata, Kolozsvár, 2006). Ebből is az derült ki, hogy az országos nyilvánosságot, amelyhez ezekben a szövegekben szólni akar, hasonló jellegű kis közösségek egymás mellé helyeződésének logikája szerint képzei el.

⁵¹ A szintén árva Rettegi Györgynél is jelen van ez a gondolat: „De itt sem derék conditióm volt, mert semmiképpen reá nem vehettem nagyanyámat, hogy taníttasson. Szüntelen csak azt felelte, hogy taníttasson a mostohaapám, mivel ő bírja a jószágot. És így én a sok apa s anya között tanulás nélkül maradtam.” (RETTEGI, i. m., 63.)

⁵² „1764ben. A Prosidiumbol elébb vittek, és tettek a Poética Classisban Praeceptornak. Melly hivalt egy (...) hijján két esztendeig nagy gyönyörűségemre viseltem. Minémű szorgalmatosággal viseltem légyen e hivalt, és mitsoda haszonnal, bizonyságok még maig egy néhány tanítványim, kik most már Deákok, arról. Azt tudom, hogy a' Magyar szók Quantitásaira regulákat én tanítottam leg-először, és előttem senki, ugy tudom sem Kolosváron, sem sehol a Magyar földön. Ezeket a regulákat a' Tanítványimnak ki-adtam, azok szerint vélek Magyar Distichonokat irattam, arra őket szoktattam. Ezek szerint a regulák szerint irt Magyar Distichonok olly kedvesen, és természet szerént folynak a' Magyar nyelvnek természete szerint, hogy, ugy tudom, előttem olly hiba nélkül valo verseket Magyar nem irt, a' holott a' Magyar Nyelv természetéhez illendő Quantitas olly hiba nélkül fel-találtatnék.” (9.)

utazás leírásának részletessége még ebből a kiválasztotti identitástudatból ered: a peregrinusok sajátos helyzetben vannak azokhoz képest, akiket otthon hagynak. Az utazás privilégium, az utazó privilegizált. A kiválasztottság e logikája arra vonatkozóan is tartalmazhat magyarázatot, hogy miért szűnik meg Leidenben az önéletírás folytatásának készítése: az egymás között levő peregrinusok mind hasonlóak egymáshoz, tapasztalataikban nincsen semmi sajátosság, illetve amennyiben van, az könyvekben visszakereshető.⁵³ Az élettörténet elmondásának másik legitimáló tényezője az egyéni élettörténet jelentőségét meghaladó, ritka, jelentős eseményben való részvétel. Mária Terézia himlőből való felépülésének ünnepe az a látványosság, mely Gyöngyössit a császári hatalommal szembesíti.⁵⁴ „Ekkor a’ Tzinteremből a’ mint ki-ment az ő felsége hintója, melyben mind jövőleg, mind menőleg a tsászár jobb kézfelől, a’ Királyné bal kéz felől ült, mind a’ kettő jó kedvvel és gyakor nevetéssel lévén, követte a’ hintot egy pirotssel, melyben egy Camararius ülven, a Tzinteremben és attól fogva az utzán az Udvarig sok helyeken pénzt hintett; melyet Fel. Aszszonyunk ezen solemnitásra veretett. [...] Ekkor láttam elsőben mind a’ Tsászárt, mind a Királynét ő Felségeket. Még a Királynén a’ Himlő-helyeknek veressége nyilván ki-tetszett.” (20–21.)⁵⁵ A vizualitás logikája rendelkezik itt olyan erővel, hogy az írás menetét is strukturálni képes. A hatalom reprezentációs formáira való ráismerés, azoknak a személyes élettörténet elemeihez való közelítése ismételten olyan összetevők, melyek az elmondásra méltó események szelekcióját irányítják.

⁵³ Hogy a peregrináció élménye mennyire konfrontálhatta a 18. század végi diákok a tömeges hátrányos helyzet gondolatával, arra egy európai és egy magyar példa is van. Keresztési Józsefnél ez olvasható: „Ezen beneficium oka, hogy itt (Utrecht) mindég sok magyar atyafiak vagynak, sokan lévén veszekednek, irigykednek, egymás alá áskálódnak, szegények vagy fősvények lévén, sok illetlenségre vetemednek, ily szép jeleit adván papi vocatiojoknak. Itt nem a legjobb becsületek vagyon a magyaroknak.” (KERESZTESI, *i. m.*, 11.) Illetve Chartier egyik tanulmánya mutatta ki, hogy az újkori Európa diákságának körében mennyire érezhető volt az elhelyezkedés nehézségéből eredő fenyegetettség érzése: Roger CHARTIER, *Espace social et imaginaire social : les intellectuels frustrés au XVIIe siècle = Histoire sociale des populations étudiantes*, éd. Dominique JULIA, Jacques REVEL, Roger CHARTIER, Paris, Ed. de l’EHESS, 1986, 245–260.

⁵⁴ Hasonló jellegű mozzanatra áttételesen és más dimenzióban Kis önéletírásában is van példa: „1790-ben jelentém neki (ti. Nagy-Mesterházy János nevű soproni tanítójának), hogy Leopold koronázására többekkel együtt el akarok menni. A’ szándékom helybe hagyá, de egyszersmind tanácsolá, hogy magamra igen jól vigyázzak, mert olyan alkalmakkor sok rossz emberek szoktak megjelenni. Megígérém ’s feltevém magamban tanácsát szemem előtt tartani. Azonban a’ koronázást megelőző napon midőn a’ király a’ koronának fejére illesztése végett egy templomba vitették, én is az össze tódult sokaság közé elegyültem. Egyszerre kiáltozás történik: jaj oda van a pénzem, oda van az erszényem, oda van a zseböröm. Ekkor én is zsebembe nyulék, ’s az én erszényem is pénzzel együtt oda volt. Ezen koronázáskor még az is emlékemben maradt, hogy a’ fejedelmi család’ ebédlesekor annyi nézők bocsátattak be az ebédlő szobába, a’ hányon befértek. ’S mikor sokakkal együtt én is befuram magamat, véletlenül olly tolakodás történt, hogy egy juratus Albert herceg hitvesének Kristinának székéhez taszított. A fejedelmi asszony ijedve felugrott helyéből ’s a’ juratust csendesesen visszanyomta. A’ rémülés minden nézőkben természet szerint nagy lett, ’s mindnyájan szelíden kiigazítottak, s kimentek a’ kivezetett juratussal együtt. Mindnyájan örültünk, hogy békével kimehettünk, de leginkább örült a’ juratus, hogy semmi bántása nem lett, ’s fogadta, hogy azon ruháját, mellyen Kristina ételtől zsiros kezének helye megmaradt emlékeztül egész életében meg fogja tartani. A’ dolognak ekkor vége lévén, ismét új nézők bocsátattak be az ebédlőbe nagyobb vigyázással.” (KIS, *i. m.*, 39, lábjegyzet.)

⁵⁵ Az esemény leírása a 17–22. lapok között folytatódik.

A hazatérés után változik meg alapvetően az önlegitimáció forrása. Míg ezt megelőzően a személy vagy az esemény kiválóságának tudatához kapcsolódott, innen ellentmondássá válik, konfliktushelyzetekhez, illetve az azokban elfoglalt jó pozícióhoz köthető: a személyes érdekekkel megszerzett állás választása a mecénásnak tett ígérettel szemben, az újtordai gyülekezetben való megmaradása Zágoni Mártonnal való konfliktusa ellenére, a marosvásárhelyi ajánlat története, a feleségszerzés, verseinek recepciója ilyen elemei a történetnek. Ebben az esetben az intencionalitás kérdésekor körvonalazódott kis-közösség garantálja a jó oldalon állás tudatát.

Lelkeszi vagy költői státusz. Gyöngyössi 1841-es életrajza a biografikus elbeszélés kiindulópontjaként Gyöngyössi státusza három aspektusának elkülönítését választotta: „Hogy T. Gyöngyösi János Ur életének további folytatásának rövid summáját elé adhasam – három fő pontokra kell függeszteni figyelmemet: 1; Meg kel tekintenem mind férjet, attyát, és Házi gazdát, 2., mint Papot, 3; végre mint Poétát.” (5r.) A névtelen biográfus is úgy ítéli, hogy Gyöngyössi biográfiájának vezérelvét a peregrinációs út utáni periódusra kell alkalmaznia, s a szerepkör hármasságát innen kezdve érvényes. Ez a szempont az önéletrész adott szöveghelyeinek elemzésekor is vezethet némi eredményre, hiszen Rass esetében is az volt a szöveggel szembeni ellenérzés kiindulópontja, hogy Gyöngyössi keveset ír költői tevékenységéről. Tételeken két szöveghely van, ahol Gyöngyössi konkrétan említi versszerzési ambícióit,⁵⁶ illetve ugyanitt lehet említeni a verseiért kapott jövedelmek listáját. Az első említéskor a versszerzési tevékenység gyakorlása fölött érzett öröm igencsak érzékelhető, a második esetben viszont a narrátor a publikussá tétel felelősségét „Doctor Szegedi Sogorra” hárítja át, ő maga nem vállal felelősséget versei nemzeti nyilvánosság elé kerüléséért, a versek minősége melletti érvként anonim közönségként leírt „mások” ítéletét említi.⁵⁷ Ez a semleges hangnem akkor ad okot gyanúra, ha összevetjük a lelkeszi feladatok teljesítésére vonatkozó részek számosságával, illetve azok hangvételével. Gyöngyössi feljegyzi az első keresztelő, az első halotti prédikáció, az első úrvacsoraosztás időpontját, felépülésekor pedig ezt írja: „Akkor annak harmad napján predikáltam azon letzkéről melly vagy Rom. 1:9, 10, 11.

⁵⁶ Az első szöveghelyet már idéztem, a kollégiumi poetica classisbeli praeceptor tevékenységével kapcsolatos, a másik pedig a Rass által is kiemelt mozzanat: „Azonban épen akkor tájban kezdődék a’ Magyar Ujság Posenban, Magyar Hirmondo titulus alatt nyomtatattani. A mikor-is ottan-ottan versek is adattattak-ki a’ közönség eleibe, mellyek bizony a quantitasokra nézve hibások és némelylek sületlenek valának. Azért Doctor Szegedi Sogorom ösztönzéséből én-is akkor kezdettem verseket közönségessé tenni. Előbb-is az Ifju Tanulónak Elmélkedését, a’ Kémény Seprőnek haláláról, és a’ bold. Fels. Mária Theréziának temetési tiszteletére írt verseimet közöltem az Ujság ki-adóval. Mellyek akkor nagy kedvességet találtak mind a két Magyar Hazában még érdemek felett-is, és akkor a’ Kadenziás vagy Leonina formáért semmi crisis ellenem nem támadott tudtomra, melly azután sok esztendőkkkel támadott nemelly uj Magyar Tudosok által, és ma-is folytattatik, kik között nevezetesek lettek Virág Benedek, Kazintzi Ferentz, Döbrentei Gábor, még elöbb Gróff Rádai Gedeon Ur-is, ki levele által-is dehortalt az olyan Romai formára szabott Verseknek Kádentziáktól. De voltak sokkal többen, kiknek tetszett, kiknek sokaknak leveleiket-is vettem. Folytattam ezért azon formát, ha már hozzá kezdettem külömbféle alkalmatosságokra, mellyek végre tsomora gyültek és a’ Bétsi Kurir által elöbb-is kiadattak” (110–111.)

⁵⁷ Ugyanez a gondolat van jelen két megjelent kötetének előszavában is, ahol a kádencia védelmére a versek minőségét visszaigazoló közönségért való erkölcsi felelősség ad fedezetet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

Ugy tetszett, mintha akkor kezdenék előbb hivatalomhoz és egy új világ nyílnék-meg előttem: Attól fogva egy darabig igen ritkán, de idővel tovább-tovább szolgáltam, a' mint szollásbéli erőm nevekedett.” (113.)⁵⁸ Ez a kijelentés abban a szövegösszefüggésben fordul elő, ahol lelkészi feladatainak teljesítését jellemzi, némileg itt is az értéktudat hangján.

Az önéletírás olvasásából nem csupán az lesz evidenssé, hogy Gyöngyössi hallgat poétai munkájáról, hanem az is, hogy helyett lelkészi tevékenységéről beszél.⁵⁹ Kétségkívül gyanús lehet ez a jelenség, főként amiatt, mert Gyöngyössit költőként, igaz, diletáns, vagy kevésbé értékelő fogalommal „mesterkedő” költőként tartja számon az irodalomtörténet. Ha a jelenségre e felől az értelmezés felől keresünk választ, valószínűsíthető, hogy Gyöngyössi a verseit ért támadások miatt nem beszél önmagáról poétaként. Lelkészi szerepkörének hangsúlyozása védekezés a támadások ellen: aki jó lelkész, lelkeszként jó poéta is, de nem igényel ennél többet. Ezt a tendenciát érvényesíti biográfusa is, aki nem költőként, hanem lelkeszként akarja őt kanonizálni: „Igen hasznosak és kedvesek valának az ő Tanításai!!” (1r.) Ezt a hangsúlyos kezdőmondatot Epikharmosszal való összevetés követi, aki Szókratész és Platón tanáraként a bölcsélet születésénél ott bábáskodik. A másik megoldás különbözik ettől, bár nem teljesen zárják ki egymást. Gyöngyössi egyszerűen azért nem hangsúlyozza jobban költői identitását, mert ennél nem fontosabb.⁶⁰ Amennyire gazdaságilag fontos, az a füzetvégi listákról is kiolvasható.

⁵⁸ A prédikációban való kedvtelés azzal is összefüggésben állhat, hogy Gyöngyössi leideni tartózkodása alatt éppen azt az Ewald Hollebeeket hallgatja előszeretettel, aki az ún. szintetikus, angol típusú igehirdetési módszerre való átmenetet javasolta a Hollandiában használt analitikus-exegetikussal szemben. Az előbbi lényege az, hogy az alapigének rövid magyarázatot kell szentelni, s azt a praxis pietatisszal összefüggésben kell majd részletesebben magyarázni. (Erről részletesebben VAN DE GRAAF, *i. m.*, 154.)

⁵⁹ Az előbb idézett részlet, mely a versek Magyar Hírmondóbeli, illetve kötetben való megjelenéséről ír, azért is érdekes, mert az „azonban” ellentétes kötőszó vezeti be. Ez a kötőszó ehhez a két mondatához kapcsolódik: „Teldegéltek azután-is az esztendőök feleségemmel töltött boldog keresztény élettel. Kinek szép elméjében és kegyességében mindennap gyönyörűséget találtam.” (110.) A versek megjelenése és az akörüli botrány – a kötőszó által – az elbeszélés szintjén felszámolni látszik ezt az idilli állapotot.

⁶⁰ Ebben a vonatkozásban lehet jelentősége Gyöngyössi néhány levelének is. A Kazinczyhoz intézett két levélben, illetve Horváth Ádám egyik Kazinczyhoz intézett levelében töredékesen fennmaradt szövegben is Gyöngyössi minduntalan lelkeszként határozza meg magát a „literátorokkal” szemben. Illetve az ellen is védekezik, hogy lányát „poétrának” tekintsék. (KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXIII, szerk. VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., MTA, 1890–1960, XIV, 1816. 10. 31., 400–411; illetve XIV, 1816. 12. 15., 473–478; Horváth Ádám levele: I, 1789. 10. 29., 483–486.) Irodalmi kérdések iránt nagyobb érdeklődést mutatnak az Édes Gergelyhez, illetve az id. Szilágyi Ferenchez írott levelek. (Gyöngyössi János Édes Gergelyhez írott levele 1790. május 7-én = ABAFI Lajos, *Gyöngyössi Jánosról*, Figy, 1881, 9. sz., 138–144; Gyöngyössi János id. Szilágyi Ferenchez írott levele 1816. május 21-én = *Levelek id. Szilágyi Ferenchez (1794–1826)*, kiad. IZSÉPY Edit, Bp., Egyetemi Könyvtár, 1985 [Bibliotheca Universitatis Budapestinensis: Fontes et Studia, 2], 27–31.) Az Édes Gergelyhez írottban azonban a sértést ítéli el a poézisnél inkább becsült felebaráti szeretet jegyében, Szilágyi Ferencsel szemben pedig az ismeretség jellegénél fogva lelkeszként nyilvánul meg, s beszél a „magába anyira belé szeretett nagy ember”, Kazinczy ellen.

Gyöngyössi mindenekelőtt lelkésznek írta meg magát ebben az önéletírásban, költői tevékenysége ennek a státusznak függvénye.⁶¹

Gyöngyössi önéletírásának egyik fő tanulsága éppen ehhez az aspektushoz köthető. Eredményesnek tűnik ugyanis, ha Gyöngyössi esetében a státusz és szerepkör közötti elkülönítést bevezetjük. Társadalmi státusznak célszerű tekinteni a lelkészi feladatkört, mely azt a cselekvési területet fedi le, amely a társadalmi ágens megélhetését biztosítja és ezzel önértékelésének központi eleme is. Szerepkörnek viszont azokat a tevékenységi formákat tanácsos tekinteni, melyek időlegesen jelen vannak ugyan Gyöngyössi hétköznapijaiban, nem válnak viszont az élettörténet megítélésének kulcsmozzanatává. Ilyen értelemben a költői szerepkör ugyanazon a szinten áll, mint például a szőlősgazdái vagy a családapái és férje.

Az önéletírás mint útirajz

Gyöngyössi autobiográfiájának tekintélyes része útleírásként is olvasható. Ennek a műfajnak az értékelése amiatt vált problematikusá, hogy az antropológia és a néprajztudomány genealógiájában kapott helyet, s ezzel megnőtt az érdeklődés azok iránt az útleírások⁶² (illetve az útleírások azon aspektusai) iránt, melyek az idegenről, az idegenségről szóló konstrukciókat forgalmazták.⁶³ A 18. század második feléről állítja azt a művelődéstörténeti szakirodalom, hogy a diákok mellett egy másik társadalmi csoport, a ne-

⁶¹ A Horea-féle parasztlázadás után Gyöngyössit – Gulácsi Gáborhoz intézett levelei tanúsága szerint – komolyan foglalkoztatja az események megörökítésének, az erdélyi magyarság szenvedéstörténetének megírása. A hangnem a 17. századi prédikátorok történelemszemléletére emlékeztet. (Ehhez vö. TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós emlékirata és a 17. századi puritánus prédikációirodalom közötti kapcsolat történetológiai vonatkozásai = Mindennemű dolgok változása: Hagyományok, források, távlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2004, 156–182.) „Méltóztassék nekem válaszolni, ha veszi e levelet. Mert ezután versíráshoz kezdek. Ideje most már Hórát leírom és Erdély fatumit általa.” (SZILÁGYI Sándor, *Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez. II. Gyöngyösi János levelei Gulácsi Gáborhoz*, Haz, 1887, 7. sz., 200–210, 208.) Gyöngyössi e hosszabb levelének elemzése – a Horea-féle parasztlázadáshoz kapcsolható verseivel is összevetve – külön esettanulmányt igényel. Ezúton mondok köszönetet tanáromnak, Szilágyi Mártonnak a dolgozat véglegesítésében nyújtott segítségéért, illetve hogy felhívta a figyelmem erre a levélre.

⁶² Ebben az esetben is elkülöníthető egy esztétikai, illetve egy nem-esztétikai műfaji hagyomány. Fried István Kazinczy útirajzairól szóló tanulmányában vázolta ezt a dichotómiát: „S miközben a *Hármas kis tükörrel* jellemezhető iskolai-iskolás hagyománytól elszakadt, és inkább az irodalmi-stilizáló leírásban fedezte föl a jövő műfaját, addig annak gyakorlati hasznát nem tagadta, csak éppen a szépirodalomban nem látta helyét.” (FRIED István, *Kazinczy Ferenc útleírásai*, ItK, 1993, 350–363, 354–355.)

⁶³ Felvilágosodás és útleírás kapcsolatára ilyen szempontból lásd Michèle DUCHET, *Anthropologie et histoire en siècle des Lumières*, Paris, François Maspero, 1977 (Bibliothèque de l'anthropologie). Különösen: *L'information : de la littérature des voyages aux mémoires d'administration*, 65–136. Az említett premisszákat magyar nyelven Sükösd Miklós foglalta össze. Az antropológia posztmodern fordulata előtti útleírást „klasszikus” útleírásnak nevezi és ezt írja: „A műfaj eredeti formájában az útleíró mindig fehér és európai, s majdnem mindig férfi; a fő téma pedig a »felfedezés«”. (SÜKÖSD Miklós, *Útleírás és identitás: egy műfaj episztemológiája*, Liget, 1998/7, 19–39, 19.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

mes ifjak is peregrinálni kezdenek.⁶⁴ Ezekhez az utazásokhoz sajátos, a diákok által vezetett peregrinációs naplók formai hagyományától némileg különböző íráshelyzetek tartoznak, s a külföldi világ eltérő erkölcsének leírása, az eltérő látványösszetevők jelzése a tapasztalatok különbözősége miatt a narrációban nagy szerephez jut. Ehhez a modellhez a peregrinációs útinapló⁶⁵ kevésbé alkalmazkodik, hiszen a térben való elmozdulásnak szakmai célja van, a beilleszkedés is az otthoni kollégiumhoz hasonló elveket érvényesítő médiumban megy végbe, illetve az új közeg idegenségét mérsékelik az ezekről a helyekről korábbi generációk révén szerzett ismeretek.⁶⁶

Gyöngyössi önéletírásának útirajzáról korábban azt írtam, hogy a hely, idő és pénzösszeg közötti megváltozott viszony jellemez minden új helyszínt. Az utazás e logikáját vezeti be az a cselekménymozzanat, mely a külföldi tanulmányút elkezdéséhez szükséges anyagi javak megszerzését írja le.⁶⁷ Gyöngyössi úgy utazik át Európán, hogy az eltérő karakterű helyek ismeretlensége nem lepi meg, pontosabban a szövegben meglepődésnek nincsenek nyomai. A különböző helyekhez köthető történetek elmesélésében nincs tonalitásbeli eltérés. Gyöngyössi olyan idegen világban mozog, melynek erőviszonyait korábbi leírásokból már ismeri. Amennyire a töredékesen olvasható részekből kiderül, a narrátor a reprezentatív helyek, turisztikai látványosságok leírására nem szakít időt, mindössze említésszerűen kerülnek be a szövegbe. Az indulás és érkezés, az elszállásolás forgatókönyvét kétszer szakítja meg hosszabb leírás, Pest, illetve Bécs esetében, amit az itt eltöltött idő hosszúsága is indokol. Pesten a négy peregrinusból összeverődött társaság két napot tölt, a *passusra* való várakozás miatt viszont egy hónapot kény-

⁶⁴ Ennek a gondolatnak első, esszézerű kifejtését adja HALÁSZ Gábor, *Külföldjáró magyarok* = H. G., *Til-takozó nemzedék: Összeíjtott írások*, s. a. r. VÉBER Károly, Bp., Magvető, 1981, 298–308. A gondolatot átveszi Tolnai Gábor Teleki József útinaplóinak kiadásához írott előszavában: TOLNAI Gábor, *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 7), különösen 14–15. A Telekiek esete alkalmas példa lehet az arisztokrata peregrinus típusának illusztrálására, hiszen Teleki Józseffel egyszerre utazik Teleki Sámuel, akinek útját diáriuma és peregrinációs albuma is dokumentálja: vö. TELEKI Sámuel *Albuma*, kiad. JANKOVICS József, Szeged, József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszéke, 1991 (Peregrinatio Hungarorum, 8); illetve Gróf TELEKI Sámuel erdélyi kancellár *Úti naplója 1759–1763*, s. a. r. ifj. BIÁSZ István, a bevezetést írta IMRE Sándor, Marosvásárhely, 1908.

⁶⁵ Az útinaplók és a peregrináció magyar művelődéstörténeti szerepét a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) előadásai tárgyalták. A konferencia előadásai önálló kötetben 1993-ban jelentek meg: *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, I–III, szerk. BÉKÉSI Imre stb., Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft.

⁶⁶ Szelestei N. László 16–18. századi napló- és útleírás-antológiájának előszavában Radvánszky László naplója kapcsán ezt írja: „Az ő útja nem zarándoklat, hanem nemesi külföldjárás, gyakorlati tapasztalatokra építő tanulmányút.” (*Naplók és útleírások a 16–18. századból*, közléteszi SZELESTEI N. László, Bp., Universitas, 1998, 8.) Hasonló típusú útleírás Kresznerics Ferencé, aki Somogyi János államtanácsos fiának nevelőjeként két évig Bécsben tartózkodott. Innen Moson–Veszprém–Pest–Selmecbánya–Pozsony–Bécs útvonalon 1805-ben kéthónapos utazásra indul. A napló ezt az utat dolgozza fel. DOBRI Mária, *Kresznerics Ferenc úti-naplója*, VasiSz, 1995/1, 89–106.

⁶⁷ Kresznerics útinaplója is így indít: „Utazás rendbe ki volt csinálva, úti költségül adtak ezer forintot...” (DOBRI, i. m., 90.) Utazás és költségek Teleki Józsefnél is szoros kapcsolatban áll. Ő két naplót vezet, a narratív, eseménykövető, illetve a kiadásokat rögzítő gazdasági naplót: *Németországi utamban tett költségeim-nek minden hiba nélkül való táblája* = TOLNAI, i. m., 268–310.

telenek Bécsben időzni. Az elszállásolási lehetőségek és a fogadókban fizetett összegek leírása után az elbeszélés mindkét esetben a látogatásra érdemes látnivalók listájával folytatódik. Bécs esetében különösen érdekes az a passzus, melyet Gyöngyössi áthúzott ugyan, de olvasható maradt: „...hogya Bétset, <melly a’ Romai Imperiumnak Compendiuma [...] láthatnók. A’ mit ott az ember lát, azt le nem lehet, nem is szükséges le-írni>. A’ nevezetéseket, a’ mik az alatt mig ott mulattunk, vagy lettenek tudtomra, vagy a’ mely ujságokat láthattam, a magam hasznomra le-írom.” (17.) Az áthúzott részben a nagyváros mítosza készül megfogalmazódni, a narrátor elragadtatottságának is hangot készül adni, hirtelen viszont lemond erről. Ehelyett a „maga hasznára” írja le, amit ott látott. Ebben a szintén intencionalitásra utaló kijelentésben az *album amicorum* Melanchthontól induló protestáns tradíciójának gondolata van ott, a saját használatra szánt emlékéllítés,⁶⁸ az áthúzott rész azonban a benyomások rögzítése tudatos mellőzésének lehet a jele. A feljegyzett mozzanatok a császári hatalom reprezentációs formáinak városaként örököltik meg Bécset. Az utazás következő stációi utalásszerűen szerepelnek a szövegben a térben való előrehaladás logikájának értelmében. A Leidenbe való érkezés előtt viszont, mintha a szerző a beutazott világ komparatív értékelésének éreznél szükségét, a magyar és osztrák földön kiválóan megmunkált és termésre alkalmas földeket veti össze az út további részén látott homokos, kavicsos talajjal: az emberek és szokások leírását a táj és mezőgazdaság közötti viszony leírásával helyettesíti. Az emberek ennek ellenére helyet kapnak Gyöngyössi útleírásában, azok azonban nem az utcán, haladtukban látott helybéliek, hanem a fogadósok, kocsisok, a mozgásban levő, illetve helyhez való viszonyában sajátos populáció. A szerző közel ötven ilyen nevet említ, s ez a kategória szembesíti majd két ízben is a négy utazót a csalással és az emberi rosszindulattal. A tapasztalatok azonban ebben a két esetben sem vezetnek el az adott helyek lakosságának természetére vonatkozó általánosításokhoz. Az elbeszélésből az is látható lesz, hogyan kapnak helyet az utazás megszervezésében a megelőző peregrinus generációk tapasztalatai, ismeretségei, javaslatai, illetve a hazatérő és a kiutazó diákok hogyan találkoznak egymással az út kijelölt pontjain. Ebben a logikában az útleírás a szöveg intencionalitásának még egy elemét hozza mozgásba: a peregrinációs narráció segítségével lehet a következő évek utazóinak. A szöveg konkrét tétje a tapasztalatok kommunikálása. Ezt a tendenciát erősíti a visszaút leírásának teljes mellőzése, hiszen a bejárt út megtételére egyszer alkalmasnak mutakozó megoldások egy következő alkalommal is felhasználhatóak, ezért a történetnek itt már tétje nincs. S hogy az út nem annyira benyomásmásként, személyes tapasztalatként értékelődik, arra az is bizonyíték lehet, hogy az elbeszélés további részében nincs utalás erre a periódusra, illetve az is nehezen belátható, milyen később is megmaradt kapcsolatok származtak Gyöngyössi élete e periódusából.⁶⁹

⁶⁸ Ehhez a gondolathoz vö. GÖMÖRI, i. m., 200.

⁶⁹ A Szabó-Szögi-féle mutatók és az önéletírásból kiolvasható 1774 utáni események kontextusában előforduló nevek összevetéséből Gombási István neve az, amely mindkét esetben előfordul. Ő 1767-ben iratkozott be a franekeri akadémia. (SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998.) Másik arra vonatkozó adat, hogy a peregrinusok számon tartották egymás tevékenységét hazatértük után is, az lehet, hogy Gyöngyössi 1790-es kötete az RTAK

Az önéletírás utalásai alkalmas forrást biztosítanak ahhoz, hogy az abban említett személyek alapján Gyöngyössi szociális hálóját kíséreljem meg rekonstruálni. Ilyen típusú felméréshez két mennyiségi természetű történeti módszer kínálkozik. Az egyik lehetőség a prozopografikus megközelítésmód, mely a társadalmi ágensek közötti relációt viszonyháló formájában, grafikusan, ún. gráfok segítségével reprezentálja.⁷⁰ Másik eljárás lenne az, mely a hálózatok reprezentálására a szociológiában használatos programokat alkalmazza.⁷¹ A kutatás egy későbbi stádiumában e formalizált mennyiségi módszerek alkalmazásának lehetőségét fenntartom ugyan, az önéletírásból körvonalazódó szociális háló leírására itt a mennyiségi és minőségi módszertant kombinálva, kevésbé formalizált eljárást választottam. Az önéletírásban előforduló 123 személynév esetén öt komponenst vettem figyelembe: a viszony típusát (milyen társadalmi kategóriához tartozik az illető, honnan származik/származhat az ismeretség), az említések gyakoriságát, az említések szöveghelyét (az előfordulás a főszövegben, illetve a bevételi listán fordul-e elő), előfordul-e a név Gyöngyössi két megjelent verseskötetének argumentumaiban; végül hogy a peregrináció előtti vagy utáni periódus narrációjában fordul-e elő az említés. Az első szempont alapján nyolc csoportot határoltam le:⁷² a család (21; 17,07%); a hivatásos irodalmárok (7; 5,69%); Gyöngyössi hívei, illetve a tordai és Torda környéki polgárok (29; 23,57%); nemesek (17; 13,82%); a kollégiumi tanárok, illetve a kollégiumi adminisztrációban dolgozók (8; 6,50%); diáktársak (15; 12,19%); egyháziak (14; 11,38%); az utazás során említett, egyszer előforduló nevek (12; 9,75%). Nyilván a kapott számadatok reprezentativitása kérdéses, hiszen nem figyel az említések gyakoriságára, illetve a kapcsolatoknak az említés tonálisából kiolvasható fontosságára, mégis láthatóvá válik, hogy a legnagyobb arányban a tordai és Torda környéki polgárok kapnak helyet az említettek között, ami éppen azon a ponton vezethet következtetésekhez, ami

Kvár könyvtárában őrzött példányának possessori bejegyzése a peregrinustárs Dombi Jánostól származik. Jelzet: R 126027: Johan. Dombi Anno 1793 die 7ma April Claud.

⁷⁰ Az e módszert alkalmazó francia kutatás eredményeként született tanulmánynak magyar fordítása is van: Maurizio GRIBAUDI, *Diszkontinuitások a társadalomban: Egy konfigurációs modell = Társadalomtörténet másképp: A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*, ford. SONKOLY Gábor, szerk. CZOCH Gábor, SONKOLY Gábor, Debrecen, Csokonai, 1995 (Új História Könyvek), 105–137. A hálózat- és hálókutatás egyre gazdagodó szakirodalmából két munkát emelek ki. Legutóbb *Hálózatok és hierarchiák* címmel az Aetas folyóirat tematikus számot szentelt e kutatási irányoknak (2005/2).

⁷¹ E programok történettudományban való alkalmazásához két tanulmányra hivatkozom: Mustafa EMIR-BAYER, Jeff GOODWIN, *Network, Analysis, Culture and the Problem of Agency*, The American Journal of Sociology, 1994, 99. sz., 1411–1454; Bonnie H. ERICKSON, *Social Network and History*, Historical Methods, 1997, 3. sz., 149–157. A hálózatok modellálására alkalmas programokkal az egyének szociális hálóját több szempontból is elemezhető lesz: nagyságuk, sűrűségük, összetételük, illetve az egyes kapcsolatok nyitottsága vagy lezártsága szerint. Gyöngyössi esetében ilyen típusú elemzésnek a szerző által szignált teljes szövegtörzset figyelembevételével lenne értelme. (A programok teljes listájához: www.insna.org/INSNA/soft_inf.html.)

⁷² A következőkben zárójelben az előfordulások számát, illetve az összes említéshez képesti százalékarányt adom meg. A többször előforduló neveket egy említésnek számolom, az említések gyakorisága a kapcsolat minőségének szempontjából jelentős.

Gyöngyössi esetében kérdésment leggyakrabban megfogalmazódott: milyen társadalmi kategóriákból tevődik össze megrendelői köre?

A *családra* vonatkozó említések két következtetéshez vezetnek. A genealógia megrajzolásából látható az apai felmenők iránti érdeklődés, amit a név továbbvitelének igénye hangsúlyoz. A tendencia azért is meglepő, mert Gyöngyössi sorsának alakulásába inkább az anyai ágú rokonok szóltak bele. Neveltetését anyai nagyanyja irányította, anyja testvérét, Soós Ferenc kolozsvári lelkipásztort egy közbeiktatott mondat erejéig szintén nevelői között említi. Illetve Gyöngyössi kéziratos verseskötetének⁷³ egy lábjegyzete alapján derült ki, hogy Abats Márton ótordai lelkipásztor Gyöngyössi nagybátyja volt,⁷⁴ tordai látogatása, melynek következtében 1772-ben megszerezte az újtordai segédlelkészi állást, valószínűleg családi jellegű lehetett. Másfelől meglepő lehet az, hogy a családi viszonyok jelentősége a peregrináció után megszűnik: a szöveg nem tesz említést arról, hogy Gyöngyössi tartja-e a kapcsolatot mostohaapjával, illetve az első lapokon említett Gyöngyössiekkel. 1775 után a kiscsalád kitüntetett jelentőséghez jut, Gyöngyössi feleségéről írott néhány sora kétségekívül az önéletírás érzelmileg leginkább értékelhető passzusaihoz tartozik (99, 110).

A *diáktársak* olyan kategóriát alkotnak, mely teljesen hiányzik a hazatérés utáni elbeszélésből. Nincsen tehát olyan név, mely a peregrináció előtti és utáni periódusban egyaránt visszatérne, feltételezhetően megmaradó kapcsolatokra csak az önéletírás kívüli forrásokból következtettem.

A *kolozsvári kollégiumi tanárok* olyan kategóriát képeznek, mely nagyon fontosnak bizonyul Gyöngyössi karrierjének indulásában, hiszen ők biztosítják az erdélyi nemesség kollégiumi mecénásként számon tartott rétegével való kapcsolatot. Ebben a csoportban négy kolozsvári kollégiumi professzort azonosítottam.⁷⁵ Ezekre a viszonyokra a peregrináció utáni periódusban Gyöngyössi szintén nem hivatkozik, meglétük bizonyos esetekben azonban feltételezhető, hiszen Pataki Sámuel 1767-től vette át a kolozsvári kollégiumi nyomda irányítását, ahol Gyöngyössi alkalmi verseit gyűjteményes alkalmi verskötetekben többször is kinyomtatták.

Az *erdélyi nemesek* között nagy történelmi családokat találunk: a Bánffy, a Bethlen, a Wesselényi, a Kendeffi, a Korda, a Toldalagi családok szerepelnek az önéletírásban, túlnyomóan azonban a bevételi listákon, a verseskötetek ajánlásaiban viszont két, az

⁷³ Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Ms 824.

⁷⁴ Abats Márton felesége, Soós Krisztina, Gyöngyössi anyjának, Soós Máriának, illetve az előbb említett Soós Ferencnek testvére. Apjuk Soós Ferenc református püspök. (E hivatal 1717–1720 között viselte.) Abats Márton 1768-ban meghalt, felesége azonban Tordán maradt, tordai lakosként említi őt Gyöngyössi 1775-ös esküvőjének vendéglistájában. (98.) Abats János (1745–1815) későbbi református püspök tehát anyai ágon rokona Gyöngyössinek, ilyen minőségben is ír verset Abats János Tsernátóni Vajda Péter református püspök (e hivatal 1773–1782 között viselte) lányával, Tsernátóni Vajda Krisztinával tartott esküvőjére, 1777. 12. 11. (1790-es kötet, 8. vers). Hogy a viszonyok családi, illetve szakmai karaktere mennyire egymásra tevődik, arra szintén Gombási István példa, aki aranyosgerendi (a Torda melletti Aranyosszéken található falu) lelkipásztorként 1779-ben vette el feleségül Abats Sárát, János húgát.

⁷⁵ Bodoki József (1730–1799) a filozófia és teológia tanára, Verestói György (1685–1765), Pataki Sámuel (1731–1804), Huszti György (1710–1767) a keleti nyelvek és a teológia tanára.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

önéletrészben nem említett nemesi család is feltűnik, a Thoroczkai, illetve a Rhédei. A kollégiumi és peregrinációs periódusból Kendeffi Elek neve fordul elő többször.⁷⁶ Az alsórákosi udvari papi állás visszautasítása után viszont Kendeffi Elek teljesen kimarad a történetből, Elek húga, Kendeffi Rákhel,⁷⁷ aki a család aranyosgyéresi birtokait igazgatja, megrendelőként szerepel Gyöngyössi listáin ezek után az események után is.

Az *egyháziak* kategóriájában Gyöngyössi paposkodása idejének összes püspöke feltűnik (Abats János, Tsernátoni Vajda Péter, Eperjesi Zsigmond, Szathmári Pap Zsigmond), látható azonban, hogy a családi kötelékekkel is megerősített viszonyok azok, melyek nagyobb jelentőséggel bírnak. Ebben az esetben az említések tonalitása is más, a szöveg egyértelműen „barátként” beszél ezekről a személyekről. Ezekben az esetekben viszont a listán és a narrációban való előfordulás viszonya éppen fordított, mint az előbbi esetben, hiszen az ezekhez a személyekhez írott versekért Gyöngyössi nem vár fizetséget, a nevek nem tűnnek fel a füzetvégi listákon, a vers érzelmi viszony megerősítésére, reprezentálására szolgál. Ugyanez a kategória az, melyben a társadalmi ágens legellentmondásosabb viszonyai szerveződnek: újtordai lelkészjelöltjére, Zágoni Mártonra,⁷⁸ illetve Borosnyai Lukáts Simeonra gondolok itt. Nyilván a viszonyok e polarizációja, mely az eddig említett esetek egyikében sem volt jellemző, a státus általi odatartozásnak jele és folyománya: a nemesekkel szembeni anyagi alárendeltség és a tanárokkal szembeni tisztelet után, ezzel a kategóriával kapcsolatban az azonos léptékben való mozgás tudata érzékelhető.

A *tordai és Torda környéki polgárok* a legnépesebb kategória, mely tovább növekszik a csupán a verseskötetekben előforduló nevek figyelembevételével. A rájuk vonatkozó említések is számosabbak a bevételi listákon. E kategória tanulmányozásához kevés forrás áll rendelkezésünkre.⁷⁹ Ez a közösség társadalmi hovatartozása szempontjából heterogén: orvost, hadnagyot, egyházi gondnokot említ Gyöngyössi, a legtöbb esetben viszont a foglalkozást nem tünteti fel. A listák tanúsága szerint Gyöngyössi ebbe az irányba szélesítette megrendelői közösségét, a nemességgel ellentétben ebből a kategóriából ugyanaz a személy élete során általában egy kiemelt jelentőségű helyzetben kért

⁷⁶ Megfelelő források hiányában ezt a viszonyt, illetve annak feltételezett megromlását nehéz megítélni. Kendeffi Elek leveleinek hagyatékában, illetve egy levélfogalmazvány-füzetében Gyöngyössi neve egyszer sem fordul elő: Román Állami Levéltár, Kolozsvár, Fond Familial Kendeffi 1007, Kendeffi Elek levelezése 1755–1799 (24); 1780–1782 (25); 1777–1781 (26); OSZK Fol. Hung. 1395, *Malomvizi Kendeffi Elek fogalmazáskönyve*.

⁷⁷ A korán árva maradt Kendeffi testvéreket Árva Bethlen Kata nevelte fel. A mecénási magatartásra tehát korán szocializálódhattak.

⁷⁸ Árva Bethlen Kata udvara és az újtordai parókia közötti viszonyoknak hagyománya lehetett, amiben talán a Torda környéki birtokokkal rendelkező Kendeffiek lehettek a kezdeményezők. A leszármazottak nélküli Zágoni Márton ugyanis Árva Bethlen Kata könyvtárára hagyományozta könyvtárát, ami ma a székelyudvarhelyi kollégiumi könyvtár tulajdona. Erre vonatkozóan vö. JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története* = J. Zs., *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976, 219–252.

⁷⁹ Az egyes személyekre vonatkozóan az önéletrész utalásai, illetve a tordai korabeli anyakönyvek bejegyzései hasznosíthatóak. (Román Állami Levéltár, Kolozsvár, Colecția matricole parohiale de stare civilă 1702–961, Nr. fond 42; nr. inv. 83, 84, 171, 499.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200^{AB}CX. évfolyam ^{AB}szám

verset, a közösség kiterjedt volta miatt⁸⁰ azonban még így is folyamatosan foglalkoztatták a versszerző Gyöngyössit.

A *hivatásos irodalmáro*kra vonatkozó utalások arra a dilemmára engednek következtetni, mely a korábbiakban már érzékelhető volt: talán a Gyöngyössit ért támadások hatására, talán attól függetlenül, ez a kategória nem tölt be fontos szerepet Gyöngyössi szociális hálójának alakulásában. Feltűnő viszont, hogy Szacsvey Sándor, Gyöngyössi 1790-es kötete kiadójának neve fel sem tűnik az önéletírásban.

A társadalmi háló rekonstrukciója felerősíti a lelkészként, illetve ilyen minőségében néha versszerzőként is megnyilvánuló Gyöngyössi alakját. A társadalmi hálóra vonatkozó következtetéseket jelentősen árnyalhatja a versek és halotti orációk argumentumaiból összerakható kép, s ez az íráshasználat itt látott modelljének értelmezésében is hasznos lehet.

Anna Keszeg

BIOGRAPHIC TEXTS ON JÁNOS GYÖNGYÖSSI

The article analyses a type of text believed to be lost in the oeuvre of János Gyöngyössi, his autobiography, which is tangentially connected to an anonymous biography of Gyöngyössi from 1841 as well. Placement of the text is attempted through three procedures of contextualisation. Firstly, in seeking the place of autobiography in the late 18th century, the following question is investigated from all angles: how can we approach autobiographical texts that defy the aesthetic norms that are relevant to a valuable autobiography. Secondly, if the autobiography is read as a historical source, it may question statements in the scarce literature on Gyöngyössi. Thirdly, the article seeks to find the place of Gyöngyössi's autobiography among practices of writing usage in the private sphere in the period (travel journal, diary, omniary, farmers' journal, peregrination album, etc.).

⁸⁰ Tordán 1750-ben 630 házat és 874 háztartást számoltak össze, háztartásszáma 1786-ban 1452, házszáma 1226, népességszáma pedig 6374, 1850-ben népességszáma 7687. (SONKOLY Gábor, *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Bp., L'Harmattan, 2001 [Atelier Füzetek], 189–261, passim.)

LŐRINCZY HUBA

A DÉMONOK ELSZABADULÁSA

Márai Sándor: *A mészáros – Bébi vagy az első szerelem – A sziget**

„...a művész nem a valóságot ábrázolja, hanem azt a látomást, melyet a valóság élménye kelt az emberi lélekben. Ez a többlet a művészet.”

Márai¹

„Soha nem érdekelt igazán egy város, sem egy táj – a valóságban mindig csak az emberek érdekelték. (...) Egy tűzhányó számomra semmi. Egy ember minden.”

Márai²

Márai Sándor kartézianus elmének, az európai gondolkodásban, kultúrában, művészetben oly nagy hagyományú racionalizmus örökösének és folytatójának tudta magát. Híres konfessziója az *Egy polgár vallomásainak* zárlatából közismert: „Aki ma ír, mint-ha csak tanúságot akarna tenni egy későbbi kor számára... tanúságot arról, hogy a század, amelyben születünk, valamikor az értelem diadalát hirdette. S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírnom engedik, tanúskodni akarok erről, hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében...”³, s még számos, hasonló kijelentését citálhatnánk.

A legkevésbé sem vonja kétségbe e meggyőződés, e program érvényét az a tény, hogy a Márai-életmű tekintélyes hányada nem a ráció fénykörében lezajló és teljesülő dolgokról hoz hírt, hanem épp ellenkezőleg: olyan folyamatokról és fordulatokról tudósít gyakorlat, amelyek kisiklanak a józan ész fennhatósága és ellenőrzése alól, oly embereket mutat meg, „...kiket valóban homályos erők kergetnek és formálnak”, kik alig-alig igazodnak el „...az értelem parányi lámpásával az ösztön és a szenvedély nagy homályában”.⁴ Nem véletlen, hogy szerzőnk legelső – utóbb megtagadott – regényének, *A mészárosnak* egy hiperbolizált, a szellem világát nem ismerő ösztönlény a főalakja, nem véletlenül taszítják tébolyba a lélek démonai a *Bébi vagy az első szerelem* naplóró tanárhőst, nem véletlenül menekülnek egy – a felnőttek „racionális” világát tagadó – irracionális lázadásba a *Zendülő* diákjai, nem véletlenül veti magát bele készséggel a kallódásba és a káoszba az *Idegen emberek* ifjú hőse, nem véletlenül tör ki a józan ész s

* Fejezet egy készülő monográfiából.

¹ *Napló 1943–1944*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1990, 138.

² *Uo.*, 19.

³ *Egy polgár vallomásai*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1990, 392.

⁴ MÁRAI Sándor, *Csutora*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1991, 111.

az önfegyelem vonta életkeretek közül és vetemedik végül gyilkosságra *A sziget* nyelv-tudósa, s nem véletlenül tekint kínlódba az „éjszaka” mélységeibe a *Válás Budán* bírója és doktora – s tovább is sorolhatnók. Mindez nem lehet merő véletlen, s meggondolkodtató számunkra az is: az *Egy polgár vallomásainak* elbeszélője utólag is csak részlegesen tud eligazodni önnön gyermekkorának s lázas fiatalságának megannyi neurózisa, traumája, rebelliója, hirtelen, nem észelvű cselekedete közt, teljes, racionális magyarázatot nem mindenkor ad, nem is képes adni saját tetteiről, létének, sorsának fordulatairól sem. Vagyis: a szóba hozott művek nem épp az „értelem diadalát” hirdetik „az ösztönök felett” (vagy ha mégis – mint például a *Válás Budán* utolsó fejezete –, csupán verbálisan, netán ironikusan), hanem inkább megfordítva: az ösztönök diadalát az értelem felett. Nem, avagy: nemcsak a ráció kormányozza a világot s benne az embert – derül ki e könyvekből, ámde Márai még így sem hűtlen a maga kartézianus meggyőződéséhez, szemléletéhez, módszereihez. A felsorolt művek – jusson bárkinek is bennük a narratori szerep – tanúsítják: szerzőjük rendre azon iparkodik, hogy eligazodjék és eligazítson (amennyire lehet) „...az értelem parányi lámpásával az ösztön és a szenvedély nagy homályában...”, olykor – példának okáért *A sziget*ben – finoman érzékeltetve az ésszerű megközelítés, a racionális magyarázat határait. Jóllehet agnoszticizmust sugall a *Csutora* történetmondójának rezignált kijelentése – „Ismerjük be, hogy fogalmunk sincsen az emberi indulatok természetéről, a szakértő is legfeljebb csak a jelenséget tudja kitapintani, s van valamilyen hártája a léleknek, melyet a kutatótüvel megsérteni veszedelmes és felelőtlen vállalkozás”⁵ –, a szépíró Márai nem e verdikt szellemében tevékenykedik. Ha tisztában van is az észelvű megismerés korlátaival, a ráció nevében és jegyében közelít a világ dolgaihoz, a psziché, az ember és az emberi kapcsolatok rejtelseihez, márpedig ez utóbbi bogozása úgyszintén eléggé kilátástalan próbálkozásnak tűnik fel számára. „Olyan kevés az, amit egymásról tudunk, mindenfelé zavar, oktalan féltés, fájdalmas, önző igények az emberi világban, semmi remény reá, hogy egyszer nevénevezhetjük a titkot, mely embert emberhez kötöz – mit tudhatunk hát a létezés egy alacsonyabb köréről, ahol (...) háborzongatóan idegen nyelven folytatják élőlények az örök társalgást, melynek talán célja sincs?” – áll konzekvenciaként a kutya és kutya, állat és ember, ember és ember viszonyát vizsgáló *Csutorában*.⁶ Az itt és az előbbi idézetben megszólaló szkepszis fölötté hasonlít az „ignoramus et ignorabimus” tételéhez, mégsem jelenti azt, hogy Márai ab ovo letesz a lélek és az emberi kapcsolatok rejtelseinek legalább részleges földéítéséről. A dolgok kifürkészhetetlensége nem jelenti számára egyben a fürkészésről való lemondást, mi több: a „jelenség” pusztán „kitapintásával” sem éri be. Újra s újra megkísérti, hogy a felszín alá, a talányok közelébe férközzék, s néven nevezze a megnevezhetetlent – a korántsem mindenhatóan vélt értelem és a maga által is tökéletlennek vélt eszköz, a nyelv segítségével.

⁵ *I. m.*, 88.

⁶ *Uo.*, 63.

A lélek (al)világának fürkészése közben Márai számára is – mint oly sokak számára – hathatós segítséget nyújtott a freudizmus.⁷ Ha hihetnénk az *Egy polgár vallomásainak*, a pályakezdő író még németországi tartózkodásának legvégén, 1923-ban is „érintetlen” volt a pszichoanalízis atyjának tanaitól. „Freudról keveset, majdnem semmit sem hallottam addig, s a később oly divatos, laikusok és sarlatánok által lelkesen népszerűsített, zseniális elméletét egyáltalán nem ismertem.”⁸ Valószínűtlen, hogy csakugyan így lett volna, részint azért, mert a húszas évek elejére – kivált német nyelvterületen – a bécsi mester teorémái már nem csupán szakmai disputák, hanem hétköznapi beszélgetések tárgyává is váltak, részint meg azért, mert Márai 1920-ban közreadta Arthur Schnitzler három egyfelvonásosának magyar fordítását (nyilván egyebet is olvasott tőle), s tudvalévő, hogy az osztrák író Freud legbuzgóbb követői közé tartozott. Ám ha konstatáljuk is a memória tévedését, még nem oszlattuk el a homályt. Tisztázatlan marad, mikor és miképpen „találkozott” Márai a freudizmussal, amiként az író Freud-ismereteinek kiterjedését és mélységét is szerfölött bajos megbecsülni. Gyanítható, hogy a „lélekidomár” számos művét forgatta (többet, mint ahányat cím szerint is megemlített), s föltehető, hogy az *Álomfejtés* volt reá a legmaradandóbb hatással. Teljes bizonyossággal csak az állítható, hogy magát Freudot Márai igen sokra tartotta („...tisztelettel és lelkesedéssel ismerem el az elméletet, a tudatalatti mélyvizének és ismeretlen életének felfedezését”⁹), annál inkább elhatárolódott igehirdetőitől, a „...svindlernek és gyögművészek sötét hadá”-tól, kijelentvén: „Freudnak kétségkívül sokat ártottak prófétái”,¹⁰ a freudizmust pedig csupán diagnosztizáló módszerként fogadta el, mint terápiát a legkevésbé sem¹¹ – s e háromelemű véleményéhez (ha némelykor módosított is a hangsúlyokon) utolsó leheletéig ragaszkodott.

Írásainak tanúsága szerint Márai már ifjan rádöbrent, hogy „Az ember veszedelmes portéka”.¹² démonok lakoznak benne, bárki légyen is, s önnönmagát sem tudhatja kivételnek.¹³ Beszédes, hogy nagyepikusi pályájának elején oly regények állanak, amelyek a tudattalan sötétjében lapuló ártó szellemek elszabadulását és romboló hatalmát tematizálják, műről műre nagyobb intellektusú hőst téve meg főalaknak, s műről műre növelvén (természetesen nem direkt módon) a személyes érdekeltséget. Démonok az *Idegen emberek*, a *Zendülők* és a *Csutora* lapjain is feltűnnek, ámde egyrészt megfélemezik őket, másrészt meg ez utóbbi könyvek nyíltan életrajzi karakterűek, s ekként más csoportba kíváncsoznak.

⁷ Márai és a freudizmus kapcsolatáról lásd például HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Bp., Bethlen Kiadó, 1994, 286–287; FRIED István, *A „freudizmus”, ahogyan Márai elgondolta*, Forrás, 2000/4, 26–37.

⁸ *Egy polgár vallomásai*, 281.

⁹ *Uo.*, 282.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 281–282.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranyárvány*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 198.

¹³ *Egy polgár vallomásai*, 155–157, 278–283. stb.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200■CX. évfolyam ■szám

„...mind mészárosok vagyunk...”

A mészáros

Mintha nem is az a szerző írta volna ezt az először 1924 folyamán Bécsben, a Pegazus Verlag gondozásában megjelent kisregényt, kit későbbi könyveiből ismerünk avagy ismerni vélünk. Olybá tetszik első pillantásra: *A mészáros* mindenben elüt Márai érett(ebb) munkáitól, olyannyira más a problematikája, a narrációja, az időkezelése, a stílvilága stb., stb. Főhőse már-már állatian primitív és gondolattalan, magát a gyilkolásban „megvalósító” ösztönlény – az utóbb írott regényekben nem található hozzá foghatót. *A mészáros* lapjain hasztalan keresnők a reá következő nagyepikai alkotások polifon hangzait, változatos művészi megoldásait; ez a könyv sokkalta szerényebb, egysíkúbb – ne kerteljünk, mondjuk ki nyíltan: jóval kezdetlegesebb vállalkozás amazoknál. Itt még kulcsszerepet játszik a fabula – az igazi Márai „cselekményellenes” lesz, „lelkesen és öntudatosan”.¹⁴ Itt még a mindentudónak látszó szerzői narrátor tárja elénk a história egészét, tolmácsolja a figurák vágyait, homályos sejtelmeit, „gondolatait”, szavait – a későbbi regényekben oly nagy fontosságú nézőpontcseréknek, belső monológoknak, valódi avagy áldialógusoknak nyomuk sincs. Jószerével egyetlen hang, egyetlen szólam érvényesül, s az előadásmód monotóniájából is következik, hogy összemosódnak az áttekinthető (elbeszélő) részek a leírásokkal s a párbeszédet nélkülöző jelenetekkel. *A mészáros* lineáris vonalvezetésű, kronológia-követő, hozzávetőleg harminc esztendő eseményeit summázó kisregény, amely igen ritkán folyamodik a retrospekció eszközéhez, viszont több alkalommal is utal a végkifejletre, a bírósági tárgyalásra, s annak perspektívájából tárgyalja, illetőleg értelmezi a címszereplő kurta életének bizonyos epizódjait és fordulatait. Efféle alakzat nem bukkan elő többé Márai életművében. A szimpla, lineáris történetépítést másmilyen, jóval bonyolultabb architektúra váltja föl, megszűnik a kronológia itteni uralma, s nincs még egy könyve a szerzőnek, amely a fogantatás pillanatától a pusztulásig követné nyomon a hős útját. Az utóbb született regények zöme tartózkodik a túl direkt előrejelzésektől, s néhány órára, egy-két napra avagy hétre szűkíti a cselekményidőt, ebbe ékelvén a rövidebb-hosszabb visszapillantó utalásokat és betéteket. S mily messze van még *A mészáros* az igazi Márai nyelvmágiájától, majdani, egyszerre retorizált és iróniával teli stíljének káprázatos gazdagságától! E kisregény „irálya” – tudatosan? szándékosan? – puritán, itt-ott nehézkes és körülményeskedő („...ha szabad magunkat egyáltalán így kifejezni...” – minősít kritikusan egy megfogalmazást a narrátor). Az általában szürke és száraz – mondhatnók: tudósítói avagy krónikás – stílus csak némi-nyomozhat át, amidőn például a nagyvárosi lét nyüzsgését, lüktetését avagy a harcot jeleníti meg, merész, jellegzetesen expresszionista fordulatokkal („A Landsberger-Allee lármás, hosszú tárnája fenyegető ordítással tépte fel magához őket...”; „S egyszerre egész teste ordítani kezdett”; „...a város fölszabadult izgatottsága hozzáért és elkapta...” stb.). A nyelvi-stiláris kiforratlanság dokumentuma (is) *A mészáros*, és társtalan jelenségnek tetszik a szerző oeuvre-jében. Fogyatékoságait magyarázza (s részben men-

¹⁴ *Ihlet és nemzedék*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1992, 201.

ti is), hogy pályakezdő mű, az első bevégzett nagyepikai vállalkozása Márainak. Aligha fölösleges megemlíteni: a személyes, önéletrajzi vonatkozás e könyvből sem hiányzik. Alapötletét a Márai família pártütő tagja, a tisztos polgári-családi tradícióknak hátat adó, s hajlandóságát követve mészárosnak szegődő rokon, Dezső szolgáltatta.¹⁵

Ha akarjuk, akár bűnügyi históriaként is olvashatjuk *A mészáros*-t, s ez esetben fölötté érdekes jelenség tűnik elénk. A regényíró Márai pályáját két bűnügyi történet keretezi: ez a könyv és a hagyatékkal hazatért, *Szívszerelem* címmel közreadott – *krimi*. E meglepő tény természetesen semminő konzekvencia levonására nem jogosít, azt viszont állíthatjuk, hogy kettős „nyomozás” zajlik *A mészáros* lapjain. Mind a narrátor, mind a regényben szereplő bíróság arra keresi a magyarázatot, miért és miként lett hétszeres gyilkossá a címszereplő, a világháború két frontját is megjáró Schwarcz Ottó. Nem kétséges, hogy a titok megfejtésére jóval több esélye van a történetmondónak, hiszen ő – mindentudóként – hőse életének, személyiségének, „gondolkodásának” legrejtettebb zugait is kitűnően ismeri, épp csak öngyilkosságának magyarázatával marad adósunk. Mondhatnók: a mások számára rejtve maradt összetevők, a legfontosabb faktumok, a perdöntő bizonyítékok az elbeszélő birtokában vannak. Ő tudja, amit a bíróság nem is sejt (vagy ha mégis, nemigen mérlegelheti, még kevésbé veheti figyelembe), mily különleges, vérfagyasztó esemény hatására fogant meg a főhős, holott alkotát, személyiségét, sorsát ama rendkívüli történés (is) determinálta, attól lett, mintegy eleve elrendelten, elébb állatok, majd emberek mészárosává. Ámde – túl e mindent predesztináló „ősök” ismeretén – a narrátor (és csak a narrátor) még számos, az életút s a kifejtet magyarázatához szintúgy nélkülözhetetlen információval rendelkezik, s valamennyi szükséges, hogy a címszereplő irracionálisnak föltűnő tettei is racionálisan megközelíthetővé váljanak. A mesélőéhez vetve a bíróság tudása korlátozott, s az ellentmondásos és hiányos értesülések a tárgyaláson „...csak növelték a zűrzavart, amit a homályos eset körül egészen eloszlatni soha sem sikerült”.

„Közel húsz esztendei együttélés után, mikor már minden reményt feladtak, született meg Ottó, váratlanul s a túlboldog, buzgón vallásos protestáns családnak égi csodaként” – e mondattal veszi kezdetét a kisregény. A folytatásból kiderül, hogy a főhős apja (a Berlin közelében fekvő, ám meg nem nevezett városka nyergesmeistere) nejével („...a terméketlen, mindig szomorú asszony”-nyal) s még sokakkal egyetemben szemtanúja lett egy balvégzetű cirkuszi előadásnak, „...a múlt század utolsó évtizedének kezdetén, egy ősszel...”. A merőben szokványos műsor csupán az utolsó számmal hozta lázba a publikumot – ez az attrakció azonban tragédiába torkollott: a megmagyarázhatatlanul ideges és ingerült jegesmedvék egyike leharapta az idomárnő fejét. A fenevadat – későn immár – lelőtték, a közönség, amely szinte nemi gerjedelembe jött a nyughatatlan, agresszív ragadozók látványától, észvesztve menekült, a nyergesné elájult, s „Ezen az éjszakán megfogant Ottó”. „A fogantatás körülményeit” maga az apa „...elbeszéléseinek során egy vándorcirkusszal hozta kapcsolatba...”. „A gyerek, a bocs...” „Tíz hónapra és fogakkal született. Az anya életét elvitte a szülés...”, s a helyébe lépő dajka „...közel

¹⁵ Egy polgár vallomásai, 69–72.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

egy esztendeig...” szoptatta „...a hatkilós kölyköt...”. Ottó „Gyereksége azokra az évekre esett, mikor Németországban a századvégi nagy pénzkeresés időszaka kezdődött el”. A szülőváros is rohamosan fejlődött és gyarapodott, de ők a császárt szinte templomi áhítattal tisztelő apa házában „Egészen csöndesen éltek, s a létezés állati szaga párolgott belőlük, kenyér, krumpli és sör kipárolgása”. A mind húsosabb és izmosabb fiú az iskolában „...nem volt se jobb, se rosszabb a többinél, csak éppen valamivel lustább”, ének címén produkált ordításával azonban kitűnt társai közül, s még a tanfelügyelő is elismerően szólott e képességéről, oktató szavak kíséretében veregetvén meg a vállát. (A főljebbvaló eme jóvánhagyó, lelkesítő gesztusát utóbb az Ottó számára legfőbb dignitás, maga az uralkodó ismétli meg.) A gyermekkor egyik epizódja „...elhatározó erővel hatott ki egész életére”. Nagypja tanyájára igyekezvén, valamely kocsmá udvarán végignézte egy ellenszegülő tehén letaglózását, majd szétदारabolását (az állat kitépett két szemét ő durrantotta szét nagy kéjjel a tűzhely izzó vaslapján) – s ez élmény delejétől többé nem szabadulhatott. Még azon a nyáron „ökörvágást” játszott a földmunkások gyerekeivel – a mészáros szerepe magától értetődően az övé –, s nyomorékká tett egy csenevész, angolkóros kislányt, cselekedetét utóbb imígy indokolván: „...meg kellett ütnie, mert olyan nyavalyás volt”. „Különbén nem volt verekedős természet, inkább szelíd és tunya, (...) majdnem tökéletesen gondolatok és érzések nélkül”. Ily előzmények után a legkevesbé sem meglepő, hogy Ottónak sem az apai mesterség folytatásához, sem más iparos szakma üzéséhez nem volt kedve, s szolgálati évét letöltvén, bejelentette: egy katonatársa példájára mészáros akar lenni maga is. Mivel a kisváros egyik székében sem került számára hely, Berlinben próbált szerencsét (a metropolisz félelmes, kaotikus világát, a vidéki ember elveszettség-érzését remek oldalak jelenítik meg a regényben), s valamely „vágóház” alkalmazta is. Ottó tüstént otthon érezte magát a vértől gőzölgő rekeszekben, és sután, búcsúszavak nélkül vált meg mindörökre az őt elkísérő apától, ki „...két évvel később, a nagy háború első hónapjában, meghalt...”. A tekintélyes örökség – huszonnégyezer márka – segélyével a fiú a saját lábára állt, ám mire megnyitotta önálló boltját s berendezte lakását, hadba szólította a behívó. (A későbbi nyomozás kideríti, hogy Ottó a front előtt semmiben sem hágtá át a nemi, illetőleg a polgári élet normáit; csapodár volt ugyan, munkájában viszont „pontos és megbízható”, soha nem viselkedett erőszakosan, s még a fiatal mészárosok virtuskodó, barbár szokásából, az úgynevezett „véráldomás”-ból sem részelt.) Mivel „A háborút belülről fogta föl”, a harctéri tömegember-lét, a lövészárkok világa sem volt ellenére, a régi, megszokott „rendszer” „kitágul”-ását, alakváltoztatát sejtette mindkettőben, s mert „...nem tudta, hogy él, (...) sohasem gondolhatott arra, hogy meg is halhat.” Egy szuronyroham előtt ugyan a zsigerei tiltakozni kezdtek, s nem csupán arra döbbsent rá: „...mind mészárosok vagyunk...”, hanem arra is, hogy a marhák szerepe ugyancsak nekik jutott, ám a megtorpanás csupán pillanatnyi. Akkor ölt először embert, hogy utóbb (a szerb s a francia fronton egyaránt) a kézitusák s a pacifikálások rettegett hőse legyen, s végtére magától a császártól vehesse át tetteiért a vaskeresztet s hallhassa dicsérő szavait. A háborút követően hazatért, de „...mint olyan sokan, kik visszajöttek, idegen világot talált...”, s a káoszban, a forradalmas-polgárháborús Berlinben nem lelta a helyét. Hajdan oly nagy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

kedvvel gyakorolt mestersége nem vonzotta többé, s mert nemi magabiztossága a múltba tűnt, tartózkodott a nőktől is. (A diszkrét utalások szerint a kamaszként a bordélyban kapott s csak „hiányosan” kikezeltetett vérbaj föléléde okozta ez utóbbi változást.) Amidőn régi mestere egy kétes üzletbe iparkodott bevonni, durván elutasította, így ordítván: „...a fegyelem meglazult, (...) de majd visszajönnek még, akik rendet csinálnak, s ő azokra vár!”. Pénze napról napra fogyott, mégis mind mélyebbre merült az éjszakai életbe, s egy vágóhídi látogatás sem szedhette rá, hogy folytassa egykori munkáját: „Hogy lehet juhokat vágni? (...) micsoda unalmas, oktalan élet az ilyen (...). A háború, tűnődött később, az persze más volt.” Egy ízben szülővárosába is elutazott, s a családi limlomok közül a feszületet s a császár kegytárgyként tisztelt arcképét vitte vissza magával. Berlini lakásában mindkettőt felszögelte „...az őket megillető helyre, szemben az ajtóval...”, s ez részint gyermekkorát idézte, „...részint zavaróan és terhesen nyúlt bele az életébe.” A császár portréját szemlélvén, „...valami homályos szándék motoszkált benne, hogy tennie kellene valamit a képmásért, vagy ha már nem az ő érdekében, úgy szellemében legalább, valami neki tetsző cselekedetet vinni végbe, amire ő megbólintaná a fejét s a vállára veregetne s Ő (így!) hallaná a fakó hangot s a dicséretet.” – Ezzel a végkifejlethez érkezünk. Ottó, nyakára hágván minden pénzének, kényszerűségből egy jószívű utcalány „oltalmazója” s kitartottja lett. Nemi kapcsolat nem volt köztük, s mindössze egyszer zördültek össze, ám kibékülésük estéjén a férfi „...irtózáttal vette észre, hogy a kezében mozog valami” (az első kiadásban még így, kiemelten szerepelt ez a szövegrész). Elküldte volna magától a lányt, de az maradt, így „a mészáros” nem csupán elbeszélte, hanem be is mutatta, mint dőfte le a szerb fronton első áldozatát – szurony helyett a kenyérvágó kést merítve a prostituáltba. Felocsúdván a gyilkosság után, „Tekintete a képet keresi (az uralkodóét: L. H.). Alázatosan és figyelemmel néz föl. Az orra, a szeme, a füle, az érzékei eltelnék könnyű levendulaszaggal. – Így áll még sokáig és várja, hogy egy kéz, kétszer, megérintse a vállát.” – A vádirat szerint Ottó egy év leforgása alatt hét utcalánnyal végzett ugyanígy, hogy feldarabolt tetemüket rendre a Spreebe dobja. A pszichiáter is megvizsgálta gyilkos minden tettét beismerte, bűnösségét azonban tagadta. „A szenzációsnak ígérkező főtárgyaláson (...) az elnök megnyitójában csak azt jelenthette be, hogy a vádlott (...) börtönében egy óvatlan pillanatban fölakasztotta magát. A tárgyalás költségeit a kincstár terhére írták.”

Eddig a szokványosnak éppen nem nevezhető história. A legfőbb kérdés kétségtől az: miféle jelentést avagy jelentéseket hordoz a harctéri hősből hétszeres gyilkossá lett címszereplő extrém története? Elgondolkodtatónak találjuk, hogy *A mészáros* taglaló gyér elemzések mindenike merőben másként értelmezi a művet. (Lehet, hogy e pályakezdő könyv nem is oly szimpla s áttetsző alkotás?) Rónay László és Szegedy-Maszák Mihály interpretációiban¹⁶ akad egy közös (bár eltérő mértékben hangsúlyos) összetevő: egyikük is, másikuk is Sigmund Freud tanainak művészi vetületeként (keményebben fogalmazva: illusztrációjaként) értelmezi a kisregényt, s ez állítás(ok) magva föltétlenül

¹⁶ RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1990, 40–41; Uő., *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005, 38–44; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Márai Sándor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 102–104.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

igaz. Márai számára, ha némelykor vitatkozott is a bécsi mester elképzeléseivel, ha egyszer-másszor elhatárolódott is tőle (de legfőként szolgálai alázatú követőitől), mindvégig múlhatatlanul fontos volt a „lélekidomár” teóriája: némi túlzással a teljes alkotói oeuvre a bizonyosság reá. Nem kétséges, hogy *A mészáros* freudi ihletésű regény (az ösztön- és elfojtás-elméletre, a libidóra, valamint a „tudatalatti”, az „én” és a „felettes én” viszonyára vonatkozó fejtegetések ismerete híján autentikus magyarázatát nyújthatni egyszerűen lehetetlen), amiként nem kétséges az sem, hogy e könyvben benne él a neofita túlbuzgalom: a friss fölfedezés örömétől vezetettve a szerző minduntalan megfélemedezik arról, hogy szépirodalommá lényegítse a lélektan új tételeit, direkt eszközökkel, fogásokkal dolgozik, műve így számos ponton csakugyan az illusztráció benyomását kelti. A freudizmus inspirációja mellett azonban egyéb hatásokkal is számolhatunk.

Jellegadó vonásait, epikai karakterét illetően csakugyan egyedi alakzat, társtalan vállalkozás ez a könyv Márai életművében – problematikáját tekintve viszont korántsem az. Bármily bizarr, szélsőséges esetet tár is elénk *A mészáros*, a história ember- és világszemlélete a későbbi alkotásokét előlegezi mégis. Számos állandóan visszatérő ideája akad Márai oeuvre-jének; egy közülök az ember eredendően kegyetlen és vérszomjas, erőszakos és pusztító alaptermészetére vonatkozik. S nem csupán a *Naplók*ban és publicisztikájában emlegeti gyakorta ezt a félelmetes és megváltoztathatatlan hajlandóságot, hanem szépirodalmi munkásságában is. Néhány példával élve: *A sziget* című regény főalakja gyilkossá lesz; ől, ha nem is tettelesen, hanem a segítség elmulasztásával a *Válás Budán* Greiner doktora; szülei halálát kívánja, s szíve szerint golyót röpítene „barátjába” *A gyertyák csonkig égnék* katonatisztje, Konrád, s ez utóbbi könyvben hosszú fejtegetés hangzik el a mindenkiben benne lakozó „ölésvágyról”, ez ősi „szenvédélyről”, amely a keleti világban még eleven és nyíltan megmutatkozik, Nyugaton viszont megfinomodott és elfojtódott, de él és kiirthatatlan.¹⁷ Úgy tartjuk: *A mészáros* – brutális egyértelműséggel – már ez elemi ösztönről beszél, ennek hatalmát hiperbolizálja a címszereplőben, kit mágnesként vonz a marha letaglózásának s szétदारabolásának látványa, ki ellenállhatatlan kényszert érez a nyomorult kislány földre sújtására, ki mondhatatlan kéjjel ől, elébb állatokat a „vágóházban”, utóbb embereket (aggastyánokat, nőket, gyerekeket is) a háborúban, majd utcalányokat békeidőben, s ki rádöbben a harctéren: „...mind mészárosok vagyunk...”. Szerintünk nem véletlen, hogy a regény többször is hangsúlyozza: az emberek élvezettel avagy gépies könnyel végzik véres munkájukat a kocsmá udvarán, a vágóhídon és a fronton, hogy Ottó „Nagyapja tanácsára, kiben valami gyermekkori emlék ébredhetett...”, veti az ökör kitépett szemét az izzó tűzhelyre (a mi kiemelésünk). S ne feledjük: *A mészáros* nyomasztó cirkuszi jelenettel kezdődik, amelyben az idomárnő agresszivitására a jegesmedve agresszivitása „csupán” végzetes válasz, amiként azt se feledjük, hogy a szöveg minduntalan az állatit emeli ki az emberből, s hogy akad ily narrátori kijelentés is: a vágóhídon „...barmok és emberek bőgték, s az állathangokat nem annyira intenzitásuk, mint inkább valami természetesebb és értelmesebb hangszínezés következtében lehetett csak az emberhangoktól megkülönböztet-

¹⁷ Vö. *A gyertyák csonkig égnék*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1990, 72–77.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

ni”. E szemlélet a naturalizmus öröksége is, a naturalizmusé, amely újraéledt az egyébként nem túl jelentékeny expresszionista prózában.¹⁸

A háború mint az amúgy is erős gyilkolásösztön elszabadítója, nagy nyomatékkal szerepel a regényben. Kiszökteti a szellemet a palackból, hogy visszaparancsolni többé már ne lehessen. Ottó végső elfajulását, potenciális gyilkosból valódivá válását is a frontélmények indokolják. (A szöveg hangoztatja is a különbséget a háború előtti és utáni élete közt.) S ez összefüggésben nem csupán a naturalizmus és a freudizmus együttes inspirációjára kell gondolnunk, hanem Szabó Dezső 1916-os, kitűnő novellájára, a *Passióra* és a tíz hónappal utóbb megjelent Móricz-remeklésre, a *Szegény emberekre* úgyszintén. Mindkettő a hazatérő, a gyilkolásba beleszokott frontkatona históriája, s mindkét elbeszélés hőse azt teszi a hátszágban is, amit a fronton: öl. Nemde hasonló történik a mészárosal is? További hasonlóság, hogy egyik mű főalakja sem érti, miért bűn békében, illetőleg a hátszágban az, ami a harcmezőn dicsőség dolga, Ottó könyörtelen pacifikáló tettei pedig a Móricz-elbeszélés egyik részletére – a szabácsi bevonulás epizódjára – emlékeztetnek. Meglehet, pusztán a véletlen hozza valamennyi összecsengést. Elképzelhető viszont az is, hogy Márai, a már írogató és Nyugatot olvasó kamasz mind Szabó Dezső, mind Móricz Zsigmond novelláját ismerte, és saját könyvének fogalmazása közben – tudatosan? öntudatlanul? – fölhasználta régi emlékfoszlányait.

A háború – említettük volt – a békeidőben megismert és elfogadott „rendszer” folytatását, bár más dimenzióba fordultát jelenti a mészáros számára; oly eseményt, amely alakot ad a belénevelt, de csak homályosan fölfogott hazafias közhelyeknek, jelszavaknak. A fronton „Nagyon sokan voltak és mind egyformák, (...) s amit talán sokan emberi degradálásnak érezhettek, ezt a nivellálását a sorsoknak, ő föltétlen és megbékítő demokráciának fogta föl, lelkesítő egyformaságnak...”. Ottó tömegember, s bizarr, hiperbolizált figurája a típus veszedelmes voltára figyelmeztet. Ráadásként oly tömegember ő, kiben heves vágy él, „...*hogyan kiemelkedjen a szürke standardból és közel kerüljön a hatalmasakhoz, vagy legalább azok érdeklődésére méltó lehessen egyszer*” (tőlünk a kiemelés). Ezt a „kiválást” elébb a teljesen föl nem fogott, mégis „magasztos”-nak tartott hősi halál formájában képzelel el, majd, miután rémtetteiért az uralkodótól kapja meg a kitüntetést s tőle hallja a dicséretet („Jól csináltad a dolgot, fiam”), mindig ilyfajta jóváhagyásra s elismerésre áhítozik. Ez már a Heinrich Mann regényéből (is) ismert „alattvaló”-lét problematikája, s mivel *A mészáros* freudi ihletése kétségtelen, megkockáztatható: Ottó (az „Ottók”) számára a császár jelenti a „felettes ént”, tőle kapja (kapják) meg az „id”-ben lapuló, ám az elfojtásból napvilágra kíváncsozó gyilkos ösztönök igazolását. Aligha véletlenül hangsúlyozza az elbeszélő, hogy az uralkodó arcát kultikus tisztelet övezi a nyergesmester házában, hogy csak ez a portré képes megnyugtatni a nagyváros forgatagában és zűrzavarában magát elveszítettnek érző apát, hogy fia számára is ő az „abszolút” „hatalom”, hogy a fronton érette akarja „...mindenkinek a hasát föl vágni...”, hogy a kitüntetés pillanatában „Ottó körül lassan forgott a táj”, s „...eltelt hálás odaadással a nagy jutalmazó iránt”, hogy boldogan leli meg s szögezi

¹⁸ Lásd erről KOCZOGH Ákos tanulmányát: *Az expresszionizmus*, Bp., Gondolat, 1964, 73–74.

lakása falára a régi képet, hogy ismét „...valami neki tetsző cselekedetet...” szeretne végbevenni, s hogy a prostituált meggyilkolását követően a vaskereszt átvételének euforikus percét éli újra, s várja a helybenhagyást, a dicséretet. Bajosan feledhetnők avagy tekinthetnők érdektelennek eme motívumláncot! Roppant fontos, szövegűsítő, egyben jelentésbővítő komponense ez a kisregénynek, invenciózus elem, amelynek beépítése önmagában is bizonyítja a pályakezdő Márai epikusi talentumát. (Azt már csupán mellékesen fűzzük az eddigiekhez, hogy a narratori utalások alapján a nemi identitás és biztonság megingása s a kielégítetlen szexualitás szintén ösztökéli a címszereplőt az utcalányok meggyilkolására.)

A regényvilágnak még két összetevőjét kell föltétlenül érintenünk. Egyik közülük annak a hirtelen föllendülésnek az ábrázolása, amely átformálta, modernizálta a századforduló Németországát, a fővárosi mintákhoz és ízléshez „igazította” a kistelepülések arculatát (a szöveg „gépies vonásokat” emleget), Berlint magát pedig lázasan lüktető és tülekedő metropolisszá változtatta. *A mészárosnak* legkivált ez utóbbiról akad mondandója. A Márai-könyv a nagyvárosnak nem a fényes, hanem – József Attilával szólván – az „érdes részé”-t jeleníti meg, ahol „...az utcákon (...) mechanikusan ordított a gyökeretlen élet, a szisztematizált nyomor, füst, köd és piszok röpködtek sötét fellegekben az emberbolyok torlódása körül, a siftergő zúgás egy végtelen zsidóvásár, egy zsúfolt végeladás üzleti lármája volt...”, ahol „...a rendezett világkép aszfaltja” alatt „...egy másik élet és másik társadalom zúgott...”, s ahol Ottó „...olyasfélét gondolt, hogy itt aztán alaposan oda kell sújtani az ökör fejére annak, aki boldogulni akar” – a szegénynegyedek, a húsbörze, a vágóhidak világát. Kinek, kiknek az ihletése üt át ez egymásra torlódó, nyomasztóan sötét képeken? Ez nem Spengler nagyváros-látomása *A Nyugat alkonyából*, még kevésbé a Márai által oly nagyra becsült Rilke metafizikával átitatott metropolisz- és szegénységvíziója *Az áhítat* könyvéből, annál inkább földézi a német expresszionista líra látásmódját s jellegzetes hangjait. Az 1919-ben megjelent híres antológia, a *Menschheitsdämmerung* költőit, kiknek verseit mohón olvasta a Berlinbe kerülő fiatalember, kik közül néhányan személyes ismeretségbe, félig-meddig barátságba is keveredett,¹⁹ s kiknek műveiből egypárat át is ültetett magyarrá.²⁰ Főként az általa ugyan nem fordított Georg Heym komor víziói (köztük *A városok démonai* című darab) láttatták oly elátkozott tájnak a (metro)poliszokat, mint *A mészáros* Berlint lefestő részlete. (Heym különben erősen hatott a fiatal Szabó Lőrinc 1923-as, *Kalibán* című kötetének bizonyos, a nagyvárosi létet kárhoztató verseire is.²¹) – Ámde feltűnik a könyvben egy másik Berlin is: a vesztes háború utáni, forradalom és belvillongás sújtotta német főváros, fészke a zürzavarnak. Ez a régi rendjéből és fegyelmezettségéből kivetkezett, fölfordult, apokaliptikus világ a maga talajvesztett, céltalanul kallódó avagy épp gátlástalanul nyerészkedő, játékszenvedélytől üzőtt embereivel személyes élménye volt a friss emigráns Márainak – megőrökíti képét az *Egy polgár vallomásaiban* is.

¹⁹ Vö. *Egy polgár vallomásai*, 202–203, 204, 227, 286–287.

²⁰ Vö. MÁRAI Sándor, *A delfin visszanézett*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1994, 31–39.

²¹ Lásd erről RÁBA György, *Szabó Lőrinc*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 34–35.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

A mészárosról az hozta a legszigorúbb ítéletet, aki megalkotta. Hasonlatosan első kötetéhez, Márai ezt a kisregényt sem szerepeltette műveinek maga összeállította listáján. Nézetünk szerint nem volt teljesen jogos a szerzői rigorozitás. Jóllehet – főként a későbbi művekhez vetve – *A mészáros* csakugyan kiforratlan munka még, akad benne annyi erő és erény, hogy méltó legyen az olvasó figyelmére.

Egy vakond naplója
Bébi vagy az első szerelem

Egy idősödő – ötvennégy esztendő –, rég megcsontosodott, vidéki latintanár élete válságba kerül. A krízis, amely hirtelenül tört a felszínre, s amelynek okát-okait adni nem tudja, alaktalan nyugtalanságként már évek óta készülődött benne, kényszerítvén létformájának, egynémely szokásainak apróbb módosítására is. A sokáig lappangó válság azonban egyik pillanatról a másikra oly erővel rohanja meg, hogy a napjait gépies egyformaságban pergető, rigolyákkal teli tanár, a megrögzött agglegény maga is belátja: nem maradhat tétlen. Szó sincs arról, hogy követné a nagyszerű Rilke-szonett parancsát (Tóth Árpád átköltésében citálva): „Változtasd meg élted!” – csupán a saját kisszerűségének megfelelően cselekszik. Mit huszonnyolc esztendőnyi tanárkodása során mindössze egyszer tett meg: kimozdul városából, „Z”-ből, s elutazik pihenni „Virágfüredre”, hol nyaralt már, épp pályakezdésének idején. Az üdülőhelyen szinte minden a régi – a változatlan, a sivárság, az áporodottság, illetőleg a jól érzékelhető romlás, a pusztulás megannyi jele híven s fölötté művészi leképezi a hős léthelyzetét, lelkének állapotát; tükröző és tükrözött egyszersmind –, s a tanár is szinte ugyanúgy s ugyanazzal mulatja napjait, ahogy és amivel régesrég, illetve előveszi s elolvassa hajdani, épp Virágfüreden kezdett naplóját is, szembeesülvén ekként egykor volt, még nagyobb álmú önmagával. A méltán híres Karinthy-novellára utalva: találkozás ez is egy fiatalemberrel. A pályakezdés merész, de meg nem valósított vágyaira, terveire, majd meg ifjonti félszegségeire, gyávaságaira emlékeztet, élete befulladását, szomorú csődjét szemlél(het)i a pályavégéhez közeledő. Ám nem csupán előveszi s újraolvassa rég abbahagyott diáriumát a vénülő tanár, hanem – üzendő az unalmat, védekezvén a lélek egyelőre még viszonylag szelíd démonai ellen – folytatja is. Följegyzí a nyaralás mindennapjainak följegyzésre nem érdemes semmiségeit, az eseménytelenség eseményeit, s rögzíti a magával, önnön válsághelyzetével kapcsolatos kérdéseit, gyötrelmeit, félelmeit, dilemmáit.

Apránként kiderül: a z.-i lét monotóniájából a virágfüredi lét monotóniájába átzökkenő naplóíró valamiféle megvilágosodásra, külső avagy belső eligazításra vár, valaminő csodát sóvárog, amely föloldaná emésztő nyugtalanságát, visszaadná lelke békéjét. Megváltóját, megváltását keresné a korosodó tanár, de beérné azzal is, hogy valakitől magyarázatot kapjon: miért jutott idáig, s tanácsot egyben: mit kellene tennie. Egy darabig semmi sem történik, majd mind jobban magára vonja figyelmét az üdülőhely másik magányosa, az ápolatlan, elhanyagolt öltözkű, kétes egzisztenciájú, roppant rejtélyes vendég: Timár Ágoston. Kezdetben heves ellenszenvet érez az állítólagos titkárral szem-

ben, s gorombán el is hártja közeledését, hogy utóbb már ő keresse a társaságát, egyre mohóbban, mígnem egy boros estén egymásra lelnek. A tanár meghallgatja társa némi-
leg zavaros fejtegetését az eleve elrendelt, végzetes, „bűnös magány”-ról, amelyre –
állítólag – „Két orvosság van. (...) Egyik a szerelem. Másik az Isten. Ez a kettő, kérem.”
Már csak egyszer beszélgetnek eztán: a Timár távozása előtti éjjelen, amikor is szinte
„múltat cserélnek”. A naplóíró „meggyónja” nyugtalanságát, szorongásait, teljes rend-
szertelenséggel föltárja életének történetét – „...azt hiszem, mindent elmondtam neki.
(...) Összevissza beszéltem”, s átéli közben a vallomás, a kimondás mámorát – válaszul
a „titkár” is beszámol az eseményről, amely számára volt „...a határvonal. Ahol minden
elromlott”, majd, históriája végeztével, ekként búcsúzik: „Gyógyuljon meg. Nincs senki-
je? Vegyen egy kutyát...”, s kétszer is arcon csókolja a tanárt. – Mindazt, mit e pontig
megörökített a naplóregény, legkivált a csókot, a mű kevésbé sikeres és hiteles részének
ítélte Komlós Aladár egykorú – a Nyugat 1928-as évfolyamában megjelent – bírálata,
hogy annál magasztalóbban vélekedjék a folytatásról.²²

A virágfüredi nyaralás egy hónapja után ismét a z.-i hétköznapiak következnek a –
mint jóval utóbb s szinte véletlenül kiderül: Gáspár keresztnévű – tanár életében. (Veze-
tőnévét mindvégig homály fedi.) Röviddel a tanévkezdés előtt tér vissza, és bár a testi
gyengeség emlékezteti még az üdülés végén reátörő betegsége (idegláz volt avagy csak
influenza? – nem tudhatni), lélekben félig-meddig gyógyultnak véli magát („Magam is
érezem, hogy jobban vagyok”, „Úgy érzem, nagy megnyugvás kezdődik bennem”), s
könnyedén ráelve régi létformájára, szokásaira, megkísérli feszültségeit, traumáit elfoj-
tani („Nem szabad vizsgálnom magamat. [...] Nem szabad befelé nézni. Elég volt”).
A napló (a regény) hátralévő, mintegy kétharmadnyi szakasza azonban épp arról tanús-
kodik, mily balga, önámító hiedelmek, mily meddő próbálkozások ezek. A már az üdülé-
se közben – baljós előérzet, afféle önbeteljesítő jóslat ez! – megtévelyledéstől féltő tanárt
újfent üzőbe veszik s végtére leteperik a lélek démonai. A patológikus folyamat, a meg-
háborodáshoz vezető út rajza egészen az utolsó mondatig pontos és racionális – Komlós
Aladárt idézve: „...a napló (...) teljesen fegyelmezett és logikus, a tanár gondolatvilága
teljesen zárt, következetes és világos marad, hogy a látszólag nyugodt sorok mögül annál
dermesztőbben süvöltsön az örület szele”.²³

Amily kérlelhetetlenül betelik, ugyanoly lassúsággal készülődik a fátum. A békés,
nyugodt életvitelre berendezkedni szándékozó tanárt először csupán az kedvetleníti és
tölti el szorongással, hogy – egy kollégája távozta miatt – az osztályfőnökséget és a latin
nyelv oktatását egyaránt vállalnia kell a nyolcadikosoknál, holott korábban legtöbbször
csak negyedéig tanította a gimnazistákat. Mindig tartott, tart most is a kamaszoktól –
„Csaknem ellenszenvesek” –, ráadásként hiányosnak ítéli önnön készségét. Leginkább
mégis az hozza zavarba, hogy egy esztendeje – a minisztérium óhajtotta így – hat lány-
növendék került a gondjaira bízott osztályba. Gáspár elvben sem híve a koedukációnak,
a gyakorlatban még kevésbé. Bakfisok soha nem voltak a keze alatt, nem tud hát mit

²² Lásd KOMLÓS Aladár, *Kritikus számadás*, Bp., 1977, 237–239.

²³ *I. m.*, 239.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

kezdeni velük. Függetlenül mindettől, külső avagy belső konfliktusnak egyelőre nyoma sincs, bár a naplói – ismerkedvén új osztályával – hamarosan fölfigyel egyik, „...nem nagyon rokonszenves...” tanítványára, Madárra, s tüstént elhatározza: szemmel fogja tartani. Megtudja róla, hogy lázadó hajlamú, nehezen fegyelmezhető, de tehetséges diák, ki azóta komolyodott meg s lett ismét jó tanuló, amióta a lányok megérkeztek. A tanár nem hatódik meg a hallottaktól, de nem is lép föl még Madár ellenében. (A mű értelmezése közben semmiképp sem feledhetjük, hogy ez a fiú alantas származásával, félárva voltával, nagy szegénységével, előnytelen külsejével, pattanásos arcával, kellemetlen hangjával, különös – hol alázatos, hol meg fennhéjázó – viselkedésével, elnyűtt öltözkéssel s végtére kisikló sorsával nyilvánvaló megfelelője – más szinten, más viszonyrendszerben – Timár Ágostonnak, a „titkárnak”, mi több: egynémely vonatkozásokban tanárának, Gáspárnak is. Noha akad más alakpárhuzam is a regényben, kétségtelen: a Timár–Madár analógia a legművészebb, a legsugallatosabb.) Csöndesen telnek a napok, a hónapok, elmúlik az ős, lassanként beköszönt a tél, s a diárium csupa kisszerű dolgot rögzít: egy kolléga lázadását az igazgató meghonosította besúgórendszer ellen, a tantesület gyáva meghunyászkodását, fogfájást, dolgozatírást stb. Gyakori téma a tanárt emésztő tárgyaltalan szomorúság, a magányosság, a céltalanság, nemegyszer említetik Timár, ki tán az egyetlen barát lehetett volna, szó esik arról, hogy nincs kit szeretni Gáspár környezetében, Isten sincs közel, pedig a „titkárnak” „...igaza volt. Nem lehet szeretet nélkül élni”, de arról is, hogy a naplószerző – akár Virágfüreden – megint várni kezdett valamire. Följegyzi a diárium, hogy Madár az egyik osztálytársnőjét, Cserey Margitot kíséreti szürkületkor, s hogy ezt kifogásolni kellene. Az intés elmarad, s bár a néhány éve, a válság kezdetekor növesztett szakállá miatt „rozmárnak” csúfolt tanár karácsonykor, az éjféli misén is a lány oldalán látja a fiút, inkább rokonszenvennel, semmint az ellenkezőjével pillant reá. Úgy tetszik, leküzdötte kezdeti averzióját, olyannyira, hogy ösztöndíjat szánna neki, amidőn beteg lesz, meglátogatja, s észlelve szegénységét, nyomorú körülményeit, emlékezvén a maga hasonlóan szűkölködő diákkorára, még meleg kabátot is vesz és küld Madárnak. Hihetnők, egymásra lelt tanár és tanítvány, Timár helyett e fiú lesz a „barát”, a szeretet tárgya, ki feloldja Gáspár magányát, kiszabadítja válságából – ámde mégsem. Vészjósló fordulat következik, az események felgyorsulnak. Egy háromszor ismétlődő álom – lényege: Madár az utcán kigúnyolja rövidnadrágos gyerekként megjelenő osztályfőnökét – felszínre hozza Gáspárban az addig látens gyűlöletet. A tanár tudatában van, mily oktalan s nemtelen indulat kerítette hatalmába, meg is próbálja legyűzni irracionális ellenszenvét (olyképp is, hogy egyre sűrűbben nyúl a pohárhoz) – hasztalan. A démon erősebb. Gáspárt mind jobban irritálja Madár léte, hangja, külseje, tomboló dühre gerjeszti, hogy kétszer is (másodjára a főigazgatói óralátogatáskor) kiviláglik a fiú szellemi fölénye, ámde legkivált azt a tényt képtelen elviselni, hogy diákja instruktora Cserey Margitnak, s a magánórákon túl is találkoznak egymással. Megszállottan jár a nyomukban, folyvást azon képzeleg, mi lehet közöttük, s mindenképpen bizonyosságot akar. A látványosan mellőzött fiú bocsánatért eseng, Gáspár azonban hajthatatlan. Tavasszal, dolgozatírás közben sikerül megkaparintania Madár Csereyhez írott levelét, s ebből kitetszik, hogy a két fiatal csakugyan szoros kapcsolatban

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

áll, s hogy a lány beceneve Bébi. Most vész el a talaj a tanár lába alól. A számára kezdetben (állítólag) teljességgel érdektelen bakfis rohamosan fölértékelődik a szemében, mind szebbnek, vonzóbbnak látszik, elannyira, hogy szeretné gyöngéd szavakkal illetni, megérinteni, kisajátítani, s párhuzamosan ezzel, a külsejét addig elhanyagoló Gáspár hirtelenül adni kezd magára: új öltönyt csináltat, cipőket, kalapot, nyakkendőt vásárol, levágja a szakállát, borbélyhoz jár – „fiatalodik”. Mindeközben rendszeresen mulat a kaszinóban, s folyvást azon rágódik, mit művelhet Madár a leánnyal, vajon csókolózna-e... Érti maga is: zuhan, kétségbeesésében Timártól kér levélben segítséget, de nincs már menekvés. Eszelősségében úgy határoz: rendet tesz maga körül. Gazdasszonyát elküldi, teljesen ésszerűtlenül átrendezi lakását, összes megtakarított pénzét kiveszi a bankból, becsomagol, mintha utaznék. Az igazgatónak kémkedő pedellustól megtudja, hogy az egyetemi ösztöndíjáért aggódó Madár bepanaszolta őt a direktornál, s hogy újabb keletű szórakozottsága, különös viselkedése szóbeszéd tárgya a városban. A lány fellobbantotta szenvedély nőttön nő, Timár válasza sem igazítja el a vergődőt, s a matúra előtt három héttel üt az igazság órája. Az immár paranoiássá is lett Gáspár a lakására parancsolja Madárt, s elébb megfélemlíti, majd faggatni kezdi a Csereyvel főnnálló kapcsolataról. A saját titkos vágyait álcázza le a tanár a viszony intimitásait faggató kérdésekkel, s a kényszerhelyzetéből a fölény pozíciójába átlépő diák rendre válaszol is reájuk. Gáspár átmenetileg megkönnyebbül (valamiféle torz kielégülés ez), két nappal utóbb viszont a tanórán erőszakkal elveszi Madártól a lány fürdőruhás fényképét. A fiú válaszul inzultálja, mire kitör a botrány. A nagy reményű diákra nyilván kicsapatás vár, s – az iskolaszolga viszi hírül – önkívületben, pisztollyal rója a várost, keresvén tanárát, az állásából ideiglenesen (?) fölfüggesztett Gáspár meg elsötétített lakásában bolyong, s egy balta társaságában várakozik tanítványára. „Ha a fényképet követeli, kénytelen leszek védekezni. (...) Most már nem mozdulok el innen, míg mindent meg nem beszéltem Madárral.” – A napló e ponton abbamarad, elmondhatjuk ilyképp: *A Bébi vagy az első szerelem* úgynevezett nyílt végű regény, bár a hősök sorsa befejezetlenségében is lezárult.

Ez a könyv Márai második, befejezett nagyepikai vállalkozása, és – noha a szerző jobbára Párizsban élt még – Budapesten jelent meg, 1928 folyamán.

Naplóformában íródott a *Bébi vagy az első szerelem*, s ezt korántsem arra célozva emlegetjük ismét s nyomatékkal, hogy e műfaj utóbb Márai egyik legfőbb megnyilatkozási módja lett (az ő diáriumi karakterükben egyébként is teljesen elütnek a „Gáspárétól”), hanem, hogy sajátos regényalakzat jön létre így. Az elbeszélő és a főhős ugyanegy – fiktív – személy, ekként csupán egyetlen nézőpont, egyetlen szólam érvényesül a könyvben. A tanár kimondásaira, elhallgatásaira, önszemléletére, öninterpretációjára vagyunk hagyatva, külső perspektíva, másik szólam nemigen juthat szerephez, hiszen a regényvilág egyéb alakjainak reá vonatkozó észrevételei is az ő tudatán szűrődnek át, ő közvetíti – bár valószínűleg többé-kevésbé híven – megjegyzéseiket. Az énformájú narráció – függetlenül attól, hogy naplóban, memoárban avagy másmilyen epikai vállalkozásban ölt testet – mindenkor szűkíti a látószöveget, ráadásként Márai könyvében egy meglehetősen korlátolt, gyér műveltségű s mind torzabb személyiségű, bomló elméjű személy a beszélő. (Más kérdés, hogy a válságszituációt megelőző Gáspár nemegyszer önnön színvonala,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

intelligenciája, képességei fölé emelkedik. Oly pregnáns-elegáns fordulatokra lel, oly pontosan, lényeglátóan jellemzi magát és helyzetét, hogy – igazsága van Komlós Aladár szellemes kitételének: – „...gyakran az a benyomásunk: a tanár helyett egy igen tehetséges, fiatal modern íróat olvastunk.”²⁴) Mégis szerencsésnek mondható, hogy Márai diáriumként képzelte el s valósította meg regényét. A história bensőségértéke föltétlenül nagyobb így, mintha külső, például szerzői narrátor elmondásában olvashatnók, a naplóforma továbbá adekvát kifejezője a hős létszituációjának, s betöltött oly funkciókat is, amelyekre más nagyepikai alakzatok kevésbé alkalmasak. E műfaj involválja a vallomástételt, a „gyónás” lehetőségét, oly intim megnyilatkozási mód, amely őszinteségre, szembenezésre, számvetésre sarkall. Nyilvánvaló: a *Bébi vagy az első szerelem* főalakja tulajdon magányának, feszültségének, válságának kimondására, egyben oldására vezeti diáriumát, s a kibeszélés segélyével – anélkül persze, hogy tudatában volna – gyógyítani is szeretné magamagát. (Egy példa: „...a szomjúság, nyugtalanság, szomorúság állandóan kínoz; talán csak akkor hagy el néhány órára, ha ezeket a jegyzeteket írom. Ha őszintén felírok mindent, mintha könnyebben érezném magam.”) S látnunk kell: bármily kisszerű, korlátolt lény is a naplóíró, a meghasonlás nem csupán a gondolatlan létezésből ragadja ki, hanem képessé teszi komplexebb önszemléletre is. A beszélő úgy azonos önmagával, hogy kívülről, mintegy idegenként is szemléli önmagát, s följegyzéseiben gyakorta megszólalnak az önreflexió, az önkritika hangjai. Megvallja gyávaságát, félszességét, nevetségesnek ítéli szokásait, új öltönyében, szakálltalanul „szelíd megvetéssel” „pojácá”-nak látja magát – megannyiszor elégületlen az emberrel, akivé lett, aki ő, s szemrehányó, önbíráló följegyzések sokaságát csíholja belőle a Madár elleni indulat. Ritkán esik meg, hogy elégedettség töltse el, viszont az elszólások, az önámító avagy egymást cáfoló kijelentések sora (tudományos terveket sző – semmi nem lesz belőlük; állítólag hidegen hagyja már a főigazgatói látogatás – mégis remeg tőle) leleplezi: eredendően gyenge, sodródó ember, ki alkalmatlan arra, hogy ura legyen sorsának. Summa summárum: a Márai választotta epikai modell, a naplóregény nyereséggel is jár, nem csupán veszteséggel. A szemhatár beszűküléséért az önfeltárás, a konfesszió lehetőségeinek kibővülése kárpótol, s e könyv úgy homofon alkotás, hogy burkoltan megvalósítja a polifóniát. – Fűzzük még ide: a naplók legtöbbször a följegyzés pillanatához képest múlt idejű dolgok, események, reflexiók (stb.) rögzítésére szolgálnak. Nincs ez másként Gáspár diáriumában sem, ámde feltűnhet: a szövegbe ékelt önelemző futamok, hangulatjelzések, kommentárok születése s leírása nemegyszer szinkrón jelenség, s akad példa a megörökítésével egyidejű, hosszan áradó és gyötrődéssel teli monológra is. Jelzi ez: a naplóműfaj határai e könyvben úgyszintén kétségesek, jelzi nemkülönben azt is, hogy a *Bébi vagy az első szerelem* bonyolult időviszonyok szövedéke. Fölöttébb gyakoriak a síkváltások, a múlt a jelenbe, az meg a régmúlt avagy a közelmúlt emlékképeibe tűnik át, s egynémely, töredékes közlések, szeszélyesen földézett epizódok segélyével rekonstruálható – hézagosan ámbár – a beszélő életútja, tanári pályafutása is.

²⁴ KOMLÓS, i. m., 237.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

Jóllehet szűk látókörű, nehézkes gondolkodású lény a naplóíró, a reá törő krízis eljutatja korábban nem sejtett, meghökkentő konzekvenciákhoz. Fölismeri, hogy nyelve kiürült („Kész, csaknem nyomtatott, előírt nyelvezet az, ahogyan az emberekkel érintkezem”; „Valahogy minden szó üres számomra. Néha úgy érzem, mintha a szavakból kihullott volna számomra minden tartalom. Amit a szájamon kiejtek: pléh. Nincs íze, nincs színe. Pléh, bádog. Üres szavak”; „Így, mikor a szavak, melyeket használok, üresek, igazán nem lehet élni az emberek között”), és megrendül a rációba, valamint a gondviselésbe vetett hite („Mit értünk mi, emberek egymáson? Semmit. Magunkat sem értjük. Minden más, mint ahogy hisszük, minden más” – illetőleg: „Isten hallgat. Kissé túlságosan is hallgat, érzésem szerint”). Az effajta észrevételek mit sem változtatnak azon, hogy a naplószerző együgyű, torz személyiségű, homályban élő ember, amiként lázadó kollégája, a históriát a „történelmi materializmus” elvei szerint oktató, „túlságosan liberális gondolkodású” Szilassy mondja róla (s a hozzá hasonlókról): vakond. „Ez a vakondokok válsága” – jelenti ki a fiatal tanártárs, látván a könnyektől fuldokló Gáspárt egy brazil hajóútra invitáló plakát előtt, s ugyanő formuláz róla utóbb ekként véleményt: „Mit tudjak? Hogy valaki vagy, aki talán azt sem tudja, mi az élet?...” – Jegyezzük meg itt: Szilassy kemény ítélete, amelyre a diárium ilyképp reagál: „...az, hogy gyermeknek nevezett... ő, aki sokkal, sokkal fiatalabb! Furcsa fiatalság” (tőlünk a kiemelés!), visszatér majd – némileg átalakítva – a Madárral kapcsolatos álomban, jelezvén részint az elfojtott sérelem felszínre törésének, egyszersmind az „álommunkának” a sajátos mechanizmusát, részint pedig az „indulatáttétel” spontán létrejöttét.

A *Bébi vagy az első szerelem* a „vakondélet” válságát tematizálja; a tanárra ötvenedik születésnapja után tör rá a krízis. Kérdhetnők: miért kezdődik az egész, s miért épp akkor? Miért, hogy egy kisszerűségre, konfliktuskerülésre berendezett, évtizedek óta látszatra simán – Márai egyik kedvelt szavával élve –, „zörejtelenül” folyó élet hirtelen egyensúlyát veszíti, s nem csupán megbillen, hanem elvégre föl is borul? A napló a maga módján többféle választ is ad e kérdésekre. A szöveg egyik – felszínibb – rétege a férfiklimaktérium jelenségével vonja összefüggésbe a Gáspárra rontó krízist. Tudjuk: ez elnevezés s a tünetcsoport, amelyre vonatkozik, ismeretlen volt még a könyv írásának idején – e körülmény azonban mit sem változtat azon, hogy a tanár diáriuma hajszálpontosan megörökíti a „változó kor” gyötrelmeit: a nyugtalanságot, az alvás és a memória zavarait, a kényszeres cselekvéseket stb. S a naplószerző esete korántsem egyedi; nem csupán az ő életét dűlja fel a klimaktérium, hanem – alakpárhuzam szemlélteti ezt – a nála csak hónapokkal fiatalabb kollégájáét, Mészárosét is, ki ráadásként nős ember, s felnőtt fiának halála nagyon megviselte. Hasonlatosan Gáspárhoz – mondja az ötvennyolc éves és iszákosságba menekülő iskolaszolga „fontoskodva és fölényesen” – ő is „Egy napon ideges lett”, holott erre neki „...sem volt oka”; másfél esztendeje viszonya van egy nála majd negyedszázaddal ifjabb özvegyel, állítólag teherbe is ejtette, s a botrány sem feszélyezi, amelyet kavart. „Mi történt vele? – töpreng a naplóíró. – Meghibbant vénségére? (...) Érthetetlen, mi történt Mészárossal. Nem ítélem el, de nem értem. Az ő korában? És ha velem történne ilyesmi? Érthetetlen” (a kiemelés a miénk). Gáspár balsejtelme valóra válik, ám az örvény csak öt nyeli el, kollégája számára van

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

visszaút: ha rezignáltan is, lemond az asszonyról. „Már nem kell – vallja meg. – Sem ez, se más. *Fáradt vagyok.* (...) Hadd menjen. *Az az érzésem, hogy vége az ünnepélynek. Kezdek takarítani.* Meguntam ezt a hosszú kamaszkort. Vége. (...) *Rendet szeretnék magam körül.* (...) Nyugodt vagyok. (...) *Úgy érzem, már nem jöhet semmi.* (...) Most már csak erőszakos, csinált dolog lenne minden” (a mi kiemeléseink). A gyógyulás, a lehiggadás szavai ezek, Mészáros azonban büszke rá, hogy volt mersze vállalni az utolsó föllobbanást. Búcsúzóul Gáspárt inti: „Én voltam így másfél év előtt. *Az ember szinte fél önmagától. Hogy csinál valamit,* tudom is én. *Felgyújtja a várost. Vagy botrányt csinál. Ezt érzem most rajtad.* Csak vigyázz. Én túlestem ezen. Csak vigyázz” – majd „Fáradtan, idegesen szorított kezét” (a kiemelések tőlünk). Meglehet, merő önáltatás az ő gyógyulása is...

A „változó kor” megpróbáltatásainak regénye volna hát a *Bébi vagy az első szerelem?* Kétségkívül az is, ámde annál jóval több is, s más is. A férfiklimax bemutatása inkább a felhámja csak a mű problematikájának, s mögötte húzódik – tőle nem függetlenül, mégis önállóan – a sokkalta fontosabb és izgalmasabb összetevő: a *mélypszichológiai*. Kimondhatjuk bizvást: ez a könyv ízig-vérig *freudista* alkotás – a szó szoros értelmében alkotás. Nem illusztrációt ad a bécsi mester tanításaihoz, hanem megtermékenyül tőlük, magasrendű irodalomná transzformálja a tudományt. Külön érdekessége a *Bébi vagy az első szerelem*nek, hogy Gáspár, a vallomástevő hírét sem hallotta Freudnak (amiként ismeretlen számára a Nyugat, valamint Babits neve s második verskötetete is – mellékesen: az „Amerikát” megidéző költemény, a *Mozgófénykép* nem a *Herceg, hátha megjön a tél is!* című gyűjteményben, hanem az előzőben található...), ám úgy írja meg a maga történetét, hogy csakis Freud ismeretében értelmezhető autentikusan. Ilyképp mind a szerzői, mind a befogadói tudat fölötté áll a narrátorénak, s mit az előbbi – az együgyű hős segítségével – elrejtett, az utóbbinak kell megelnie.

Nem tudhatni, mikor és hol találkozott Márai a „lélekidomár” eszméivel, az viszont tény, hogy első, 1924-ben közreadott regénye, *A mészáros* már Freud bűvöletében született. Az a könyv tán túl nyers, direkt módon, áttételek, finomítás nélkül hasznosította a pszichoanalízis atyjának tételeit; az alkotó nem birtokolta még amaz átlényegítő képességet, amely immáron a sajátja a *Bébi vagy az első szerelem* írásának idején. Mielőtt a mélylélektan felől közelítenénk e regényhez, föltétlenül érdemes magát Márait citálnunk: „A freudi elmélet zseniális lendülete és szépsége elbűvölt; az »álomfejtés«-t a század egyik legnagyobb jelentőségű felfedezésének tartom.”²⁵

Az öregedés küszöbére lépő, nyugdíjaztatásához közeledő tanár – kiviláglik naplójából – korántsem ab ovo rossz, ártó szándékú, netán elvetemült ember – épp „csak” súlyosan frusztrált, elfojtásokkal, szorongásokkal teli, neurotikus lény. Képtelen lévén a kapcsolatteremtésre, kietlen magányba szorult. Gyanakvó és zárkózott, roppantul feszélyezik a nők és „a test dolgai”. Érzelmi élete kórosan sivár, ámde korosodván, mind jobban gyötri a szeretethiány. Ha csupán közvetve vallja is meg: barátságra, szerelemre, utód(ok)ra áhítoznék. Korántsem véletlen, hogy – freudi terminológiával szólván – libi-

²⁵ Vö. *Egy polgár vallomásai*, 282. (A saját kiemelésünk.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

dóját nem elégíti ki a bordély, korántsem véletlen, hogy feltűnően, noha félszegen vonzódik a gyerekekhez. Ez az ember szembesül léte értelmetlenségével és kilátástalanságával – hasztalan. Bűvös köréből nincsen módja kitörni: jelenét s jövődjét vasmarokkal fogja a múlt, mindörökké foglya a tanár tulajdon előéletének – legkivált gyermek- és ifjúkori traumáinak. – Ne feledjük: Freud megannyiszor hangoztatta a gyermekkor s a gyermekkori megrázkódások kivételes szerepét az idegbajok létrejöttében,²⁶ s idézhetjük Márai – ezzel egybecsengő – önjellemzését is: „Kétségtelenül neurotikus voltam, s neurózisom eredetét gyermekkori sérülésben kereshettem”.²⁷ – A legkevésbé sem meglehetősen így, hogy a jelenének krízisével viaskodó Gáspárban már-már elemi erővel feltolul a múlt. „Egyfajta kényszer az, ami hajt, hogy nem tegnapi és tegnapelőtti, hanem régi, nagyon régi, elfeledett dolgokra, személyekre gondoljak. Mintha mindent, ami az elmúlt tíz, húsz évben történt, elfeledtem volna. A képek egész sora kihullott emlékezetéből. S régi, valószínűtlenül régi dolgok és személyek élesen, érzékletesen lépnek előm. Ötven év előtről. Gyerekkoromból” (a kiemelések a mieink). S a „szellemidézés” jószerével csak sérelmeket és traumákat, keserű, kompenzálatlan élettényeket hoz a felszínre. Az alacsony származás kínos tudatát, a szeretetlenségben s nagy szegénységben lepergett gyermekkor, a zsarnok, szadista anyával s a jelentéktelen, korán elhalt apával, a röstellt, nyomorgó diákéveket, a pályakezdés fájó megszügyenüléseit, „a tudományos ambíciók” gyors kihamvadtát, a szellemi elsivárlást, karrier helyett a megrekedést, a „szerelmi” élet kudarcait: a szerfölött balul sikerült leánykérést, s hogy húszéves korában kinevette egy nő. Ámbár lehetne, szükségtelen gyarapítani a listát. Ily emlékeket őrizgetvén, a naplóról csakis frusztrált, neurotikus lény lehet.

Mindez igazolja már Freud imaginárius jelenlétét a könyvben, még fényesebben bizonyítják a tanár visszatérő álmait. Mindhárom szeszélyesen ismétlődik, mindhárom mélyszimbolikus, s mindhárom – burkoltan – a nemiséggel, kettő pedig közülök – nyíltan – a gyermekkorral, a gyermekévek traumáival áll kapcsolatban. Valamennyi tipikus szorongásos álom,²⁸ bár a második az úgynevezett bonyolult torzított, az utolsó meg a büntető álom fajtájával is érintkezik.²⁹ Ha – nélkülözvén a kellő kompetenciát – ez álmok jelképrendszerének fölfejtésére s értelmezésére nem vállalkozunk is, a következőket elmondhatjuk. Az első a megbüntettetéstől való félelem álma, telve agresszióval, perverszióval, szadizmussal s eltorzult szexualitással. A hős – nyolc-kilencéves gyermekként – azért rimánkodik sirva-jajgatva, térdén állva, hogy anyja ne verje meg a nádpálcával – az asszony azonban, szándékos lassúsággal fészülködve, arcán kéjes mosollyal, addig még soha nem volt könyörtelenségű vesszőzést ígér („Majd lehúzzuk a nadrágodat, fiam, hogy jobban fájjon. És le fogom kötni a kezéd, hogy hátra ne kapkodhassál”); amidőn a rettegett megtorlás kezdődne, a hős felébred. Ez az álom „...minden évben visszatér, teljesen egyformán, csak talán mindig valamivel élesebben, képszerűbben, valóságse-

²⁶ Vö. Frank J. SULLOWAY, *Freud, a lélek biológusa: Túl a pszichoanalitikus legendán*, Bp., Gondolat, 1987, 405–406.

²⁷ Lásd *Egy polgár vallomásai*, 281.

²⁸ Vö. FREUD, *Álomfejtés*, Bp., 1985, 120–121, 398, 406. stb.

²⁹ *Uo.*, 115–116, 388–389, 412–413.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

rúbben”, s utána „rendkívül fáradtan, verejtékezve szoktam felébredni. Fanyar, keserű íz marad a számban, s ez a rossz szájíz egész nap nem múlik el. Ilyen napokon betegnek érzem magam s rendkívül ingerlékeny vagyok.” Anya és fia, mezítelen alsótest, pálca, erőszak, megaláztatás, hasztalan esdeklés: nyilván megannyi szimbólum. S miként vetné ki, projektálná ez álom gyötrelmeit immár éber életében Gáspár? „...mindent elkövetne, (...) hogy bocsánatom kiérdemelje – fordul a „nagy számonkérés” jelenetében Madárhoz. – Lássuk csak, mindent? (...) Mondjuk: *letérdepelne és kezet csókolna és úgy kérne bocsánatot... mi?*” (a magunk kiemelése). – A második álomban – kétszer is érintettük már – az a lefojtott szorongás ölt testet, hogy az ötvennégy esztendő tanár képtelen volt felnőtté válni; jóvátehetetlenül gyerek maradt személyiségében. Emez álom a sűrítés és az eltolás vegyülésére példa,³⁰ s az állítólag kedvelt kolléga, Szilassy, illetve a látszatra még kedvelt tanítvány, Madár alakja mosódik össze benne. Az indulatáttétel jelenségét is szemlélhetjük itt (Madár miatt Cserey Margit is ellenszenvesnek tetszik), s éleselméjű a naplóíró megjegyzése: a tanítványa ébresztette gyűlölet „...nem lehet az álom következménye; inkább azt hiszem, az álom csak folytatása az éber ellenszenvnek” (a mi kiemelésünk). – A harmadik álom mindössze ennyi: a tanár valamely „nagy homályban” hull, zuhan „lefelé”. Freud szerint a repülési, zuhanási, úszási álmok – másminenekkel egyetemben – a gyermekkor szexuális izgalmához kapcsolódnak.³¹ Beszédes, hogy Gáspár „zuhanása” akkor ér véget, amidőn – látens vágykielégülés – megtudta, mit is „művel” egymással Madár és Cserey Margit...

Márai hitt a freudizmusban mint a lélek mélyeit megvilágító, diagnosztizáló módszerben, de nem hitt benne mint terápiában.³² E véleményét fejezi ki – burkoltan – a *Bébi vagy az első szerelem* is. Hiába tárja föl, „beszéli ki” naplójának és Timárnak megannyi traumáját, szorongását a tanár, nincs számára gyógyulás – épp ellenkezőleg. Neurózisa súlyosbodik, elfajzik, démonai leteperik végtére. Sem az önelemzés, sem Isten, sem a szerelem nem segíthet. S még valamiről is tanúskodik ez a regény: arról, hogy nem a racionális, hanem az irracionális, nem a tudat, az értelem, hanem a tudatalatti, az ösztönös kormányozza az embert. Túl Gáspár – akár szélsőségesnek mondható – históriáján, a szebb jövőre esélyes és méltó Madár önsorsrontó „esete” is példázza ezt. Az ész, az észelvű létezés csődjéről is beszél eme könyv, s hasonló a későbbi regény, a *Csutora* sugallata is.

Ideje, hogy föltegyük a kérdést: miért gyűlöli oly engesztelhetetlenül a naplóíró a nővendéket, Madárt, miért akarja mindenáron „megfogni”, legyőzni, megsemmisíteni? Külsőségekből kiindulva fölötte hajlamos ugyan a tanár az ösztönös idegenkedésre (az első időkben például Timárt sem állhatja), ám a fiú – állítólag – kellemetlen, taszító megjelenése és hangja semmiképp sem válthat ki és magyarázhat ekkora s ily pusztító szenvedélyt. Nyilvánvaló, hogy a növekvő ellenszenvet, a mind esztelenebb indulatot legkivált a hónapokig lefojtott féltékenységi táplálja. A szerencsés „vetélytársnak” szól a gyűlölet, ki mindazt megteheti Csereyvel, mire a tanár titkon vágyakoznék, és ki máris

³⁰ Lásd *Álomfejtés*, 210, 231, 273, 378–379.

³¹ *Uo.*, 174–198, 254–282.

³² Vö. *Egy polgár vallomásai*, 281–282.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

felnőttebb és férfibb nálánál. Amidőn a kései szerelmét és féltékenységét egy kamasz ügyefogyottságával megélő és leplező Gáspár képzelegni kezd, melyik tanítványát látná Madár helyett szívesebben a leány mellett, kiviláglik: egyiket sem. Mindenki gyűlöletessé válik, mihelyst meghitt viszonyba kerülhet(ne) „Bébivel.” Az öregedő ember eszelős szerelemféltése munkál a naplószerzőben, kit – tanár lévén – ráadásul íratlan szabályok is eltiltanak attól, hogy lánynövendékéhez közeledjék. Túl azon, hogy Cserey Madárhoz vonzódik, még két áthághatatlan akadály mered hát Gáspár előtt: életkora s társadalmi helyzete, s a hármas gátoltság kiváltotta düh mind a fiúra zúdul. Elegendő indokot adnak az eddigiek is a tomboló gyűlölethez, ám a diárium egyéb összefüggéseket is sejtet. Az elfogott levélben Madár becsmérlő kitételekkel illeti, ekként mélyen megsérti tanárát, ki a magánál tehetségesebb, többet ígérő embert és saját, nyomorgó diákkorát is utálja, eltaszítja benne, ez utóbbinak kínos emlékét is szeretné eltörölni, megsemmisíteni a tanítvánnyal egyetemben. Bonyolult – a maga számára tisztázatlan s tisztázhatatlan – vágyak és indulatok játékszere Gáspár, s nem csekély talentumra vall, hogy Márai ennyi sugallatot csempészett az elhallgatásokba.

Egynémely utalások szerint a *Bébi vagy az első szerelem* 1912-ben s 1913-ban játszódik, s a főszereplő hivatása okán – ha mintegy mellékesen is – óhatatlanul képét adja a Monarchia vidéki középiskolaiban honos állapotoknak s a tanári létnek. Siralmas viszonyok, siralmas sorsok tárulnak elénk, még lehangolóbbak, mint aminőkkel Szabó Dezső novelláiban, Juhász Gyula *Orbán lelke* című kisregényében és Kosztolányi *Aranysárkányában* találkozhatni. A főigazgatók s az igazgatók kényúrként regnálnak, tőlük függ minden: „előmenetel, minősítés”, az intézetben „kémrendszer” működik a direktor megbízásából, a tanárokat „be kell törni”, s az a jó beosztott, aki „alázatos”, a tantestület telve van hiperlojalitással, szolgálalkúsággal, az oktatók beleszürkülnek a rutinmunkába, ambícióik kimerülnek abban, hogy egyszer tán előjárók lehetnek, fitymálják egymás elképzeléseit, módszereit, a nevelési alapelv ekként hangzik: „Ember, az ember. Bitang, kártevő állat, ha be nem törik. Erre való az iskola”, s – lemondván hivatásáról – a fővárosba kell menekülnie a modern felfogás képviselőjének, kivel a matúrán „A miniszteri biztos kellemetlenkedett...”, ki „Nemrégén jött az egyetemről. Lapokat járát és egy radikális tudományos szemlébe (alighanem a Huszadik Századba: L. H.) dolgozik...”, s kinek programja: „Új embereket gyúrni...”, nem „...sárból sarat...” – Folytathatnók még, ám úgy hisszük: elég. Kitétszik ennyiből is, hogy a *Bébi vagy az első szerelem* – jóllehet vitathatatlanul mélypszichológiai regény – erős és kritikus valóságvonatkozásokat tartalmaz.

Az újabb szakirodalmat – joggal – foglalkoztatta a *Bébi vagy az első szerelem* „rokon-sága” is. Rónay László könyvei³³ Franz Werfel egyes – meg nem nevezett – műveivel, valamint Kosztolányi *Aranysárkányával* vélik szorosabb kapcsolatba vonhatni Márai regényét, mi több: a szerző még Gáspár eszelőssége s el nem követett tette és Édes Anna tudatállapota és gyilkossága közt is lát néminemű hasonlóságot. Szegedy-Maszák Mi-

³³ Vö. RÓNAY, *Márai, i. m.*, 1990, 66–72; Uő., *Márai Sándor*, Bp., Korona Kiadó, 1998, 22–25; Uő., *Márai, i. m.*, 2005, 65–72.

hály monográfiája³⁴ nem megy ily messzire. Ő csupán az *Aranysárkányt* hozza szóba, inkább elhatárolván, mint közelítvén egymáshoz Márai és Kosztolányi regényét. Felfogásunkhoz a Szegedy-Maszáké áll jóval közelebb. Kosztolányi tanárregénye és Gáspár naplója mind epikai fikcióját, mind fabuláját, mind konfliktusait (stb.) tekintve merőben más, a bizonyos motívumokban csakugyan felöltő hasonlatosság pedig inkább véletlenszerű. (Ott is, itt is tetteleg bántalmazza a főhőst, ott is, itt is szerephez jut egy-egy fénykép: Novák Antal leányáé az *Aranysárkány* 11. fejezetében, illetőleg a Cserey Margité.) Ha mégis, mindenképp a „kapcsolatot” fürkésszük Kosztolányi és Márai műve közt, a rokonságot részint a közös freudi inspirációban lelhetjük föl,³⁵ részint meg abban, hogy mindkét regény az észelvűség csődjét mutatja be. Az *Édes Anna* és a *Bébi vagy az első szerelem* problematikája, „filozófiája” pedig szerintünk csupán egy ponton érintkezik. Márai könyvében előbb Timár mondja, majd a naplóró visszhangozza: az emberiséget nem, csakis az egyes embereket, élőlényeket lehet szeretni. Nos, Kosztolányi regényének *Vita a piskótáról, az irgalomról és az egyenlőségről* című fejezetében Moviszter doktor jelent ki hasonlót, s hogy mily fontos volt Márai számára ez a nézet, bizonyítja 1932-es műve, a *Csutora* is.³⁶

Keresvén a *Bébi vagy az első szerelem* világát, emberábrázolását, egyes mozzanatait, fordulatait (stb.) akár csak a legcsekélyebb mértékben is befolyásoló műveket, három lehetséges mintát említhetünk még. Az első kettő inkább csak feltevés. Bátortalanul kérjük: létezhet-e esetleg összefüggés e Márai-könyv és Heinrich Mann 1905-ös, *Professor Unrath (Ronda tanár úr)* című regénye közt? A német író művének főhőse, a mindenkétől csak a gúnynevében emlegetett, korlátolt és gyűlölt gimnáziumi tanár úgyszintén egy nő miatt vetkezik ki önmagából, elannyira, hogy végül már gyilkolna is, és a rendőrségnek kell lecsapnia reá. Még óvatosabban kérjük: elképzelhető vajon, hogy a *Bébi vagy az első szerelem* és Stefan Zweig 1927-ben megjelent, *Verwirrung der Gefühle (Érzések zűrzavara)* című novellafüzérének címadó darabja valaminő távoli, igen távoli kapcsolatban áll egymással? Nincs merszünk válaszolni. Tény, hogy a húszas évek elején Frankfurtban időző Márai személyes ismeretségbe került Stefan Zweiggel,³⁷ amiként tény az is, hogy az osztrák író híres elbeszélése úgyszintén mélylélektani karakterű, freudista mű, s azonos nemű tanár és tanítvány különös szerelmi viszonyát, érzelmi zűrzavarát dolgozza föl. – A harmadik modellt illetően már nagyobb bizonyossággal nyilatkozhatunk. Jóllehet Thurzó Gábor 1934-es tanulmánya³⁸ *A sziget* című Márai-regényt vélte a *Halál Velencében* utánérzésének – „Föltűnőek és kínosak a megegyezések...” – állította –, nekünk úgy tetszik: már a *Bébi vagy az első szerelem* világában jelen van e kivételes remeklés inspirációja. Szükségtelen itt Thomas Mann és Márai életművének viszonyáról értekeznünk, elegendő egyetlen idézet. 1974-ben az alábbi bejegyzés

³⁴ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 105–110.

³⁵ Ezzel kapcsolatban lásd könyvünket: *Ambrustól Máraihoz*, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 235–249.

³⁶ *Csutora*, 41.

³⁷ Vö. *Egy polgár vallomása*, 236–237.

³⁸ THURZÓ Gábor, *Magyar írók: Márai Sándor*, Erdélyi Helikon, 1934/8, 629–634.

került Márai diáriumába: „Thomas Mann terjedelmes életművéből számomra két maradó értékű írás világlik: a »Buddenbrooks« és a »Tod in Venedig.« Az első tökéletes realista regény, (...) a másik szavakból zenésített, schopenhaueri aláfestéssel komponált remekmű. (Kevés példát tudok az irodalomban, amikor a »megérintettséget« így írták meg.)”³⁹ – Bármilyen számottevőek is az elbeszélés és a Márai-könyv különbségei, nincs kétség: ez utóbbi úgyszintén a „megérintettség”-ről beszél, s túl ezen, akadnak egyéb, „föltűnő”, bár szerintünk nem „kínos” „megegyezések” is. Soroljuk őket. A *Halál Velencében* és a *Bébi vagy az első szerelem* főhőse egyaránt az ötvenes éveit tapossa, amidőn válságba kerül, s kilép addigi életkereteiből. Mindketten oly üdülőhelyre utaznak (Velencébe, illetőleg Virágfüredre), ahol jártak volt már korábban. Az „apollóni” elveket valló és gyakorló Gustav von Aschenbachon fokozatosan úrrá lesz a „dionüszoszi” princípium, amiként Gáspár tudatos énjén felülkerekedik a tudattalan. Mindketten gyöngéd – bár reménytelen – szerelemre gyúlnak, s mindkettejüket elsodorja, a pusztulásba, illetőleg annak közelébe ragadja az elemi erejű szenvedély. Mindketten megláthatják sorsuk előképét (Thomas Mann hőse a szörnyű, piperkőc öregúrban, a Máraié Mészárosban), s – a maguk színvonalán! – mindketten elmélkednek a „Szépség” mibenlétéről, természetéről. S ami tán a legfelölőbb hasonlóság, mondhatnók: a perdöntő bizonyíték: mindketten „fiatalodni” kezdenek, nagy gonddal öltözködnek, s mindkettejük megifjítója egy fodrász, ki nem csupán arcukat kendőzi, külsejüket alakítja át, hanem ügyes szavakkal gyarapítja önbizalmukat is. Gustav von Aschenbach visszanyeri fekete haját, s Venczel is ekként duruzsol: „...ősz haja csak annak van ma, aki túri. Ha a professzor úr reám hallgatna.” Úgy hisszük: minden kommentár fölösleges, azt viszont nyomatékkal hangsúlyozzuk: függetlenül e párhuzamoktól, a *Bébi vagy az első szerelem* önelvű, szuverén alkotás.

Ha tán különösnek hangzik is – s vajmi nehéz válaszolni reá –, föl kell tennünk a kérdést: miért írta e regényét Márai, mi fordíthatta figyelmét épp e téma felé? Alighanem latolásra érdemes az őt közéről ismerő, véle meleg viszonyt ápoló Komlós Aladár szava. „Regényeinek (...) mindig lírai magva van – jelentette ki 1935-ös, a Nyugat publikálta Márai-esszéjében a barát. – A *Bébi* agglegény tanárában nyilván a magány problémája izgatta (s bámulatos, mennyit tud erről mondani)...”⁴⁰ Komlósnak valószínűleg igaza van. Márait mindig is foglalkoztatta a magányosság mint létállapot, s az *Egy polgár vallomásaiban*, a berlini időkről szólván, ily kitételekre bukkanhatunk: „Magányomtól szenvedtem, (...) melyet nevelésem (...) vont (...) körém, (...) Jeges magány áradt el körülöttem. Több volt ez, mint az idegenség magánya; belülről sugárzott, lényemből, emlékeimből...”⁴¹ stb. Szinte bizonyos, hogy ez az elrendelt, Timár szavával: „rühös magány”, „bűnös magány”, amely „Kiüt a bőrön, a nézésen, a járáson, a mozdulatokon. Amit mindenki meglát...”⁴², ez tárgyasul s transzponálódik más szintre a „titkár” s a tanár sorsában, s a két „panácea” – Istent és a szerelmet – sem személyes érdekltség híján hozza szóba a regény. Az sem igen kétséges, hogy a súlyos neurózissal küszködő

³⁹ Vö. *Napló 1968–1975*, Bp., Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, 1993, 203.

⁴⁰ Vö. KOMLÓS, *i. m.*, 93.

⁴¹ *Egy polgár vallomásai*, 242.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

Márai⁴² e kóros állapot lehetséges, végletes és végzetes következményeivel is szembenéz és számot vet a könyv lapjain. S még annyit: a kiváló latinista, a Nyugatot és Babits kötetét olvasó, az önképzőkörben meg „vad poémákat” – „Rímtelen verseket, szabad sorokban” – bemutató Madár afféle – erősen torzított – alakmás is, hiszen a szerző úgyszintén „Jó latinista volt”, a Nyugatot s a „nyugatos”-okat olvasgatta,⁴³ s rendszeresen verselt maga is. És – noha a Dóm nem említetik – a jelek arra utalnak, hogy vagy a szülőhely, Kassa volt „Z.” város modellje, vagy Eperjes, ahol Márai szintúgy diákoskodott...

Érett, jó regény a *Bébi vagy az első szerelem*, a későbbi, méltán híres alkotások sem boríthatják árnyékba. Abban hasonlít amazokhoz, hogy egy személyiség válságát tárja elénk, egyéb jellemzőiben viszont nagyon is elüt tőlük. Nem Márai igazi témájával, a polgárral, a polgári lét fenyegetettségével foglalkozik, eseményesebb, cselekményideje is hosszabb, ráadásként jóval kevésbé esszéisztikus és parabolikus, s itt még valóban dialógus a párbeszéd. Kétségkívül egészen más karakterű regény, mint a következő évtizedek vállalkozásainak zöme, e körülmény azonban nem teheti kérdésessé immanens értékeit. Megannyi erénye közül csupán kettőt hozunk még szóba! A lelki folyamatok rajza remeklés, s kitűnőek a részletek, amelyekben a hős döbbenettel fedezi föl magán az öregedés tüneteit, azt például – Komlós is kiemelte⁴⁴ –, hogy a keze jobban megvénült, mint az arca. Ismételjük: érett, jó könyv a *Bébi vagy az első szerelem*, de a legnagyobb, a Márait leginkább jellemző művek hátra vannak még.

„...boldog vagyok, mert öltem”
A sziget

A címben idézett, viszonylag korai Ady-vers (*Megöltem egy pillangót*) s az elsőül 1934-ben közreadott Márai-regény három – szerfölött lényeges – vonatkozásban kapcsolható egymáshoz. Mindkettőben megnyílik a lélek alvilága, mindkettőben szemlélhető – freudi terminológiával szólván – az indulatáttétel jelensége, s mindkettő megörökíti a gyilkosság keltette mámort, különös eufóriát. Adynál „...áldott isteni perc”, amidőn elárad „Szent kéje az ölésnek”, hogy a szöveg a „boldog vagyok, mert öltem” formulával záródjék, *A sziget* című könyv főalakja pedig, miután végzett a vele egy hotelben üdülő s számára teljességgel ismeretlen és érdektelen német nővel, „...mindazt, ami terhes és fölösleges volt s állandóan elválasztotta [a] »boldogságtól« vagy a »kielégülés«-től, attól a meghatározhatatlan idegállapottól, melynek édes zsibbadását »azóta« mindegyre érezte, egyetlen hatalmas mozdulattal örökre elhajította magától.” A pusztítás, a gyilkolás szilaj gyönyöréről beszél mindkét alkotás (noha – már csak a műfaji különbség okán is – világok választják el őket egymástól), egy ősi, elfojtott ösztön áttöréséről, amely ösztön félelmetes ereje másutt is foglalkoztatta Márait. (Elég, ha pályakezdő – utóbb megtaga-

⁴² *Uo.*, 278–283.

⁴³ *Uo.*, 42, 137.

⁴⁴ KOMLÓS, *i. m.*, 239.

dott – regényére, *A mészárosra*, illetőleg *A gyertyák csonkig égneek* című, 1942-ben publikált könyvére utalunk.)

*A sziget*nek nagy visszhangja támadt, s a bírálatokból újra és újra kitetszik: a regény ugyancsak meglepett, zavarba hozta ítéseit. A recenzensek bizonytalansága, részleges avagy teljes értetlensége aligha váratlan fejlemény. Túl azon, hogy *A sziget* összetett problematikájú s némiképp talányos alkotás, jellegadó sajátosságainak szokatlan voltával mint „rendhagyó” epikai alakzat is meglephette a kortárs befogadót. E regény számos vonatkozásban egészen más, mint a 19. század kiformalta klasszikus, realista modell. Márai tudatosan lemond az egybefüggő, kivált pedig a fordultatos cselekményről (jellemző, hogy a „legizgalmasabb” esemény, a gyilkosság a kulisszák mögött megy végbe, s lefolyása csupán hézagosan, a főszereplő elszórt emlékképeiből, utalásfoszlányaiból rekonstruálható) – korántsem alaptalanul írta hát elismerést elmarasztalással vegyítő bírálatában Karinthy:⁴⁵ (a szerző) „Azon a határon jár, hogy az epikum anyagát, a történetet teljesen félretolja, hogy behelyettesítse annak belső tükörcépével, mint valami tanagra-mutogató...” A könyv elbeszélője sem viselkedik mindenütt hagyományos narrátorként. Mindentudó s mindenható történetmondóként tűnik föl legtöbbször (ismeri s magabiztosan tolmácsolja például a főhős gondolatait, belső beszédét, avagy: virágnyelven elárulja, hogy Askenasi nem lakol tettéért halállal), olykor viszont – kritikus dolgokban és pontokon – megvonja tőlünk az egyértelmű tájékoztatást: nem minősíti a gyilkos elmeállapotát, sejteti bár, mégis a meghatározatlanban lebegtetni az előzmények és a következmény, a szörnyű cselekedet kauzális kapcsolatát stb., stb. – Gondot okozhatott az egykorú befogadónak *A sziget* sajátos időkezelése is, lévén hogy nem a kronológia elvét követi. Ugyanazzal a megoldással él itt Márai, mint korábbi regényében, a *Zendü-lőkben*: a főtörténetbe ágyazza be az előtörténetet, a végkifejlet szituációjába az előzményeket. *A sziget* összterjedelmének csaknem a felét az a hatalmas retrospektív betét teszi ki, amely visszafelé nyomoz az időben, s előbb a közeli, majd a távolabbi múltban fürkészi a főhős személyiségválságának, lelki s egzisztenciális egyensúlyvesztésének okait és tüneteit. Mondanunk tán fölösleges: az időrend illetén, sokszoros megbontása okán a könyv vonalvezetése, kompozíciója úgyszintén kuszának, szeszélyesnek tetszhet, elannyira, hogy még a késő monográfus is osztani látszik a korabeli bírálatok közös kifogását: „...a látomás gazdagsága felbontja a kereteket. Márai nemcsak érzések anarchiáját mutatja meg, de művének szerkesztése is anarchikus”.⁴⁶ Szerintünk persze szó sincsen a fölépítés zűrzavaráról, annál inkább beszélhetünk kísérletezésről, a klasszikus időábrázolás és regénystruktúra viszonylagos átalakításáról, modernizálásáról. Ugyane törekvésnek jele az idősíkok és a nézőpontok gyakori cseréje (többször is megesik, hogy egy mondaton belül zajlik le a váltás), az elbeszélői modalitás folytonos ingadozása, metamorfózisa nemkülönben. Folytathatnók még, ám föltesszük: szükségtelen. Kiviláglott tán ennyiből is, hogy *A sziget* – a 19. század hagyományozta regénymodellhez, annak kánonjához vetve – formabontó, szabályszegő vállalkozás. Fölötte alkalmas volt arra, hogy

⁴⁵ KARINTHY Frigyes, *Márai Sándorról „A sziget” alkalmából*, Nyugat, 1934/I, 169–172.

⁴⁶ Vö. RÓNAY, *Márai, i. m.*, 1990, 128; Uő., *Márai, i. m.*, 2005, 157.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

„extrém” problematikájával és művészi megoldásaival zavarba ejtse, elbizonytalanítsa a harmincas esztendőök olvasóját.

A sziget – hasonlatosan a *Zendülőkhöz*, egyáltalán: Márai nagyepikai vállalkozásainak zöméhez – tipikus krízisregény. Hőse egzisztenciális határhelyzetben, az épp tetőző válság szituációjában lép elének, amidőn így vagy úgy döntenie kell – s ő a gyilkossággal véli megválaszolni léte legnagyobb kérdését. A cselekményidő felöltően kurta ezúttal is, egyetlen napnál rövidebb: déltájt indulnak az események, hogy a következő hajnalon véget is érjenek. Egnémely utalások nyilvánvalóvá teszik, hogy a történet valamikor a két világháború közt játszódik, e körülmény azonban jószerével érdektelen. Jellemzője a krízisregénynek, hogy kevés szereplőt mozgósít – e könyv esetében sincs ez másként. Askenasi Viktor Henrik olyannyira főalak itt, hogy hozzá képest mindenki más csupán peremfiguraként létezhet. Ellentétben a regényidővel, a regénytér pontosan meghatározható. Az események színhelye Ragusa (Raguza, azaz Dubrovnik), illetőleg a vele szemben fölmagasodó sziget. (Ámbár nem tartozik fejtegetésünk lényegéhez, megemlítenünk tán mégis érdemes: Déry Tibor 1933 karácsonyán kezdett regényének, *A befejezetlen mondatnak* a 2. fejezete úgyszintén e hírneves dalmáciai városban játszódik, s az ő szövegében is szóba kerül „a sziget”, Locrum avagy Lacroma.) E két helyszínen telik be Askenasi végzete. Az „Argentína” nevű tengerparti hotelben (e szálloda vendége a Parcen-Nagy família is Dérynél) követi el tettét, az óváros utcáin bolyongva, majd cukrászdájának teraszán éli meg a gyilkosság mámorát, hogy végül a szigetre evezve egyoldalú „párbeszédbe” bocsátkozzék Istennel. (Akár Márai későbbi krízisregényeiben, a dialógus már itt is monológ.)

A mű szokatlan című első fejezete (38 °C) – túl azon, hogy bemutatja az egyik fő színteret s a közeget, amelyben a cselekmény útjára indul – nyugtalanító nyitányként, baljós előrejelzésként funkcionál. Noha – futólag – mind Askenasi, mind későbbi áldozata feltűnik benne, e kapitulum valódi főszereplője a tájra idő előtt települt tikkasztó, szinte elviselhetetlen hőség. Olyasféle funkció jut ilyképp *A szigetben* az első fejezetnek, mint Kosztolányi *Nero, a véres költő* című könyvében a *Rekkenő meleg* című, kurta bevezetőnek: mindkét nyitány a szituáció és az elkövetkezendő dolgok rendkívüli voltára figyelmeztet, s mindkettő egy lebíráhatatlan, irracionális hatalom, a természet közönyös könyörtenségére utal. A nyomasztó hőség a regényt szinte mindvégig elkíséri, mondhatnók: nem csupán „a táj” és a „városok”, hanem a história fölött is „...mint kegyetlen végzet lángolt az engesztelhetetlen napsütés.” A mű szövege ennek ellenére a leghalványabb oksági összefüggést sem sejteti a kábító hőség és a gyilkosság között, nem úgy, mint Camus *Közönye*.

A sziget a szándékos elhallgatások, a tudatosan késleltetett felvilágosítások, az olvasó lassított (ám a végére sem teljes) beavatásának regénye. A szerzői narrátor – nem csekély művészi leleménnyel és számíttással – azzal is ajzza az érdeklődést és a feszültséget, hogy csupán apránként adagolja a biztos eligazodáshoz, a megértéshez szükséges adatokat, ismereteket. Askenasiról például csak a könyv közepe táján derül ki, hogy a párizsi „Keleti Iskola tanára”, az életében kulcsfontosságú szerepet játszó két nő, Anna és Eliz neve már jóval korábban előkerül, kilétük viszont jóval utóbb tisztázódik, a főhőst rö-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

eszmésen foglalkoztató létkérdés elébb teljességgel enigmatikus, s csupán fokozatosan derengenek föl körvonalai stb., stb. A nagy, a hiánytalan megvilágosodás azonban még így is elmarad: az elbeszélő szűkszávúsága, olykor némasága okán is a regény adta kép sötét avagy homályos egynémely pontokon. Gondolhatnók: a történetmondó a befogadóra bízta a többé-kevésbé megfejtetlen dolgok, összefüggések megfejtését, ámde gondolhatjuk azt is, a narrátor a maga elhallgatásaival, a teljesen egyértelmű, racionális magyarázat megtagadásával jelzi, hogy Askenasi különleges históriája, kései „lázadása”, gyilkos tette egy bizonyos határon túl számára is rejtély. Akad benne valami megfoghatatlan és megnevezhetetlen.

Az első fejezet – említettük volt – a nyomasztó kánikuláé; az embereknek csupán mellékszerep jut a roppant hőségben. A majdani főhős, az „Egy kissé már kopasz, beretvátlan, szívbajosán sápadt, pápaszemes úr...” mindössze azzal válik ki a rekkenő meleg letaglózta, közhelyeket hajtogató, rosszmájúan pletykálkodó, kispolgári szállóvendégek sokféle nációjú gyülekezetéből, hogy a szövegrész végén őt szólítják a telefonhoz. E pillanattól lesz Askenasi (a neve is elhangzik) a regény központi alakjává, az elbeszélő figyelme szinte kizárólag őreá irányul. – A második fejezet részint azt sejteti, hogy a főhős valamely rossz hírt kaphatott (mifélett, csupán sokkal később derül ki), mert sebtén távozni akar a hotelből, részint meg arról tudósít, hogy miután a portással megtárgyalta elutazása részleteit, a német vendégek egyike, egy „szürkésszőke”, feltűnően sovány nő a szobája kulcsát kéri. Oly hangosan mondja a számot, hogy az felhívással ér föl. Askenasi érzékeli a nem személy szerint neki, hanem „egy” férfinak szóló „üzenet”-et, észlelni véli, amint az előtte haladó nő egy pillanatra meglassítja lépteit, egyelőre azonban a maga szobájához megy, s midőn az ajtót nyitja, újfent a telefonfülkében már átélt heves fájdalom markol belé. Egy, a teljes nevére és illetőségére fölöttébb kíváncsi német úr („a porcelángyáros”) ezalatt megtudja a hotelportástól, hogy ő Askenasi Viktor Henrik, párizsi lakos, ki Münchenből érkezett. – A harmadik kapitulum – a többihez s a mű egészéhez vetve – rendkívüli terjedelmű: ebbe ékelődik a főalak „előéletét” megmutató betét. A fejezet meghökkentő címe („*Nevetséges. Egy nő miatt...*”) részint *A varázshegy* egyik kurta részletének címére („*Hát persze, egy nőszemély!*”) emlékeztet, részint meg Askenasi testi-lelki gyötrelmeinek kiváltójára utal, ez és a többi összefüggés viszont csak lassan, fokozatosan válik világossá. Elébb csupán a hős – kuszának, talányosnak tetsző – gondolatairól értesülünk, arról, hogy mit lát szobája ablakából, hogy teste az óvatlan napozás következtében leégett, valamint arról, hogy a fájdalom ismétlődésére vár. „...a különös görcs (...) szív és gyomor között...” hirtelen ágyára is dönti, s amíg föl nem ocsúdik, az elbeszélő visszapergeti múltjának egynémely fordulatait, eseményeit. A közeli, majd a távolabbi múlt megidézése – ha ellentmond is a kronológia elvének – szigorú logikát követ. Előbbi a „jelen” állapot közvetlen, utóbbi meg közvetett előzményeit tárja elénk, előbbi szűk, utóbbi tág összefüggésekben szemléli és szemlélteti Askenasi krízisét. Ilyképp (az előzmény előzményeinek bemutatásával) a perspektíva egyre tágul, s a két rész illeszkedése – bármi szokatlan a fordított sorrend – hibátlan: a közelmúltat áttekintő szegmenst ott veszi föl az elbeszélés fonalát, ahol a távolabbi múltat vizsgálván elejti majd. A retrospekció önnön kiindulópontjához kanyarodik vissza. (Hasonló, a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

távolabbi múltat a közelebbi múltba építő, a kettőt egy ponton találkoztató megoldásra bukkanhatunk egyébiránt az *Egy polgár vallomásai* második kötetében is, és érdemes megjegyeznünk: a két mű csaknem egyszerre íródott.)

A visszatekintés első feléből megtudjuk, hogy Askenasi négy napja érkezett Münchenből Ragusába, s útja során mindvégig valamely tárgyaltalan és nyomasztó hiányérzettel küszködött, s e hiányérzet olykor kínos, megalázó helyzetekbe sodorta. (Utóbb sejtjük csak meg: a hiány neve Eliz.) Barátai tanácsára eredetileg egy általa már ismert görög szigetre készült, hogy „pihenjen”, a Spalatóból (Splitből) induló hajón azonban hirtelenül föllázadt tulajdon úti programja ellen, s elhatározta, hogy a még csak távolról látott, híres városban fog kiszállni. A Ragusa előtti utolsó kikötőben drámai jelenet szemtanúja: katonák kísérik a hajójukra egy embert (Askenasi gondolata szerint: egy „lázádot”) a tömeg szidalmait közepett, ki – az utasok szóbeszéde alapján – „...pillanatnyi elmezavarban állítólag kiirtotta családját.” Néhány másodpercre sajátos metakommunikációs viszony jön létre az örültnek titulált s háborodottan viselkedő fogoly és Askenasi közt, s a későbbi fejlemények ismeretében nem kétséges: *A sziget* főhőse – mutatis mutandis – önnön alakmását, sorsának, jövőjének előképét szemlélheti a „lázádoban”. (Hasonló fogással él Márai a *Bébi vagy az első szerelem*, az *Idegen emberek*, valamint a *Válás Budán* című regényében is: az elsőben Mészáros, a tanártárs, a másodikban az orosz emigráns, Vasziljeff, a harmadikban pedig a fogház udvarán sétáló rabok sora tárgyiasítja a főhős léthelyzetét avagy jövőjét.) A szövegrész finom, többé-kevésbé burkolt utalásai elárulják azt is: e jelenet – szintúgy a megváltoztatandók megváltoztatásával – a krisztusi szenvedéstörténet profán és torz változata, s ez is folytatódik, illetőleg megismétlődik a mű utolsó fejezetében. – Ragusába érkezvén, Askenasit előbb vonzza, majd fojtogatni kezdi „A város zárt tömegével, csukottságával...”, s fölsejlik máris: a főhős nem társadalmi, hanem elkülönült, magányos lény, „lázádot”, afféle szigetember – Hesse szavával: Einzelgänger. Ez előérzet (amelyet más, korábbi jelzések is táplálnak) a regény végére teljességgel igazolódik. *A sziget* ott már Askenasi léthelyzetének, deviáns személyiségének tükröképe, kivetülése, tárgyszimbóluma is, s a szöveg szembe is állítja kettejüket a város megtestesítette társadalom befelé forduló, védekező világával. – Az első ragusai éj közepén a főhős felriad, s szeszélyesen csapongó gondolataiból kiderül: „erősen katolikus”, mentenie kell a menthetőt, s valaki nélkül nem tud élni, másnap reggel pedig három levelet ír: „Az első a táncosnőnek...”, kérvén, legyen a felesége, a másodikat a feleségének, bejelentvén válási szándékát, a harmadikat ügyvédjének. Mivel válasz(oka)t nem kap, „Negyedik nap déltájban felhívta Párizst” (e ponton s időpillanatban egymásba ér, „találkozik” az első és a harmadik fejezet!), „a komorna” azonban csak arról tudósíthatja, hogy Eliz (azonos a táncosnővel) a spanyol impresszárió társaságában Brazíliába utazott, semmiféle üzenetet nem hagyván Askenasi számára.

A retrospekció második, jóval hosszabb része elmondja, hogy a főhős „esztendő előtt”, „...negyvenhét éves korában, meglehetősen örömtelen szerelmi múlt után, fegyelemben és munkában eltöltött élet után találkozott egy nővel, (...) s testi értelemben megifjodott, és néha csaknem boldognak érezte magát e nő társaságában.” Eliz, az orosz származású táncosnő öntörvényű világ, tipikus ösztönlény, ám meglehetősen kétes eg-

zisztencia – a köréhez tartozó emberek nemkülönben. Varázsa egy darabig oly erős, hogy hasztalan óvják e „méltatlan” viszonytól Askenasit barátai és tudóstársai, hasztalan mesterkedik kapcsolatuk megrontásán a „tisztos” polgári társaság: a férfi odahagyja Elizért feleségét, Annát és kislányukat, vállalja a kivetettséget, a teljes életformaváltást, sőt, még nyelvtudósi és oktatói pályafutását is megszakítja. A táncosnőtől, ki mindvégig talányos világ marad számára, mindent megkap, mit test a testnek nyújthat, a főhőst foglalkoztató nagy (s egyelőre még meglehetősen enigmatikus) kérdésre azonban ő sem tudja a választ. Askenasi ezért elhagyja a hiába fenyegetődző Elizt, s ha feleségéhez nem is, a tanításhoz és a kutatáshoz visszatér, mignem egy nap döbbenettel észleli: valamely különös, szelektív sükettség tört reá. Csupán az olcsó, értéktelen (mondhatnók: az inautentikus) híreket, közléseket, zajokat hallja és érti, a valóban lényeges, értékes (az autentikus) szövegeket, például a görög nyelven írottakat s kedves filozófusát, Platón vizsont nem. Hirtelen jött bajára nincsen gyógyír, sem az orvos, sem Anna, a feleség nem segíthet, Elizt megkeresni nem meri, így – engedvén barátai unszolásának – „pihen-ni” indul egy görög szigetre...

A fájdalom kábulatából fölocsúdo Askenasi (még mindig a harmadik fejezetben járunk!) szóban és gondolatban megismétli: „Nevetséges (...) Milyen szégyenteljes ez (...) Egy nő miatt”, majd – a regény folyamán először – megformulázódik végre az őt foglalkoztató nagy kérdés: „...miért szenvedett (...) egész életében ilyen gyalázatosan, mi célja lehetett az »ideának« a teremtménnyel, mikor ilyen megalázó szenvedéseket mért reá, melyeknek nincs végük, s általában, miért nincs kielégülés?”. Homályosan sejti, hogy mégis a táncosnőnél kereshette volna a választ („Talán türelmesebben kellett volna faggatni Elizt, vagy erélyesebben, talán megfélemlíteni. [...] *Esetleg megölni*” – a mi kiemelésünk), s mert e lehetőséget elszalasztotta, már csak más nőknél kopogtathat feleletért. A hirtelen intuíció szavakat gyűjt elméjében („*Ajtókon kopogtatni, idegen ajtó, zwoondvierzig, kattanás, karperec, kör, amely bezárul. Talán bilincs.*” – A kiemelés Máraitól), ezek sugallatát követvén öltözni kezd, felkötí az Eliz vásárolta (!) nyakkendők egyikét, s „Egy jó, futó kis kalandra” elindul a portán látott német nő szobájába, a negyvenkettesbe. Útközben az ihlet adta szókra, mondattöredékekre gondol, s parancsuk szerint cselekszik. Kopog, lenyomja a kilincset, a szobába lép, s bezárja maga mögött az ajtót.

A negyedik fejezet (*Egy hazug*) elsőbben azt foglalja össze, mily zagyva, ellentmondásos koholmányokat adnak elő a hotel lakói a gyilkosról (a rendőrség persze nekik ad hitelt), majd szembesíti e színes történetekkel Askenasi őszinte és egyszerű vallomását (ennek során a főhős szólama a narrátoréba tűnik át). Tette után esze ágában sem volt elszökni, hanem – föladva eredeti tervét, az uszodát – a városba ment. Főfájását csillapította elébb, hogy aztán, mintegy varázsütésre, kitáruljon előtte a „világ”, s átélje a lét, a szabadság, a boldogság mámorát. Olyasféle eufórikus állapot lesz úrrá rajta, mint aminőről Kosztolányi 1933 őszén írott nagy versének, a *Hajnali részegség*nek a lírai énje beszél. – Jellemző, hogy Askenasi „szinte részeg”-ként viselkedik, jellemző, hogy – akár a költemény második felében – itt is a gyermeki perspektíva érvényesül: „Ujjongást érzett, hogy megint látja a világot, (...) s ugyanakkor emlékezett, hogy egyszer már látta így, nagyon régen, paradicsomi üdeségében, *talán gyermekkorában...*” (tőlünk a kiemelés).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

A különbség „csupán” annyi, hogy a regény központi alakja egy gyilkosság után és sokkal inkább a föld, mintsem az „ég” csodáin ámulva éli meg a létöröm eksztázisát, ám az elválás, a búcsúzás fájdalma mindkét bódulat mélyén jelen van. Az óvárosi, majd a piactéri gyönyörített bolyongás után Askenasi letelepszik egy zenés kávéház tengerre néző teraszán. Szánakozó fölénnel szemléli az összebúvó párokat, mert beérik a testi szerelem adta, gyarló kielégüléssel, átvillan tudatán ölés és ölelés rokonságának eszméje (Freudra és József Attila 1936-os, Freud nyolcvanadik születésnapját köszöntő versére, az *Amit szivedbe rejtessz* címűre nem gondolni szinte lehetetlen), tulajdon tettét pedig érthetőnek, megbocsáthatónak, sőt: jutalmazandónak ítéli – s eldönteni lehetetlen (még ha a főhős tart is a megőrüléstől), bomlott avagy épelméjű személy töprenkedik-e így. „Az embert nem a jóság váltja meg, (...) hanem a bűn” – vonja le a Nietzsche moráljára erősen emlékeztető következtetést, s a szentenciát föl is jegyzi. Az alkonyat közeledtével Askenasi betér az óváros templomába, a főoltár pietát ábrázoló triptichonja előtt letérdepel, bemutatkozik (!), s hangosan kimondja: beszéde volna az Istennel, ám „*A hely nem alkalmas. Itt köztünk van. (...) A vallás*” (Márai kiemelése). Az oltárt megkerülvén a kolostor parányi, virágokkal túlsúfolt, érzékiséget lehelő kertjébe lép. Megejti, honvággal, irigységgel – és rémülettel tölti el a rendház évszázados falaiból áradó béke és csend, lenyűgözi – és kétségbe ejti a magánosan kertészkedő szerzetes méltósága, fegyelme és nyugalma: volna hát más megoldás, volna más felelet is a lét nagy kérdésére, mint amelyet ő választott? Iszonyodva, magabiztosságában megrendülve először faggatni szeretné titkáról a barátot, majd éles tekintettel fogja vallatóra, utóbb mellen ragadja, hogy néma tusájuk végén – „*Hazudsz!*” – felkiáltással (a kiemelés a szerzőé!) – arcul köpjé. Tettét követően Askenasi a régi kikötőbe megy, s bérelt csónakon átevezi a távoból már többször megszemlélt szigetre.

Az ötödik, egyben utolsó kapitulum (címe: *A párbeszéd*) a gyorsan lehulló alkonyat és az éjszaka történéseit örökíti meg. Askenasi végre egyedül maradt. Fölmegy a sziget csúcsára (a helyszín és a szituáció egyszerre utal az Olajfák hegyére és a Golgotára – ám a tisztás közepén egy, „a pogány áldozati oltárok”-ra emlékeztető, „négyyszögletes kődarab” is akad), s kósza gondolatok után megszabadul az inautentikus lét minden fölöslegtől. Előbb a hétköznapi élet megannyi haszontalan, értéktelen, értelmetlen tárgyát és kellékét rakja halomba zsebeiből, majd mezítelenre vetkezik, s ez egyszersmind valóságos és jelképes ruhátlanságban kezdi „dialógusát” Istennel. „Vele”, Istennel – nem pedig „a tengerrel”, mint Szegedy-Maszák Mihály állítja.⁴⁷ A „párbeszéd” során Askenasi elpanaszolja s fölrója az Úrnak a teremtés tökéletlenségét, a köznapi lét tömérdek apró-cseprő fájdalmát és bosszúságát, hogy aztán a neki legfontosabb kérdésre térjen át: miért nincs teljes és tartós kielégülés és boldogság, miért csak a testet találja az, aki a szerelmet, a valódi erotikát keresi? A test nem lehet (avagy: nem a test lehet) a cél, a testi szerelem csupán a felszín, a pillanatnyi, kezdetleges öröm, valójában a csőd. Emiatt érzett dühében és fájdalmában végzett délután a negyvenkettes szoba lakójával – vallja meg –, s az ölés kéje erotikusabb volt a szeretkezésnél. „*Miért csaltál meg?*” – kérdi

⁴⁷ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 113–114.

Istent (a kiemelés Máraitól), válasz azonban nem érkezik. Hajnaltájt, amidőn megpillantja a közelgő motorcsónakot, a keresztfán függő Krisztus szavait ismétli (mintegy azonosulván vele): „*Én istenem. Én istenem. (...) Miért hagytál el engem?*” (a szerző kiemelése). Ellenkezés nélkül megadja magát a rendőröknek, azok egyike esőköpenyt borít mezítelen testére, a város kikötőjében pedig úgy várja a tömeg, mint az általa „lázádonak” nevezett családirót. A porcelángyáros felszólítására immár megbilincselte Askenasi még visszatekint a szigetre: „...kíváncsian nézte és mosolygott. (...) Sokan bizonygatták később, hogy még a taxi ablaküvegén át is látták, amint – »gúnyosan és kegyetlenül« – mosolygott.”

Kitetszett tán az eddigiekből: *A sziget* művészi megoldásaiban különös, problematikájában pedig egészen sajátos alkotás. Hangsúlyozzuk ez utóbbit már csak azért is, mert az egykorú kritikusok közül Thurzó Gábor a *Halál Velencében* című Thomas Mann-remeklés utánérzésének vélte Márai könyvét.⁴⁸ Szerinte a regény „...végig irodalmi hatások alatt áll. (...) végeredményben Thomas Mann egyik közismert novellájának – *Der Tod in Venedig* – alig álcázott változata. Föltűnőek és kínosak a megegyezések, akár tájhangulatról, mint [a] forró délszaki égőv hangulata, akár emberekről, mint a porcelángyáros vagy az árus alakja, akár epizódokról, mint az örült megjelenése a hajón – van szó”. Fried István, noha kijelenti: mindez „...talán nem is oly képtelen állítás”, végül inkább a két mű számottevő különbségeit hangoztatja.⁴⁹ Magunk úgy találjuk: ámbár regény és elbeszélés hasonlóságainak thurzói listáját még gyarapítani lehetne – *A sziget* hőse csaknem annyi időt, mint Gustav von Aschenbach, ő is hirtelenül zökken ki léte addigi rendjéből és fegyelméből, utazása közben Münchenben is tartózkodik, megérinti őt is a „másik”, a triviális élet honvágya, eszmélkedéseiben úgyszintén nagy szerep jut a klasszikus görög kultúrának, kivált Platón filozófiájának –, az a kérdésköteg, amelyet Márai könyve „tárgyal”, merőben más, mint a Thomas Mann-elbeszélése. Könnyen meg lehet, hogy Askenasi története tudatosan, szándékosan rájátszik a *Halál Velencében* számos elemére, mozzanatára, szituációjára (stb.), *A sziget* szerzője azonban ügyelt arra, hogy műve kompozíciójában, de főként problematikájában sajátos, szuverén vállalkozás legyen. Thomas Mann elbeszélése – végső soron, durva egyszerűsítéssel – nietzschei gyökerű, *A tragédia születésében* kifejtett két princípium, az „apollóni” és a „dionüszoszi” küzdelmére épül – Márai könyvéről aligha mondhatnók ugyanezt. Askenasi válsága, tette, végzete teljesen elüt az Aschenbachétól, másmilyen gondolkör ölt testet benne.

A sziget főhősének krízisét az az élettani jelenség váltja ki, amely – jóval nagyobb nyomatókkal – feltűnt már az író korábbi, *Bébi vagy az első szerelem* című regényében is: a férfiklimaktérium. Ez gyötri az ötvenedik életéhez közeledő Askenasit úgyszintén, e válság indítja el a végzetes úton, ez szabadítja föl benne ama vágyakat, indulatokat, ösztönöket – és kérdéseket, amelyek ifjúkorában még a felszínen voltak, később viszont a rendezett, fegyelmezett életvitel, a ráció segélyével a mélybe szorultak. A regény korántsem véletlenül idézi meg a főalak fiatalságának egyik szerelmi jelenetét, a dühödő kérdezőt, az öléshez hasonlatos ölelkezést, korántsem véletlenül részletezi az őt

⁴⁸ THURZÓ, i. m.

⁴⁹ Vö. FRIED István, *Márai Sándor titkai nyomában*, Salgótarján, 1993, 67, 68.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

sokféle kalandba (kis híján a homoszexualitásba is) kergető szomjúságot, kíváncsiságot, amelyet felnőttként, tudósként, házasemberként megkísérelt elfojtani. Hasztalanul. A lappangó ösztön, az elhallgatott kérdés a klimaktérium idején ismét a felszínre tört, s az Eliz elvesztése miatt érzett fájdalom óráiban gyilkosságba taszította. E ponton viszont a krízis egy másik dimenzióba, az élettaniból a pszichológiába fordul át.

Nekünk úgy tűnik föl: igazuk volt azoknak a kritikusoknak (így Rónay Györgynek), kik a regényt s Askenasi tettét a freudizmussal vonták kapcsolatba. *A sziget* mélylélektani alkotás is, művészetté lényegítve benne él a bécsi mester tanítása. A könyv egyik freudi szellemű okfejtését (ölés–ölelés rokon voltáról) már említettük volt, ideje jött szóba hozni a többit is. Askenasi többször is rádöbben, hogy a világ, a dolgok megismeréséhez, a titkok megfejtéséhez nem elég az értelem, a józan ész (a tudat); kellenek az érzékek, az ösztönök, kellenek a hirtelen megvilágosodások, kell az irracionális, a tudatlan is. Rádöbben nemkülönben arra, hogy a „...jóságos, harmonikus és teremtő idea” mellett „Van egy romboló idea is! (...) *Lenn a pincében*, ládák és más »következmények« között guggol, zubbonyában (...). Egy másik, romboló s nem kevésbé »értelmes« vagy »értelmetlen«, mint a harmonikus és alkotó... »*Van egy másik kaland is*»” (az első kiemelés tőlünk, a második Máraitól). Nem meglepő, hogy tette – „a másik kaland” – után ilyképp medítál: „...a »rend« csak az egyik oldal (...) *A rend*, az összefüggés, ez az egyik part, *talán a nappal*; de mit kezdesz a másikkal, az éjszakával, amely hozzá tartozik és belőle következik, nincs élet nélküle, s felbomlik benne minden, amit a nappal egymásba rótt és épített?...” (a mi kiemelésünk). – „Nappal” és „éjszaka” ugyanilyen (freudi) értelmű szimbolikája a *Válás Budán*, illetőleg *A gyertyák csonkig égneek* című regényben is feltűnik. – Végül, de nem utolsósorban: Sigmund Freud ihletését a legékebben épp a gyilkosság bizonyítja. Nézetünk szerint nem holmi „action gratuite” ez, mint Bálint György⁵⁰ és vele egyetértve Fried István véli,⁵¹ hanem inkább az indulatáttétel tipikus esete. Illesszük össze a bizonyítékokat! Az amúgy is mély válságot megelőző Askenasi görcsös fájdalom teperi le Eliz elvesztésének hallatán. Amidőn föleszmél, az jut eszébe: „Talán türelmesebben kellett volna faggatni (...), vagy erélyesebben, talán megfélemlíteni. (...) Esetleg megölni”, majd meg: „Most, hogy Eliz elment, tulajdonképpen megkérdezhetek akárkit. A portást is. *Vagy a szőke nőt, aki visszanézett. A nőt a negyvenkettesből*” (a magunk kiemelése). Az intuíción – egyebek közt – a *bilincs* szót is eszméletébe löki. Az Eliztől kapott nyakkendő egyikét köti föl, mielőtt útnak indul. *A szigeten* a megölt nő „csontos” kezéről „Eliz puha kisleánykeze jutott eszébe”, hogy monológja végén az Istennek mondja el: „*Szegény, ő csak hívott, mint a többiek (...). Mint a többi, miért ne? ... Ezt tanulta... De az ember egy napon mégis ideges lesz, és rácsap a kezükre... Sajnos, elvonta a kezét, mikor meg akartam fogni... Hát megfogtam a nyakát... tudod, csak meg akartam mondani neki, hogy egy nő miatt nem érdemes tönkremenni, nevetséges... De olyan ügyetlenül viselkedett...*” (a szerző kiemelése). Hisszük, a kommentárok fölöslegeseek: a német nő Eliz pótléka – helyettes halott.

⁵⁰ Vö. *Nyugati regény – magyar regény* = BÁLINT György, *A toronyőr visszapillant*, II, Bp., Magvető, 1966, 535.

⁵¹ FRIED, i. m., 68, 71.

A sziget mélylélektani regény, ám a pszichológia síkjára ráépül egy újabb réteg: a filozófiai. Askenasi megszállottként keresi a dolgok (legfőként a szerelem) titkos lényegét, a teljes boldogságot és kielégülést, az eszményt, a tökéletest (mondjuk ki máris: a részlegességek, az esetlegességek világa helyett az ideavilágot), s lázas kutatásai során előbb Platón, majd (a görög bölcsét fölvaltva) Isten a végső instancia számára. Ez a fordulat, ez az áttűnés a legkevésbé sem meglepő. Platón ideatana – az újplatonikus Plótinosz közvetítésével – beolvadt a kereszténység eszmekörébe. Nincs itt terünk hosszas bölcséleti fejtegetésekre – a részletek, az összefüggések részint az említett gondolkodók műveiben, részint bármely filozófiatörténeti kézikönyvben megtalálhatók –, be kell érünk annnyival: a démiurgosz (teremtő) fogalma Platónnál tűnik föl elsőül. A görög gondolkodó szerint a világ két részből áll: egyik az igazi, a legvalóságosabb létezők (az „ideák”) tartománya, másik az árnyképeké, a tökéletes dolgok tökéletlen lenyomataié. Földi létünk ez utóbbiak közt telik (ezt fejti ki az *Állam* hetedik könyvének híres „barlang hasonlata”), vagyis itteni világunk csupán egy árnyék-, csupán egy látszatvilág, amelyet az érzékelés mutat meg nekünk. De mert a halhatatlan lélek „odaátról” költözik belénk, életünk során fokozatosan emlékezni kezdünk az igazi világra, az ideákéra. Nos, *A sziget* lapjain ez történik Askenasival (s egy utalás szerint nemcsak vele, hanem minden ismerőseivel): egyre jobban szenved a látszatok, az esetlegességek világában, s mind mohóbban szomjúhozza, keresi, követeli az „ideát”, s mert nem leli, gyilkosságra vetemedik végül.

Platón neve és ideatana többször is fölbukkan a regényben. Askenasi eredetileg nem Ragusába készült, mert számára „...az irodalom a kaktuszokkal, Platónnal és az ideával arrébb kezdődött”. „Tájak, világ, tömeg, emberek, a másik élmény” – töpreng „kínlóda” a hajó fedélzetén, majd hirtelen rátalál az egyedül pontos szóra: „Mindez csak *következmény* (...). »Platón!« gondolta hálásan, megindultan. S mint aki (...) megint érti az összefüggéseket, (...) könnyen és gyorsan fűzte fel ennek az egyetlen szónak fonálára mind a csillogót, útszélit és önként rendbe sorakozót, amit látott; a tájat, a világító várost, a hajót embereivel, a »következményt« tehát, egy jóságos, harmonikus és teremtő idea egyszerű, csaknem banális következményeit” (a szerző kiemelése). – Két megjegyzés kívánczik ide. Az egyik: utóbbi idézetünkben kiviláglik, hogy az „idea” már itt a „démiurgossal”, a teremtővel azonos. A másik: e részlet folytatásában – citáltuk volt! – a platonizmus a freudizmusba fordul át. – Izgatott kutatása közben (midőn a táncosnővel élt) Askenasi úgy érezte: „Közvetlenül ahhoz, aki a választ ismerte – az »ideához«, mint ő nevezte – egyelőre még nem fordulhatott kérdésével. Dacos volt, és egyedül kutatott tovább”, majd, mikor válsága idültté lett, Platón (épp Platón!) „számára megsiketült.” Közvetlenül a gyilkosság előtt azon medítál: „...mi célja lehetett az »ideának« a teremtménnyel...”, tette után (a templomban) vele akarna beszélni, hogy a szigeten már meg is szólítsa az „ideát”, ki a görög bölcs démiurgoszából akkorra a kereszténység Istenévé lényegült. A teremtő azonban hallgat; árnyékvilág és ideavilág közt nincs átjárás, nincs dialógus.

A sziget főhőse olykor önkéntelenül visszaemlékezik rég elfeledett dolgokra, s nem egyszer érzi úgy, hogy a vele és körötte történő eseményeket egyszer már átélte ugyanígy. Ez utóbbi jelenség, az úgynevezett „déjà vu”, a memóriacsallódás kapcsán ki is mondja ama filozófus nevét, aki – Platón mellett – szinte észrevétlenül a magáéhoz ha-

sonlítja a regény eszmevilágát: Henri Bergsonét. Askenasi eszmélkedése, útja az elérhetetlen idea felé nyilvánvalóan a francia gondolkodó tanait követi.⁵² Ráébred, hogy Annát és közös életük tárgyait és emlékeit „...soha többé nem dobhatja ki az életéből...”, tisztában van azzal, hogy „Az értelem eszközeivel nem tudott választ kapni...” léte nagy kérdésére, ezért – Eliz, az ösztönlény oldalán – „...kénytelen az olcsóbb, gyanúsabb és tisztátalanabb eszközökkel kutatni tovább, amilyen a test, az érzékek”, majd az intuíciónak bízta magát. Nos, ezek egytől egyig oly fölismerések, amelyek rendre megtalálhatók Bergson filozófiájában, jelesen *Teremtő fejlődés* című, 1907-ben kiadott munkájában. E művet a franciául kitűnően tudó Márai akár eredetiben is, akár anyanyelvén is olvashatta, lévén hogy a traktátus – dr. Dienes Valéria fordításában – 1930-ban magyarul is napvilágot látott. *A sziget* tanúsága szerint olvasta is. A fentebb citált szövegrészletek párhuzamaként idézzük Bergsontól a következőket (a helyesírás mai szabályai szerint): „...a múlt megmarad magától, automatikusan. Kétségtelen, hogy minden pillanatban mindenestül követ bennünket. (...) Az bizonyos, hogy múltunknak csak igen csekély részével gondolkozunk; de egész múltunkkal (...) kívánunk, akarunk, cselekszünk.” – „Az értelmet az életnek természetes nemértése jellemzi. (...) az ösztön ellenben, (...) ha kikérdezhetők és felelni tudna, az élet legbensőbb titkait leplezné le nekünk. (...) az ösztön nem az értelem tartományából való (...). Az ösztön szimpátia. (...) az életnek belsejébe vinne bennünket az intuíció, (...) az érdekmentessé vált, önmagára eszmélő ösztön (...). Az intuíció (...) Már-már kialvó lámpa, csak ritkán lobban, akkor is alig pár pillanatra. De fellobban (...) ott, ahol életérdek kerül játékba. Személyiségünk, szabadságunkra, (...) sőt talán sorsunkra is vet valami gyenge világosságot, mely azonban mégis áttöri az éjszakát, melyben az értelem hagy bennünket”.⁵³ Magyarázat ide úgy-szintén aligha kívánczok. Más kérdés, hogy Askenasit az intuíció nem az „ideához”, hanem a gyilkossághoz juttatja el.

Bölcseleti szempontból *A sziget* különös „kevercs”, így eshet meg, hogy szövegében a platonizmus nem csupán a freudizmussal, hanem Bergson tanaival is határos. A „déljé vu” jelenségéről a francia filozófus értekezett, Platón pedig az *Állam* tizedik könyvében kifejtette, hogy a halhatatlan lélek a földi lét végén az ideák birodalmába jut, hol jutalomban avagy büntetésben részesül, majd ismét valaminő porhüvelybe – ember vagy állat testébe – költözik. E két teória vegyülése magyarázza (magyarázhatja) a regényhős egyik – tán leginkább meghökkentő s félre is érthető – képzelgését. Askenasi, ki már korábban is találkozott a „déljé vu” furcsa érzésével, a szigeten arra vél emlékezni, hogy valamikor, nagyon rég volt már hasonló színhelyen s körülmények közt, s ő élte át hajdan Jézus Krisztus szenvedéseit. Mindez ily durva egyértelműséggel ki nem mondatik, a szövegrész utalásai, jelzései finomak, sejtelemszerűek, mígnem a főhős nem azonosul nyíltan a haldokló Megváltóval, az ő utolsó szavait ismételvén. Bármilyen groteszk „egybeolvadás” is ez, a szituációból s a hős előző emlékezeti csatlódásaiból többé-kevésbé logikusan következik, s még a bölcseleti háttérrel sem nélkülözi.

⁵² RÓNAY László is említi ezt: *Márai, i. m.*, 1990, 123–124; Uő., *Márai, i. m.*, 1998, 50–51; Uő., *Márai, i. m.*, 2005, 153.

⁵³ Vö. BERGSON, *Teremtő fejlődés*, Bp., 1930, 10, 11, 153–154, 162, 163, 244.

Askenasi a jelenségvilágból a lényegvilágba, az „árnyképek” közül az ideák közé kíváncskodik. Az autentikus létet keresné, illetőleg a lét – számára – legnagyobb kérdéseire az autentikus válaszokat. Tapasztalnia kell azonban, hogy – Platón híres hasonlatára utalunk! – ő is csak „barlanglakó”, s nincsen módja kitörnie a látszatok, a sémák, a konvenciók, a banalitások, a közhelyek, az előítéletek univerzumából, amelyben még a szerelem, a szexualitás, a házasság is csupán könnyed, partnerváltogató szórakozás avagy gépies rutin, udvarias szolgáltatás. A főhős mégis megkísérli a lehetetlent, ám „lázadása” közben folyvást érzékeli: a közeg, az árnyékvilág ellenállásán túl a nyelv vonta korlátokba is beleütközik. Az inautentikus létnek a nyelve is csak inautentikus lehet, s Askenasi rádöbben: a lényegről kizárólag hallgatással, esetleg az intuíció ritka pillanataiban feltoluló szavakkal lehet hitelesen beszélni, márpedig ő „beszélni” szeretne, nem „társalogni”. Amidőn az ideavilág felé indul, ekként medítál: „Úgy látszik, (...) az élet más anyagból készül, mint amit eddig ismertem. *A nyelv is idegen anyag, csak jelzés, útmutatás, mint a képirás. Ahhoz, hogy megmondjanak valamit, előbb le kellene fordítani a nyelvet...*” (tőlünk a kiemelés), ám „Az emberek kényelmesek. (...) Néhány kész fogalmuk van, barátság, szerelem, házasság, kaland, viszony; s azt hiszik, e kész fogalmakban elfér az élet. Hát nem fér el.” *A sziget* csúcsára érven, hallgatván a tenger „Idegen szöveg”-ét, elébb ráébred: „...talán nem is füllel és értelemmel kell hallgatni ezt”, majd levonja a konzekvenciát: „Egyszer meg kellett szabadulni ettől is: az »értelem« szűkös szókinszétől, néhány százezer fogalomtól, melyek féltékenyen őriztek valamilyen titkot, amelyet sem egészen befogadni, sem teljesen kifejezni nem bírtak”, hogy végül magának az „Ideának” panaszkodik el: „*Én a legjobbat akartam, a legtisztább fogalmazást, úgy akartam lefordítani a Te szövegedet az élet nyelvére, ahogy eredetileg fogalmaztad... Sajnos, úgy látszik, nem lehet. Hiányoznak a szavak, durvák és tökéletlenek, meg sem közelítik az eredetét...*” (a szerző kiemelése). Megjegyeznők: a legutóbbi citátum nem pusztán a nyelvi kifejezés gyarló voltára, hanem a földi lét, a földi tettek gyarlóságára is vonatkozik. Az árnyékvilág nem válhat azonossá az ideavilággal, az emberi szó sem az Igével.

(A regényben újra s újra fölbukkanó nyelvkérdésnek létezik másféle interpretációja is. Fried István „*De hol a sziget?*” című tanulmánya⁵⁴ „...az 1930-as esztendő átalános európai »rosszérzésé«-vel, »a világ széthasadsága«-val pántolja össze Askenasi személyiség- és nyelvválságát. Okfejtése *A sziget* azon – direkt és indirekt – valóságvonatkozásaira terjeszti ki figyelmét, amelyek számunkra is fontosak, ám ezúttal kevésbé hangsúlyozzuk őket.)

Az ideakereső Askenasi a mű során mindvégig szemben áll a fecsegő felszínemberek gyülekezetével, azokkal, kik a rekordokért lelkesülnek, kik folyvást halaszthatatlan dolguk után sietnek, azokkal, kik „divatos zeneközhelyek”-ben – egyáltalán: a közhelyekben – üdvözülnek, kiknek minden helyzetről és cselekedetről ab ovo megvan a véleményük – azokkal, kik hivatalosan „egészségesek”, s kivetik maguk közül a „beteget”. Őt „egy különös hang” szólítja belülről, olyasféle, aminőről Ortega y Gasset beszél: „Kü-

⁵⁴ Lásd FRIED, i. m., 63–74.

lönféle létlehetőségei között minden ember talál egy olyat, amely az ő autentikus léte. És azt a hangot, amely őt e felé az autentikus lét felé hívja, »elhivatottnak« nevezük.”⁵⁵ Szükségtelen itt Márai és Ortega szellemi kapcsolatáról értekeznünk, mindössze annyit mondunk: Askenasi »elhivatottsága« az ideakeresés. Ez az elhivatottság ragadja ki őt tisztos (?) polgári életkereteiből, immár titoktalan házasságából, s hívja »a szenvedélyes kutatás« »veszedelmes út«-jára. Valóban csak »pótcselekvés« volna »kalandja« Elizzel, átlépés egy konvencióból a másikba?⁵⁶ Nem gondolnók, hiszen a főhős maga is tisztában van azzal, hogy számára a táncosnő csupán kísérleti alany, átmeneti társ, afféle katalizátor – út valami felé, de nem a megérkezés. Fontos mozzanat, hogy Askenasi akkor veszi el »Platont«, amikor – elhagyván Elizt – átmenetileg szünetelteti »kutatásait«, s bele-süllyed ekként a mindennapiság világába, ám »visszakapja« tüstént, amidőn – hallgatva intuíciójára – »föllázad«, s eldönti: Ragusában fog kiszállani.

Megkerülhetetlen a kérdés: elmeháborodott lény *A sziget* főhőse (olyan, aminőnek »tükörképe«, a hajóra hurcolt gyilkos mutatkozik), avagy »csupán« jóvátehetetlen bűnre vetemedő ember, ki összeroskadt, mert a vállalt feladat meghaladta erőit és lehetőségeit? A regényszöveg nem ad egyértelmű választ; mindvégig e kétfajta lehetőség közt lebeg, egyszer a kivételes műveltségű, okosságú, intelligenciájú, másszor a zavart tudatú férfit láttatván Askenasiban, úgyannyira, hogy a mű utolsó harmada már nem váltogatja, hanem mindjobban összevegyíti e szélsőségeket. Az utóbbi megoldás sugalma szerint (is) a hőst határesetnek kell tekintenünk, kit nemes rögeszméje, az ideakeresés tülemelt már a józan ráción, ám innen tartott még az örületen. Askenasi kétarcú, groteszk lény. Megfér benne – Németh Andor egykorú kritikájának⁵⁷ szavával szólva – a »fausti tudásszomj« és a szálnalmas kisszerűség: amidőn nagy panasztétele előtt mezítelenre vetkezik, »...észrevette, hogy sajnálattal nélkülözi a sámfákat, mert szerette éjszakára kifeszíteni a cipőket...« »Esete« – végső soron – a lét lényegére kíváncsi és a szabadságra áhítozó ember bekerítettségét, szomorú kudarcát példázza. Az emberét, ki szükségképp a »barlang«, a látszatvilág foglya marad, így a titkok fátylát föl nem lebbentheti, ki az Idea és az ideák keresése közben bűnbe esik, áthágván egyszersmind a földi normát s az égi parancsolatot, kit vonz, de nem elégít ki a vallás, a kolostori lét fegyelme és békéje, ki magát az Istent ostromolja nyugtalan kérdéseivel, választ, magyarázatot azonban nem kaphat tőle, ki minél kétségbeesettebben lázad, annál kevésbé rázhatja le a közösségi élet béklyóit, kit jelképes és valóságos börtönbe hurcolnak vissza vágyott magánya szigetéről.

Számunkra nyilvánvaló: Askenasi történetében, dilemmáiban, gyötrelmeiben és csődjeiben – ha közvetett módon, sokszoros áttételekkel is – a Márait folyvást és intenzíven foglalkoztató gondok s gondolatok tárgyasulnak. Ha elbúvik is a história és a hős mögé, ha távolságot tart is az egyes szám harmadik személyű narrációval és a helyenként ironikus modalitással, személyes érintettségét aligha tagadhatnók. Askenasi létkérdései egyben Márai létkérdései is, légyen szó akár az ideakeresésről avagy a polgári életkeretek és konvenciók elleni lázadásról, a nyelv, a nyelvi kifejezés elégtelen és tökéletlen voltáról

⁵⁵ Idézi CSEJTEI Dezső, *A spanyol egzisztencializmus története*, Bp., Gondolat, 1986, 207.

⁵⁶ FRIED István tartja így: *i. m.*, 70, 71, 74.

⁵⁷ A Toll, 71. szám, 1934. február 10. (2. szám), 84–87.

avagy a házasság kiürüléséről és válságáról, az észelvű világszemlélet korlátairól avagy az ösztönök és az intuíció fontosságáról, a kételyek övezte istenhitről avagy az elrendelt magányról, a „szigetember” végzetéről. Egytől egyig oly problémák, amelyek a regény írója számára a legkevésbé sem voltak idegenek – épp ellenkezőleg: napjában szembe-sült s küszködött velük. Szerző és hős „rokonságának” legfőbb, mondhatni, perdöntő bizonyítéka: az *Egy polgár vallomásai* eredeti, még csonkítatlan szövege elárulja, hogy a folyvást „kielégületlen” Márai is a „teljes kielégülést” kereste, s Berlinben éppúgy járt egy nőimitátorral, egy állástalan iparoslegénnyel, amiként *A sziget* nyelvtudósa.⁵⁸ (Azt már csak futólag említjük, hogy Márai egyik utóneve szintén Henrik volt, akár az Askenasié. Személyes érdekeltségére ily módon is utalt.)

Bármilyen paradox is, a szó válságát tételező, a nyelv, a nyelvi kifejezés gyarlóságát, esetlegességét, pontatlanságát panaszló Márai *A sziget*ben fölényes stílművészként lép elénk. A regény „irányának” mesteri voltát, érettségét, eleganciáját, finomságát, árnyalatosságát (stb.) szinte az összes egykorú kritika méltatta, a legszebben tán Kardos László, a Válasz 1934-es évfolyamában⁵⁹ és Karinthy Frigyes, a Nyugat hasábjain. Mivel a mű stílusarculatának, nyelvi értékeinek tüzetes elemzése önálló tanulmányt igényelne, itt csupán egy észrevételre szorítkozunk. Minket is lenyűgöz Márai nyelvmágiája (a hőség nyelvi megjelenítése az első fejezetben – egy példa a számtalan közül – valóságos remeklés), mégsem hallgathatjuk el: e bravúros stilisztika tolla olykor – nagyon ritkán! – önkényes és helytelen szóhasználatba („kidukáló”), illetőleg túlon túl keresett, már-már szépelgő futamokba téved („Mint az öntudatnak egyik csaknem teljesen kimerült erőtelepéből, úgy világított még e szempárból a lélek fénytartalékának utolsó, hamvadó szövétnekmaradéka...” – olvashatjuk Askenasi alakmásáról, a „lázadóról”).

Nincs kétség: némi belső aránytalanság ellenére *A sziget* a legjobb Márai-regények közé tartozik, s epikánk történetében, értékhierarchiájában úgyszintén előkelő hely illeti meg. A valóban maradandó alkotások sorába utalja elbeszélés-technikájának megannyi újdonsága, jellegadó sajátosságainak (így például időszemléletének, nézőpontváltásainak) merészsége és modernsége, problematikájának összetett, szokatlanul filozofikus volta – és a műegész bizonyos fokú talányossága. A sokféle megközelítés, értelmezés után és ellenére is lappang benne valaminő rejtély, titokzatos elem. Valami megfoghatatlan és megnevezhetetlen.

Huba Lőrinczy

BREAKING LOOSE OF THE DEMONS

Sándor Márai: *A mészáros* (*The Butcher*);

Bébi vagy az első szerelem (*Baby or the First Love*); *A sziget* (*The Island*)

The article endeavours to give an in-depth analysis of three early novels by Sándor Márai.

⁵⁸ Lásd erről tanulmányunkat: *Cenzúra és öncenzúra: Az Egy polgár vallomásai eredeti és megcsonkított szövegéről*, Műhely, 2005/3, 37–45.

⁵⁹ Lásd újabban KARDOS László, *Harminchárom arc*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983, 417–422.

DEMMEI JÓZSEF

„...ÖSMEREM EZT AZ IMPERTINENS AKASZTÓFÁRA VALÓ PUBLICUMOT”

A prenumeráció forrásértékének vizsgálata
Tompai Mihály kapcsolathálóján keresztül*

„Könyvkereskedésünk rendezetlenebb, hogysem hálózatát az ország minden vidékére kiterjeszthesse. Vannak tájak, hová a leg-szélesebb közönséggel bíró munkákból sem téved még egy példány is.”¹

1. A prenumeráció fogalma és története

A prenumeráció – Jókai ironikus megfogalmazásában – „nemcsak állapot, hanem kor-szak. Egy egész önálló esemény, mely méltó, hogy a historikus figyelmét teljes mérték-ben magára vonja.”² Mikszáth szerint a „könyv-prenumeráció” „egy bűn története”, amelyet az olvasók ellen követnek el.³ Tanulmányunk célja igazolni Jókai és Mikszáth állítását, tehát egy esettanulmány keretében bemutatni a prenumeráció által nyújtott források kiaknázásának a lehetőségét.

A prenumeráció rendszere német eredetű, Magyarországon először Ráth Mátyás Ma-gyar Hírmondója alkalmazta. Bisztray Gyula szerint „az előfizetési rendszer célja: a könyvnek üzleti kockázat nélkül való megjelentetése. Ez az eljárás főleg a bizonytalan kiadói viszonyok idején divatozik.”⁴ A rendszer kialakulásának a tekintetében Bisztray-nak igaza van, mint ahogy abban is – amint az idézetből is kitűnik –, hogy ez elsősorban a kiadó érdekeit szolgálta, míg a többi szereplőnek (a szerzőknek, a kiadó és az előfize-tők között közvetítő gyűjtőknek és a prenumeránsoknak) kényszerű, sok esetben kelle-metlen teher volt.⁵ Ám a prenumerációról alkotott képünk túlságosan leegyszerűsödne ezzel. Hiszen ez az irodalom által „kikényszerített” kapcsolatháló meglévő viszonyrend-szereken belül hozott létre új struktúrákat. Tompai Mihály így írta le a folyamatot: az író

* Köszönetem fejezem ki Kiss Gy. Csabának és Szilágyi Mártonnak a dolgozattal kapcsolatos tanácsaikért.

¹ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom* = K. Zs., *Történelmi és irodalmi tanulmányok*, kiad. GYULAI Pál, Bp., 1906 (K. Zs. összes művei, 10), 291.

² JÓKAI Mór, *A prenumeráció különféle stádiumai Magyarországon (Historiko-statisztikai értekezés Kakas Mártontól)* = J. M., *Életemből (Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Útleírás)*, Bp., Unikornis, 1997, II, 170.

³ MIKSZÁTH Kálmán, *A prenumeráció* = M. K. Művei: *Tárcák, karcolatok (1869–1910)*, Bp., Magyar Heli-kon, 1970, XV, 243.

⁴ BISZTRAY Gyula, *A prenumeráció: Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből* = B. Gy., *Könyvek között egy életen át*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 47.

⁵ Tompai, Jókai, Arany vagy Mikszáth többnyire keserű humorral ábrázolják a rendszer visszasságait.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

„eszéből kiírja közel és távol lakó baráti, rokoni, ismerősi nevét; sorban, amint jön: viceispán, iskolamester, pap, patikárius, ispán, rabbi, író, professor, és – a lapok érdemes szerkesztői s egy-egy előfizetési ívvel mindeniket megtiszteli.”⁶ Az általuk gyűjtött névsor különösen értékes forrás, hiszen az olvasóközönségről eddig csak különböző sajtótermékek szerkesztői üzeneteiből vagy irányváltásából, cikkeik fő mondanivalójából szerezhettük ismereteinket, és onnan is csupán annyit, hogy többnyire mely társadalmi rétegből érkeztek, közülük viszont név szerint szinte senkit sem ismerünk.⁷ A lista tehát nem csak arra ad lehetőséget, hogy megismerjük akár név szerint is az olvasóikat, mélyebb kutatással arra is rábukkanhatunk, milyen folyamaton keresztül jutott el az egyén ahhoz, hogy olvasson-vásároljon, és főképp ahhoz, hogy támogassa az irodalmat. Itt pedig már bele is botlottunk a kapcsolatháló kérdésébe, hiszen a személyes kapcsolatok – rokonszenv vagy ellenszenv, barátság, rokonság, bajtársiasság, kollegialitás, szomszédság a gyűjtővel, a szerkesztővel, az íróval vagy az előfizetővel – akár döntőek is lehettek egy aláírás megszületésében. Megtudhatjuk tehát a gyűjtőívről, hogy egyes, máshonnan, legfőképpen az irodalomból ismert nevek saját környezetükben kivel tartottak kapcsolatot, kivel voltak annyira bizalmas viszonyban, hogy anyagi áldozatot kérjenek tőle egy sokszor bizonytalan minőségű termék és a mögötte álló irodalmi szereplők számára.

Mindez természetesen áll a nem-irodalmár gyűjtőkre is, de az ő kapcsolataikra csak akkor derülhet fény, ha valamilyen más forrás rendelkezésünkre áll (tehát legalább helyi szinten fontos pozíciót töltöttek be).

De mielőtt a forráskihasználás lehetőségeire rátérnénk, szükséges felvázolni néhány mondatban a prenumeráció eseménytörténetét. Eleinte csak a fejlődő hírlapirodalom és a szakkönyvkiadás (lexikonok, szótárak) aknázza ki a szellemi termékek megjelentetésének ezt a módszerét, szépirodalmi művekre alig néhány százan prenumerálnak.⁸ A szabadságharc után viszont változott a helyzet: a különleges „marketingérzékkel” bíró Vahot Imre olyan vállalkozást indított el, amelynek első kötetére körülbelül háromezren, második kötetére ezerötszáz, harmadik, teljesen megbukott kötetére pedig nagyjából hétszázötvenen jelentkeztek.⁹ A nagy siker több tényező szerencsés együttállásának volt

⁶ TOMPA Mihály, *Könyvkiadási gyönyörűségek* = T. M. *Összes versei*, Bp., Franklin Társulat, [1942], 1130.

⁷ BISZTRAY Gyula, *Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években*, MKSz, 1967, 177–183.

⁸ Ez nem is véletlen, hiszen például Márton József *Oskolai lexiconának és Deák–magyar–német lexiconának* a birtoklása nyilvánvalóan nagyságrendekkel több ember számára volt fontos, mint az, hogy mondjuk Csokonai *Dorottya*-ja a polcukon legyen. Vörösmarty 1825-ös *Zalán futását* 88-an fizették elő, 109 példányban, egy évvel korábban Fáy András *Újabb meséit* 466-an, 582 példányban. A reformkorban nagyjából e között a két szám között ingadozott a prenumerálások száma, száznál kevesebb megrendeléssel nem tudott elindulni a vállalkozás, öt-hatszáz előfizetőnél nagyobb közönség viszont nem volt. BISZTRAY, *A prenumeráció...*, i. m., 47–62.

⁹ A vállalkozás természetesen nem ezért bukott meg, hanem mert Vahot elszámolta magát, és olyan sok példányt nyomtattatott ki, amely évekig a nyakán maradt, és egy nagyobb birtokát is el kellett adnia a nyomdaköltségek fedezésére. ERDÉLYI János *Levelezése*, s. a. r. és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1962, II, 64–65. (Vahot Imre – Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1853. január 29.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

köszönhető. Először is – amit Jókai is kiemel már idézett értekezésében – a legfontosabb a megfelelően kiválasztott eszme, amely a vállalkozás mögé állítva jelentősen megnövelheti előfizetői számát. Vahot az orosz hadsereg által földig rombolt Losonc városának az újjáépítését tűzte ki mint támogatandó célt, a cím kiötlésekor egyben programot is adva: a *Losonczy Phönix*. Nem titkolt célja volt a súlyos veszteségeket szenvedett magyar irodalom támogatása is. Ez már önmagában magyarázná a sikert, de van még egy fontos körülmény, mégpedig, hogy a szabadságharc kitörése óta – több mint három éve – nem jelent meg jelentősebb magyar szépirodalmi mű, így gyakorlatilag monopolhelyzetbe került Vahot.

A *Losonczy Phönix* megjelenése után több tíz prenumerációt alkalmazó vállalkozás jött létre – többnyire Vahot sikerén felbuzdulva –, amelyek azonban megterhelték az előfizetői hálózatot, és kioltva egymás – és a *Losonczy Phönix* harmadik kötetének – hatását, sorra megbuktak. Azért beszélünk ilyen hosszán erről az almanachról, mert a kötetek végén található előfizetési listát tekintjük alapforrásnak, egyfajta vezérfonalnak a kutatás során, ez azonban nem jelenti azt, hogy további listákat ne használnánk kontrollforrásként.

Amint a fentiekből kiderül, az előfizetési listák elsősorban egy irodalomtörténeti vizsgálat útját jelölik ki, amit szándékom szerint mikrotörténeti jellegű megközelítéssel aknáznék ki, az eredmény ugyanakkor a művelődés- és a társadalomtörténet számára is releváns lehet.

2. Mit mondhatnak el nekünk a listák?

Azt azonban figyelembe kell venni, hogy a lista csak négy információt tartalmaz:¹⁰ 1. *Az előfizető neve.* A keresztnévet azonban a legtöbb esetben rövidítve írják le (ha leírják egyáltalán); bár ha a prenumeráns nő vagy arisztokrata, nagyobb az esélyünk, hogy teljes nevet találjunk a listán.¹¹ 2. *A gyűjtők nevei.* Őrölük szinte teljes bizonyossággal elmondhatjuk, hogy kapcsolatban voltak Vahottal, bár lehet, hogy csupán valaki ajánlására, ismeretlenül küldte el nekik az íveket, mint olyan embereknek, akik esetleg támogatnák az ügyet. 3. *A nevek melletti egyéb megjegyzés.* Ez csak a legritkább esetben fordul elő. A grófnál-báróknál valószínűleg mindig kiteszik a titulust, néhány hivatás, mint az orvos, a gyógyszerész, a lelkész is kitüntetett figyelmet érdemel, de ők általában gyűjtők is egyben, nagy a valószínűsége, hogy azért van kiírva, mert Vahot ismerte őket. 4. *A hely, ahonnan feladták az íveket.* Hogy a feltüntetett helységnév nem a gyűjtés helye, és nem is a gyűjtő lakóhelye, azt a jelen dolgozat témájául választott gyűjtőkör is mutat-

¹⁰ Az itt elmondottak a *Losonczy Phönix* előfizetői listáira vonatkoznak, de nagy vonalakban, kisebb módosításokkal alkalmasak lehetnek más listák kritikai megközelítésére is.

¹¹ A feloldással kapcsolatban számos probléma merülhet fel, pl. elírják a nevet, mint a baáni Passkay Gyula esetében, akinek a nevében a két s-t először n-nek olvasták, így lett Pankay. *Losonczy Phönix*, szerk. VAHOT Imre, Pest, 1851, II, 275; 1852, III, 252.

ja, hiszen míg a *Losonczy Phönix* íveit Tompa Mihály akkori lakóhelyéről, Kelemérről küldte el, Garay János *Szent László*jának a névsorát pedig Putnokról.¹²

Láthatjuk tehát, hogy a lista alapján rendkívül kevés dolgot tudunk elmondani, azt is bizonytalanul, ezért fontos ezt a vázat más források segítségével kiteljesíteni.

3. Miért épp Tompa Mihály?

Tompa mellett számos érvet tudunk felhozni, amelyek nem függetlenek a forrásadottságoktól. Ugyanis Tompa később felvázolandó különleges társadalmi helyzete miatt rengeteget levelezett, leveleiben közvetlen környezete is gyakran említésre került. Ugyanez a helyzet a Fekete könyvvel, amelyben Tompa kifejezetten legközelebbi ismerőseiről gyűjtött össze száz anekdotát. Mivel református lelkész volt és országos hírvű költő, így számtalan egyházi beszédét adták ki, amelyek közül a nekrológok a legértékesebbek számunkra, de néhány verse is forrásként szolgálhat. A címből és a bevezetőből kiderül az is, hogy gyakran foglalkozott a prenumerációval, írt róla tanulmányt, verset, és levelezésében is sokszor fordul elő.

Azt gondolhatnánk, hogy nem kapunk helyes képet az előfizetőkről, ha az egy kiemelkedő személyiség köré csoportosuló prenumeránsokat vizsgáljuk, hiszen az ő kapcsolathálója máshogy épült fel, mint más ívtartóké. Az országos hírnév, a népszerűség elég sokat torzíthat a képen ahhoz, hogy ne tudjunk semmilyen releváns következtetést levonni a prenumerációval vagy a *Losonczy Phönix* előfizetőivel kapcsolatban.¹³ Mégis ezt a gyűjtőkört választjuk, s nem csak a jó kutathatóság miatt. Tompa hírneve, úgy tűnik, nem befolyásolta listájának a hosszúságát, és a helyi, személyes kapcsolatai kihasználásával, nem pedig írói hírnevével szerzett *garasos mecénásokat*, csakúgy, mint a többi gyűjtő.

Ugyancsak fontos szempont, hogy a gyűjtő–szerkesztő viszony, tehát Vahot és Tompa kapcsolata is jól dokumentálható a fenti források alapján, a Vahot Imre irányából történő megközelítés ugyanis csaknem lehetetlen, hiszen a prenumeráció során lefolytatott óriási méretű levelezés töredéke sem nagyon van meg, az is teljesen feldolgozatlanul, de maga Vahot sem érdemelte ki eddig, hogy komolyabb szakmunka állítsa a középpontba.¹⁴

¹² Igaz, az ívekről néha megtudhatjuk, hogy egy-egy városnév alatti gyűjtő a listát máshol töltötte fel.

¹³ Igaz, akkor is be lehetne sorolni és tipizálni egy gyűjtő kategóriába, ugyanis a korszak majd minden írója gyűjtő is volt egyben.

¹⁴ Talán egyetlen kivétel Szigethy Gábor tanulmánya, amely azonban a meglehetősen ellenséges „petőfiánus” nézőpontból szemléli. SZIGETHY Gábor, *Vahot Imre hírlapi perpatvarai* = Sz. G., *Reform Kor Társaink [Reform-kor-társaink?]*, Szombathely, Savaria University Press, 2004, 137–155.

4. A nemességbe asszimilálódó nemes

Az első feladatunk, hogy meghatározzuk Tompa helyét a megye társadalmában. Mivel a költő-pap köré és körül szerveződő gömör–borsodi irodalompartoló megyei elit kapcsolathálóját vizsgáljuk, Tompa Mihály életének az ebből a szempontból jelentős, ám eddig kevésbé vagy félreértelmezett momentumát kutatjuk: nemesi származástudatát.¹⁵ Ez azért fontos, mert választ ad a kérdésre, hogy Tompa kívülről jövő embernek érezte, érezhette-e magát a gömöri társadalmi-kulturális elitben, vagy olyannak, aki születése jogán részese ennek a körnek.

Tompa Mihály 1817. szeptember 28-án született Rimaszombatban, Tompa Mihály céhen kívüli csizmadia és Bárdos Zsuzsanna gyermekeként. Bár a szakirodalom nem nagyon emlékezik meg róla, úgy tűnik, ez nem várt esemény volt az életükben, hiszen az esküvő alig két hónappal korábban, július 19-én volt, Tompa Mihály tehát házasságon kívül fogant, s meglehet, hogy az elsőszülött érkezése vitte a református templomba a későbbi házasságot.¹⁶

A Tompa régi Borsod megyei nemes család,¹⁷ a családi hagyomány azonban érdekes módon más volt – s ezt találjuk a korai szakirodalomban is –: ők a visszaemlékezők szerint székelyföldi, régi nemeseknek tartották magukat.¹⁸ Tompa a saját nemesi voltához való viszonyát pedig jól megvilágítja önéletrajzában, amikor ennyit tart fontosnak megjegyezni felmenőiről: „Atyja szegény nemes ember volt”.¹⁹ Ugyanakkor már fiatal-korában is címként használta, bár érdekes megfigyelni, hogy a „Nemes” titulus csak falusi – sárbogárdi és hernádkaki – segédtanítóskor jelenik meg.²⁰ Holott ez a nemesség valójában csak papíron létezett, hiszen nagyszülei a megélhetésért küzdő szegényparasztok voltak, kisiparos apja pedig tulajdonképpen céhen kívüli kontár, aki keresetkiegészítésként a megélhetésért szőlőt kapált, egy időben Miskolc tizedesi vagy fertálymesteri posztját töltötte be, valamint kalendáriumot, verses történeteket árult ponyváról (Lévay megjegyzi, hogy azt hallotta róla, „verseket maga is csinált”).²¹ Tompa apja jól megértette magát és szívesen beszélgetett fia kocsisával és szolgálójával, míg nemesi-

¹⁵ Ezen fejezetre és a későbbiekre is igaz, hogy az életrajzírók által unalomig ismételt legendákat, a sablonos önéletrajzot nem tartom szükségesnek újra elmondani, inkább – természetesen az érthetőség határain belül maradván – csak az eddig fel nem derített vagy tévesen értelmezett életrajzi részletekről írok. A századfordulói „Tompa biográfia-dömpingről” lásd Vasárnapi Újság, 1914, 75.

¹⁶ NAGY Sándor, *Tompa Mihály nemzetsége*, ItK, 1907, 425.

¹⁷ *Uo.*, 421, 427.

¹⁸ LÉVAY József, *Tompa Mihályról*, Bp., é. n. (Magyar Könyvtár, 443), 7; SZÁSZ Károly, *Tompa Mihály életrajza* = TOMPA Mihály *Összes költeményei*, Bp., Méhner Vilmos, 1870, I, 7.

¹⁹ TOMPA Mihály *Önéletrajza: Az Újabb Kori Ismeretek Tára részére* = T. M. *Elfelejtett írásai*, kiad. BISZTRAY Gyula, ItK, 1963, 67. A háttérhez: TOMPA Mihály *Levelezése*, s. a. r. és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964, I, 203–204.

²⁰ TOMPA *Levelezése...*, i. m., II, 460, 462.

²¹ LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 28

értelmiségi baráti körében feszengett, és szótlán volt, ugyanakkor ez Tompát már kifejezetten zavarta.²²

Így hát nem elhanyagolható körülmény, hogy bár nyilván a maga által elért eredményekre büszke volt, sőt néha ki is követelte a szerinte öneki és az ő önerőből megszerzett pozíciójának kijáró tiszteletet,²³ mégis fontos volt számára nemes volta, s leginkább a megyei nemesi elitben mozgott otthonosan, apjától örökölt – de csupán névleges – hovatartozását tényleges nemesi identitással töltötte meg.

A társadalmi környezete, illetve hogy ahhoz képest hogyan definiálta önmagát, nem csak azért fontos, mert a magyar irodalmi piac termékeire közöttük találta meg a vásárlókat, hanem mert saját olvasói bázisa is legnagyobbbrészt ebből, a vidéki birtokos nemesség soraiból került ki, így Tompa olvasóközönségére vonatkozóan is releváns információkat kaphatunk a vizsgálat által. Ennek alátámasztására elég megnéznünk a vizsgált időszakban a kalendáriumokban megjelent írók-költők számát. A kalendárium (többek között) kifejezetten a vidéki kis- és középnemesi réteg, a „kisértelmiség”, a közepes és kis műveltséggel rendelkezők olvasmánya volt,²⁴ Tompa pedig a kalendáriumirodalom legtipikusabb alakja. Az abszolutizmus korában 35 verse jelent meg ilyen naptárakban, ezzel – Jókaival holtversenyben²⁵ – magasan az első helyen áll.²⁶

5.1. A kapcsolatháló: A vertikális kapcsolat

A kapcsolatháló elemzését kezdjük a vertikális kapcsolattal: Tompa és Vahot Imre kapcsolatával. Bár ez már valóban nem a klasszikus gyűjtő–szerkesztő kapcsolat, a további fejlemények megértéséhez mégis fontos. A költő jó munkakapcsolatban volt Vahottal, s kitartott mellette akkor is, amikor Petőfi a Tízek Társaságával megpróbált függetlenedni Vahottól és más szerkesztőktől.²⁷ Tette ezt annak ellenére, hogy Petőfi ezért összeveszett vele; bár még 1847-ben is járt nála Bejében, később már vaskos kifejezé-

²² LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 32–33; SZÁSZ, i. m., 10.

²³ LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 19, 49.

²⁴ FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978, 196–197. A kalendárium-olvasásra lásd még MIKSZÁTH Kálmán, *Legkedvesebb könyveim* = M. K. Művei: *Tárcák, karcolatok (1869–1910)*, i. m., 357.

²⁵ Erre esetleg magyarázat, hogy Jókai maga is szerkesztett kalendáriumot. KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumi-történet 1880-ig: A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1989, 87.

²⁶ KOVÁCS, *Kis magyar...*, i. m., 99, 101, 225 (Petőfi 21 verssel az ötödik, Arany 16 megjelenéssel a kilencedik). Kovács I. Gábor számításai szerint ez Tompa esetében mintegy 60 oldal terjedelmet jelent összesen, s átszámolva a megjelenéseket, azok felérnek egy öt-tízezres példányszámú önálló kötettel.

²⁷ Lásd ehhez Petőfi Sándornak az Arany Jánoshoz Szatmáron írt 1847. augusztus 17-i levelét. PETŐFI Sándor *Levelezése*, Bp., Akadémiai (Petőfi Sándor összes művei), VII, 1964, 86. A Tízek Társaságának a létrejöttét, társadalom- és irodalomtörténeti hátterét lásd KERÉNYI Ferenc, *A Tízek Társasága = Petőfi tíze: Tanulmányok Petőfi Sándorról*, szerk. TAMÁS Anna, WÉBER Antal, Bp., 1972, 115–141.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200^{XX} CX. évfolyam ^{XX} szám

sekkel illette Tompát.²⁸ A költő (nem anyagi) jutalma pedig néhány *Irodalmi levél* lett Vahot tollából, akit ezért majd Jókai figuráz ki.²⁹ A kapcsolat mindenesetre jól működött, egészen a *Losonczy Phönix* első kötetének a gyűjtéséig.

Ekkor egy rosszmájú megjegyzés miatt megsértődött Tompa a teljes magyar irodalomra (a közönségre, a szerkesztőkre és mindenkire), és megkísérelt kilépni belőle, azaz, hogy nem ír többet, és nem jelentet meg semmilyen alkotást.³⁰ Terve nem sikerült, de Tompa lobbanékonyására jellemző az eset, s hogy elállt a tervétől, az csak kedélyének lecsillapodását mutatja. De Vahot is megírta neki, hogy a bejelentése után fél évvel még jelentet meg verset tőle, és egyáltalán, továbbra is szerepeltetni fogja még addig a lapjában.³¹

5.1.1. Írói díjazás

A honoráriumról túl sok dolgot nem mondhatunk el, annyit tudunk csupán, hogy az első kötet írói együttesen kaptak 500 forintot.³² A fizetés mikéntje azonban annál érdekesebb. Tompa és Vahot egy-egy leveléből következtethetünk egyfajta gyakorlatra. Ha ugyanis – ami gyakran előfordult – az alkotók gyűjtők is voltak egyben, akkor a szerkesztő az előfizetési pénzeket nem kérte magához küldeni, esetleg az ország másik sarkából, kockáztatva a postán való elveszést, hanem már eleve úgy fizette ki őket, hogy az előfizetési pénzekből vetette le az íróval az előre megbeszélt összeget.³³ Ez kényelmesebb és egyszerűbb volt, mint ha személyesen adta volna oda Vahot a pénzt vagy postán küldi el, azonkívül azzal az előnnyel is járt, hogy a gyűjtő így csaknem rá volt kényszerítve egy bizonyos előfizetőség számának produkálására, ha nem akart néhány forint kedvéért Pestre utazni vagy a bizonytalan postát igénybe venni. Tompa 16 előfizetőt gyűjtött, így

²⁸ PETŐFI *Levelezése...*, i. m., 71, 86, 93. Petőfi Sándor – Arany Jánoshoz, Beje, 1847. július 5.; Petőfi Sándor – Arany Jánoshoz, Szatmár, 1847. augusztus 17.; Petőfi Sándor – Arany Jánoshoz, Szatmár, 1847. augusztus 29.

²⁹ JÓKAI Mór, *Írói arcképek*, Bp., 1955, 195–200.

³⁰ Berecz Károly azt írta róla: a szabadságharc utáni versei jobbak, mint az az előttié. Ő ezt úgy értelmezte, hogy korábban rossz verseket írt. ERDÉLYI *Levelezése*, i. m., 35. Szemere Miklós – Erdélyi Jánoshoz, 1851. június vége. TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 135–137. Tompa Mihály – Berecz Károlynak, Kelemér, 1851. április 27.

³¹ Megjegyzendő, hogy Vahot hasonló eszközökkel lépett fel a Tízek Társasága ellen is. ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, Bp., Akadémiai (Arany János összes művei), XV, 1975, 358–359. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24. ERDÉLYI *Levelezése*, i. m., 28, 35–37. Erdélyi János – Szemere Miklóshoz, Pest, 1851. április 10.; Szemere Miklós – Erdélyi Jánoshoz, 1851. június vége; Erdélyi János – Szemere Miklóshoz, Pest, 1851. július 28. A költőnek egyéb konfliktusa is akadt ekkor, ez azonban majd egy későbbi fejezet témája lesz.

³² *Losonczy Phönix*, i. m., III, 257. Tompa két verset ad bele (*A Phönix regéje*, *Rege a selyembogárról*).

³³ ARANY *Levelezése*, i. m., I, 312, 358. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24. Vahot Imre – Gyulai Pálhoz, 1852. április 25. OSZK Kézirattár.

ez két forintos almanach-árral számolva 32 forintot jelentett, s tudjuk, hogy még maradt is a gyűjtőnél néhány forint, vélhetőleg, miután levette a 32-ből a két vers árát.³⁴

5.2. A horizontális kapcsolatok

5.2.1. Gömöri prenumeránsok

Ebben a fejezetben csak a gömöri előfizető-közönség markánsabb vonásait igyekszünk felvázolni, hogy a mélyebb vizsgálatot megfelelő kontextusba helyezzük. A prenumeránsok elhelyezkedését vizsgáljuk a megye társadalmi, szellemi és hivatali skáláján. A vizsgálat eredménye elsősorban a felhasznált források miatt lesz behatárolt, ezért nem célja, hogy minden előfizetőt megtaláljon, csupán egyfajta iránymutatóként szolgál a gömöri előfizetőkkel kapcsolatos elképzeléseink körvonalazódásához.

Kilenc helységben (Jolsva, Kelemér, Osgyán, Pelsőc, Putnok, Rimabrézó, Rimaszombat, Sussa, Tornaalja) fizetett elő összesen 130 ember, a rimaszombati és a putnoki kaszinó, valamint Horka helysége.³⁵

A vizsgálatból kiderül, hogy az előfizetők 17%-a töltött be személyesen valamilyen, többnyire magas tisztséget a megyében³⁶ (ez a szám egy alaposabb vizsgálattal minden bizonnyal jelentősen nőne), 15%-uknak nyomtatásban adták ki munkáját.³⁷ 12 nő előfizető van, tehát 9% (igaz, ebből 6 keleméri), több mint a fele pedig bizonyosan nemes.³⁸ 130 ember kapcsolatainak a felgöngyölítése, a kapcsolatok szálainak a szétbogozása azonban szétfeszítené a dolgozat kereteit, ezért tovább szűkítjük a vizsgálat tárgyát, abba az irányba, melyet a források a legjobban megvilágítanak.

5.2.2. Kelemér: a történet színtere

Kelemér a Sajóra nyíló völgy közepén fekvő, alig hatszáz lelkes falu volt ekkoriban, félezer református és száz katolikus lakossal, a hozzá legközelebbi települést, Putnokot

³⁴ Ez lehetett a gyakorlat a könyvkiadás folyamatának valamennyi szereplőjénél. Például a kecskeméti Szilády-nyomda vezetője is felajánlja Frankel Bernátnak, Tompa prédikációja kiadójának, hogy a nála lévő előfizetési pénzeket leveszi a nyomdaköltségből, hogy ne kelljen postán küldeni. KŐHEGYI Mihály, *Tompa Mihály kapcsolata a kecskeméti Szilády-nyomdával*, Cumania, 1979, 188.

³⁵ Azok a kérdések, hogy hányan fizettek elő az első, hányan a második stb. kötetre, valamint hogy hányan voltak, akik állandó előfizetőnek mondhatók, hányan, akik csak egyszeri prenumeránsok, jelen esetben érdekeltennek tűnnek, hiszen Gömör prenumeránsai nem különböznek az általános tendenciától, már ami a példányszámcsökkenést illeti, ezért itt egy száraz, kvantitatív jellegű vizsgálat nem látszik indokoltnak.

³⁶ MÜLLER Gyula *Nagy naptára*, Pest, 1852, 247–248, 254, 294–295, 308.

³⁷ A 130 előfizető vagy gyűjtő közül 19 maga is alkotó ember volt ekkor vagy később. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1980–1981, I, 812–813; II, 351, 390–391, 494; III, 423–425, 1449; IV, 1464; VI, 392; VII, 977–985, 1281; VIII, 426, 445, 576–577; X, 1388; XIII, 772–773; XIV, 1410.

³⁸ Az arányt minden bizonnyal növelnék a Horváth, Kiss, Molnár, Nagy, Török vezetéknévű nemesek. Ezek a nevek ugyanis képviseltetik magukat a listán, és ilyen nevű nemes családok is léteztek a megyében, azonoságukat azonban csak egy alaposabb vizsgálattal tudnánk igazolni.

is csak többórás gyaloglással lehetett elérni, a távolság oda-vissza 18 km a putnoki Forrás-völgyön át. A falu azonban viszonylag gazdagnak volt mondható, négy nagybirtokos család és 122 kisbirtokos osztozott 2422 katasztrális holdon, amelyből csak 68 volt hasznavehetetlen, s 1865-ben összességében 4371 forint jövedelem származott csak a földművelésből.³⁹

Tompa 1849 tavaszán költözik második papi állomására, néhány nappal később meg-nősül, elveszi Soldos Emiliát, egy ősi(nek tartott) gömöri nemzetségből származó nemes lányt. Itt játszódtak le tehát az általunk vizsgált események, ugyanis a *Losonczi Phönix* ívein Tompa neve mellett ez a helysége áll: *Kelemér*.⁴⁰ A neve után álló aláírások tehát az itteni, régebbi vagy éppen kiépülő kapcsolatainak gyakran az egyetlen tanúságai, ezért fontos, hogy megtudjuk, maga Tompa hogy viszonyult az őt körbevevő környezethez általában. Motivációját Szemere Miklóshoz írott levelében olvashatjuk: „mért hagytam el Bejét? A sok közt egy okot mondok csak; ott a földeken kívül van 28 köből búza fizetés; itt a földeken kívül 80 köből. ... Van szép szilvásom, árnyékos gyepágyam”.⁴¹

1850 tavaszán a faluban születik első kislánya, Kálmán, majd néhány hét múlva itt is hal meg. Ez a szomorú eset keleméri kapcsolatainak továbbélését is biztosítja – hiszen későbbi állomáshelyéről, Hanváról minden bizonnyal gyakran átsétált a kis sírhalomhoz. Így tud az ott történő fontosabb dolgokról, például Diószeghy Károly korábbi főgondnok haláláról és temetéséről. Meglátogatták itt barátai, Kazinczy Gábor és Szász Károly (utóbbi bizonyosan több napot is ott töltött egy szünet alkalmával).⁴² Tompa 1864-ben egyházlátogatás alkalmával volt Keleméren, nem érdektelen hosszabban idézni a jelentését, ugyanis jól érzékelteti a faluhoz való viszonyát: „Ide még nem jött el a XIX. század, a közönséges emberekre nézve. Odamenetelünk előtti napon csaknem kitörés volt a biztosítási célból felmérendő épületek miatt... Határozottan ellenszegültek... nincs miből, nincs egy fillér se, mondák s ez körülbelül igaz is... Sohase láttam ilyen fa-népet! Itt primitív butaság és hájfejlőség uralkodik. Szégyenlem, hogy papjok voltam. Az adófizetést felemlíteni is alig lehetett előttük.”⁴³

5.2.3. Az előfizetők

5.2.3.1. Az egyházi főgondnok, a barát és a komaasszony

Az első, felszínesebb elemzés után bátran kijelenthető: egy „klasszikus” *Phönix*-gyűjtői és -előfizetői magatartásról van szó. A gyűjtő lelkesen a kezdeményezés mellé áll, s a

³⁹ FÉNYES Elek, *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*, Pest, 1851, II, 196; *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme*, Buda, 1865, 132–133; FAGGYAS István, *Kelemér: Fejezetek a község néprajzához*, Debrecen, 1986, 23.

⁴⁰ Az itteni birtokosokkal való viszonyát – hisz közülük kerültek ki az előfizetők – később tárgyaljuk.

⁴¹ TOMPA *Levelezése, i. m.*, I, 90. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Kelemér, 1849. június 11.

⁴² TOMPA *Levelezése, i. m.*, I, 156, 248; II, 69. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Hanva, 1852. január 7.; Tompa Mihály – Borsodi Józsefhez, Hanva, 1855. október 21.; Tompa Mihály – Szász Károlyhoz, 1865. május 2.

⁴³ TOMPA *Levelezése, i. m.*, II, 48. Tompa Mihály – Szentpétery Sámuelhez, Hanva, 1864. február 25.

körülötte és vele együtt szerveződő kapcsolathálóját kihasználva, aktiválva és kiterjesztve előfizetőket gyűjt ismeretségi köréből. A példányok több hónapos késése azonban próbára teszi a türelmét, s ő már nem is vállalja a gyűjtőséget, valaki más veszi át a feladatot, s a prenumeránsok is kevésbé aktívak.

Tompa 16 alkalommal volt sikeres, amikor a döngölt padlójú, alacsony mestergerendájú, huzatos paplaktól, ahol a *lúd benézett* az ablakon,⁴⁴ az ismerőseihez indult. Először vegyük sorra azt a három embert, akik keleméri tartózkodása idején a legintenzívebb kapcsolatban álltak vele.

Elsőként egy rendhagyó esetet tárgyalunk, hiszen az illető, akiről szó lesz, a vizsgált időszakban már nem él, így nem is fizethetett elő, a lelkésszel való kapcsolatának ismeretése mégis indokolt. Ő Vadnay Boldizsár, akivel 1848 őszén ismerkedett meg a költő, vélhetőleg a gömöri nemzetőrségben, ahol egyikük tábori lelkész, másikuk hadnagy volt.⁴⁵ A bajtársiasság szoros kapcsolatokat alakíthat ki, amire lehetett is alkalmuk, hiszen a gömöri nemzetőrség gyakran volt kitéve az osztrák ágyútűznek, s ha nem annak, akkor pedig a magyar hadvezetés tehetetlenségének és tehetségtelenségének, amint arról maga Tompa is részletesebben beszámol egy Fáy Miklóshoz szóló baráti levélben és egy újságcikkben.⁴⁶ Itt kerülhetek olyan kapcsolatba, hogy a kelemér–poszobai egyház főgondnoka meghívja a falu lelkészlakába.⁴⁷ A barátság nem tart sokáig, a lelkésznek szomorú kötelességét kell teljesítenie: 1849. július 17-én eltemeti az aszkóiban (tüdővészben) elhunyt Vadnayt. Halála napjaiban is mellette van: „...a boldogulttól az utóbbi napokban gyakran hallott szavakra emlékezve... így mondá: Barátom, nem sokára eltemetsz engem!” S nem csak a gyászbeszéd alatt, de később is megilletődve emlékezett nagy testi erejű barátjára: „sokáig kínlódott és képzeld! aszkóiban halt meg! míg a nyálva megdönté 14 hét alatt ezt a temérdek testet és erőt, rettenetes volt a harc.” Két

⁴⁴ *Az én lakásom*. A leírás nem a költői képzelet szüleménye, a keleméri paplak valóban így nézett ki ekkor. TOMPA Mihály *Válogatott művei*, válogatta és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula, Bp., 1961, 679.

⁴⁵ BODNÁR Mónika, *Tompa-hagyományok és emlékek a magyarországi Gömörben = Írások, emlékek Tompa Mihályról. A Gömöri Múzeum és a Gömöri Népfőiskolai Egyesület által 1999. október 8-án megrendezett Tompa-konferencián elhangzott előadások: Különnyomat a miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. számából*, Putnok, 2002, 35–41. Vadnay, csakúgy, mint két másik, említésre kerülő nemzetőr-tiszt (Hámos Gusztáv és Hanvay Péter), nem található meg Bona Gábor munkáiban (csak Dráskóczy Gyula, ő azonban nem csak nemzetőr volt, hanem a Bocskai-huszárezred századosa). BONA Gábor, *Kossuth Lajos kapitányai*, Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1988, 182–183; BONA Gábor, *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban*, Bp., Heraldika, 1998–1999, I–III.

⁴⁶ Tompa szavaiból jól kiérezni a gömöriek egymásraultaltságát és összeszokottságát. TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 84–86. Tompa Mihály – Fáy Miklóshoz, Bruck an der Leitha, 1848. október végén. A cikk: TOMPA Mihály *Cikkei a forradalmi sajtóban*, közli LUKÁCSY Sándor, ItK, 1963, 741. (Eredeti megjelenés: Kossuth Hírlapja, 1848. október 29.) Tompa beválogatja egy itt mondott gyászbeszédét egyetlen nekrológ-kötetbe: TOMPA Mihály, *Huszár közvitéz felett: A schwechati táborozás alatt 1848* = T. M., *Halotti emlékbeszédek (Orációk): Nehány utó fohással*, Miskolc, 1867, 159–165.

⁴⁷ Vadnay 1847-től tölti be ezt a posztot: KREL, A keleméri és poszobai egyház jegyzőkönyve 1707–1870, 17. Bizonyos keleméri források találhatóak a MOL-ban is Kelemér–Gömörszőlös társzegyházak X 2838. jelzet alatt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

hónapra rá megszületik az elhunyt kislánya, Vadnay Matild, de alig éri meg a következő évet, január végén meghal, keresztelésénél és temetésénél is Tompa szolgálg.⁴⁸

A tragédia sújtotta özvegy előfizet a *Phönix* második kötetére is. Bár itt már nem a költő van feltüntetve gyűjtőként, s elképzelhetjük, hogy a lelkész látásától csak a közeli halálesetek juthattak özvegy Vadnayné Dobozy Judit eszébe, mégis úgy tűnik, hogy még Tompa volt az ívtartó az aláíráskor. Hiszen erre utal ő maga is, amikor azt írja Aranynak, hogy gyűjti a *Phönix* második kötetének az előfizetőit, itt pedig elsősorban Vadnaynéra és Recskynére gondolhat, hiszen a lista első helyein ők állnak.⁴⁹ Azonban a költő jó barátságban volt a Vadnay család több tagjával, Károllyal, Miksával, Rudolfal is, Piroskát eskette, Irmát (1859-ben) temette.⁵⁰ Lehetséges, hogy már Dobozy Juditot is ismerte, hiszen testvérével, Dobozy Ferenczel jó barátságban volt.⁵¹

Özvegy Recsky Benedekné a pap-költőnek és feleségének is jó barátja volt, gyakran váltottak levelet,⁵² s még Arany Jánost is elvitte az asszonyhoz, amikor az náluk volt egy pár hétre.⁵³ Lévy József visszaemlékezése szerint Tompa „Őszinte ragaszkodással viselkedett... [a] jómódú, emelkedett szívű urnőhöz, kinek a széki pusztán... jól rendezett mezei gazdaságát nejjével együtt gyakran látogatta. Virágos kertjét élvezettel szemlélte...”⁵⁴ Ismeretségük eredetét homály fedi.⁵⁵ Kapcsolatuk valószínűleg a költő Kelemérre költözésekor alakult ki, Vadnay Boldizsárnak a közvetítésével. Vadnay már 1844-ben, első gyermeke születésekor Recskynét kérte fel a keresztszülőségre, s így a keresztkomaságra is, s ugyanezt megtette Tompa is 1850-ben, Kálmán fia születésekor.⁵⁶ A ke-

⁴⁸ TOMPA Mihály, *Háborgás és kibékülés az élettel s halállal: Vadnay Boldizsár fölött 1849* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 142; TOMPA Levelezése, i. m., I, 96; Kelemér-Gömör-szöllős (Pozsoba) református egyházközség vegyes jegyzőkönyvei, 1772–1924.

⁴⁹ ARANY Levelezése, i. m., I, 361. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24.

⁵⁰ TOMPA Levelezése, i. m., II, 594; MIHÁLYFALUSI FORGON Mihály, *Gömör-Kishont vármegye nemes családai*, Somorja, 1997, 202; TOMPA Mihály, *Vadnay Irma felett, 1859* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 59–64.

⁵¹ Ő adta volna össze menyasszonyával, egy Diószeghy-lánnyal, annak korai halála miatt pedig sírverset írt a vőlegény kérésére. TOMPA Levelezése, i. m., I, 61. Tompa Mihály – Dobozy Ferenchez, Beje, 1846. december 24. TOMPA Levelezése, i. m., II, 534. KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, III, Bp., Grill Károly, 1913, 339. A levelet eredetileg GULYÁS József közölte (*Tompa sírversei egy barátja arájának sírkövére*, ItK, 1932, 411–414), az ő kifejezése a „Diószeghy-lány”, amit Dobozy feleségének egy rokonától hallhatott, aki a levelet is közlésre bocsátotta. Mihályfalusi Forgón ugyanakkor nem tud a Diószeghy családnak erről a tagjáról. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 202.

⁵² TOMPA Levelezése, i. m., I, 202, 270–271, 317–318, 382–383; II, 211, 214, 219–220, 576. Tompa Mihály – özv. Recsky Benedeknéhez, Hanva, 1854. január 31., 1857. január 20., 1859. május 7., 1862. augusztus 21., 1867. július 12., 1867. július 29., 1867. szeptember 12. Megjegyzendő, hogy négy évtizeddel a levelezés kiadása után az OSZK Levelestárában a katalógusában még mindig „Ismeretlen”-ként szerepel Recskyné.

⁵³ VÁCZY János, *Tompa Mihály életrajza*, Bp., 1913, 132–133.

⁵⁴ LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 44. A visszaemlékező Tompa barátai között az első helyen említi Recskynét.

⁵⁵ Nem tudni, volt-e kapcsolat Recskyné, leánykori nevén Dobsa Róza és Tompa pesti barátja, Dobsa Lajos közt. Tompa 1846-ban egy *igen szép ezüst billikomot* (ünnepi serleget) kapott Recsky Andrástól, amelyet „pusztán” költői munkásságának köszönhetett, hiszen nem ismerték egymást, s később sem említi leveleiben. A genealógusok azonban nem tudtak kapcsolatot kimutatni Benedek és András között. TOMPA Levelezése, i. m., I, 61; II, 576. Tompa Mihály – Frankenburg Adolffhoz, Beje, 1846. december 12.

⁵⁶ KREL, *Keresztelési anyakönyvek 1772–1917*, 90, 98.

resztség szertartása a szülőket és a keresztszülőket közös felelősséggel ruházza fel a gyermek nevelését és jövőjét illetően. Ahhoz, hogy megérthessük ezen különleges kapcsolatot, segítségül kell hívnunk Kelemen Imre a szomszédos Hét nevű faluról szóló néprajzi tanulmányát. Hogy a modell működőképes legyen, fel kell tennünk, hogy a két, egymáshoz közeli faluban a komaság intézménye nagyjából megegyező alapokon nyugodott. Eszerint tehát a közeli ismerősök (Tompá és Recskyné) között mesterséges rokonság jöhetett létre, amely kötelezően magával vonta a magázást és a „komámasszony” megszólítást is. Fontos megjegyezni, hogy a keresztkomák többnyire azonos társadalmi rétegből származtak. Recskyné a naprágyi tanyáról a keresztelő után két-három hétig mindennap átsétált a paplakba, s komakendőben friss ételt vitt a gyermekágyas asszonynak. Későbbi levelezésükből is közvetlen, őszinte tisztelet és barátság rajzolódik ki.⁵⁷ A kapcsolat szilárdsága tehát biztos, de lássuk, milyen viszony fűzte az özvegyet a kultúrához, az irodalomhoz.

A költő irodalmi érdeklődésű, kulturális célokra is szívesen áldozó asszonynak ismeri Recskynét, sőt, tudunk róla, hogy saját, *Olajág* című, igényes kivitelű imakönyvét is elküldi neki ajándékba.⁵⁸ A férje nemrég, 1850-ben halt meg, Tompa érzelmes sírverset írt neki: „Ha ő felébredne! S oly régen nem látott kedves tanyájának tájékán megállna... Hányan nem borulnánk könnyezve nyakába!”⁵⁹ Jó kapcsolata lehetett tehát az asszonynyal, ha kérésére ilyen verset írt, tekintve, hogy később így nyilatkozott Szemere Miklósnak: „Én Recskyt nem is ösmertem egyszer láttam életemben.”⁶⁰ Az özvegy irodalomhoz való hozzáértését azonban kétségbe vonta, amikor az már a sokadik epitáfiumot dobta vissza, míg végre a fent idézettel megelégedett. Ám Recskyné igényessége Léway emlékezésének a tükrében érthető, Recsky Benedeket ugyanis a kertben temették el, sírversét tehát naponta látta özvegye, érthető, hogy csak a neki tetszőt fogadta el. (Tompá egyébként sokszor magasztalta Recskyné férje iránt tanúsított kegyeletét.)⁶¹ 1854-ben is bátran fordult hozzá anyagi támogatásért a megőrült Bajza felesége és gyermekei részére.⁶² Ennek fényében a listán szereplése szinte kötelező, a *Phoenix*-szel szemben már nem olyan kritikus, mint az epitáfiummal, s rendel mindhárom kötetből, Tompától füg-

⁵⁷ KELEMEN Imre, *Komaság és keresztelő Hétben = Néprajzi dolgozatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből: Válogatás az önkéntes néprajzi gyűjtők pályamunkáiból*, szerk. VIGA Gyula, Miskolc, 1981, 201–206. TOMPA Levelezése, i. m., I, 202, 270–271, 317–318, 382–383; II, 211, 214, 219–220. Tompa Mihály – özv. Recsky Benedeknéhez, Hanva, 1854. január 31., 1857. január 20., 1859. május 7., 1862. augusztus 21., 1867. július 12., 1867. július 29., 1867. szeptember 12.

⁵⁸ TOMPA Levelezése, i. m., II, 576.

⁵⁹ TOMPA Összes..., i. m., 186.

⁶⁰ TOMPA Levelezése, i. m., I, 113. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Kelemér, 1850. október 7. Tévesen írta tehát 1961-ben Bisztray Gyula, hogy Recsky Tompa barátja volt, igaz, három évvel később változik az álláspontja. TOMPA Válogatott..., i. m., 708; TOMPA Levelezése, i. m., II, 576.

⁶¹ LÉVAY, Tompa..., i. m., 44.

⁶² TOMPA Levelezése, i. m., I, 202. Tompa Mihály – özv. Recsky Benedeknéhez, Hanva, 1854. január 31. Érdekesség, hogy ennek ellenére nem szerepel egy, két évvel korábban, szintén a költő által is gyűjtött kiadvány prenumeránsi sorában, amivel a már betegeskedő Bajzát segítették volna. BAJZA Összegyűjtött munkái, Pest, 1851, II. kötet végi előfizetési lista (lapszám nélkül), Kelemér. LÉVAY, Tompa..., i. m., 44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200■CX. évfolyam ■szám

getlenül is. A versidézetben előforduló tanya egyébként Naprágyon található,⁶³ amely Kelemértől egy kilométerre sincs, a lelkész itt kereshette fel az asszonyt.

Hámos Gusztáv aláírásában sem pusztán irodalompártolást, hanem személyes indokot kereshetünk. A szabadságharc pap-költője jó barátságban volt az evangélikus *Hámos Gusztival*, a honvéd hadnaggyal, Guyon Richárd segédtisztjével, kinek szüretein is gyakran részt vett,⁶⁴ s talán egy ilyen őszi látogatás alkalmával, 1850 szeptember–októberében íratta alá vele a gyűjtőívet.⁶⁵ Sőt, lehet, hogy mások is ekkor *numeráltak prae*,⁶⁶ hiszen a későbbiekben is előfordul hasonló eset, hogy Tompa egy szüreten gyűjt prenumeránsokat⁶⁷ (azonkívül lényegesen egyszerűbb a gyűjtő szempontjából is egy helyen aláíratni, mint a környékbeli tanyákat és kúriákat végigjárni). A Hámos család egyébként ekkor a legvagyonosabbak közé tartozik Gömörben, ami azonban nem pusztán a birtokjövendelméből származó passzív vagyongyarapodás következménye, hiszen Hámos Gusztáv a környékbeli agyagra alapozva téglaegető vállalkozásba kezdett, sőt, ipari és technikai ismereteinek a gyarapítására nyugat-európai körútra indul.⁶⁸

Amikor a költő már nem vesz részt a *vállalatban*, Hámos sem érdeklődik a kiadvány iránt. Ez nem feltétlenül jelenti azonban a gyűjtőhöz való ragaszkodást, hiszen úgy sejtjük, Hámos nem túl sokra tartotta a szabadságharc időszakát közvetlenül követő években a magyar irodalmat, ám ez, mint majd látni fogjuk, nem jelenti egyben az irodalom iránti teljes közömbösséget, sőt, 1854-ben Vahot egy másik vállalkozását jelöli meg követendő irodalmi színvonalnak.⁶⁹

5.2.3.2. A környékbeli birtokosok

A három közeli ismerős után lássuk, még kik álltak olyan kapcsolatban a költővel, hogy egy ilyen bizonytalan minőségű terméket közvetítésével megrendeljenek. Ez már

⁶³ TOMPA Levelezése, i. m., II, 576.

⁶⁴ TOMPA Levelezése, i. m., I, 197. Tompa Mihály – Lévy Józsefhez, Hanva, 1853. október 13. II, 546. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 272–273; S. SZABÓ József, *Tompa Mihály, a költő pap: Életrajz Tompa Mihály arczképével és a rá vonatkozó irodalom repertóriumával*, Bp., 1901, 41.

⁶⁵ Az előfizető-gyűjtés 1850 októberében már javában folyt. ERDÉLYI Levelezése, i. m., II, 24. Szemere Miklóshoz, 1850. október 24.

⁶⁶ A „magyarított” latin kifejezést Csokonai használta. Lásd az *Elmélkedés egy levél felett c.* vers mottóját. TOMPA *Válogatott...*, i. m., 252. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy Csokonai levelét Tompa élete végéig őrizgette saját maga által leírva. OSZK Kézirattár, Tompa Mihály kisebb prózái, verskéziratok, *Analekta* 6214/5.

⁶⁷ BISZTRAY Gyula, *Arany János „Koszorú”-jának olvasóközönsége*, MKSz, 1962, 75.

⁶⁸ FAGGYAS, *Kelemér...*, i. m., 199–200; HÁMOS Gusztáv, KUBINYI Lajos, *Úti jegyzetek: Nyugat-Európa fővárosaiban 1852–3-ból*, Pest, 1858.

⁶⁹ Azért csak sejtjük, hogy Hámos írta, mert bár az *Úti jegyzetek* 1852. május 26-i bejegyzésében az áll, hogy az irodalom olyan szomorú állapotban van, hogy azt már a „colonia szerepével” sem lehet menteni, azt nem tudjuk, ez kinek a megfogalmazása, hiszen a szerzők végig többes szám első személyben írnak. Ha elfogadjuk azonban, hogy Hámos valóban társszerzője a könyvnek, s nem csak „társutazó”, ezt a bejegyzést írhatta ő is, hiszen a könyv lényegi részét valószínűleg a reáltudományokban otthon lévő Kubinyi írta. HÁMOS–KUBINYI, *Úti jegyzetek...*, i. m., 14–15; SZINNYEI, *Magyar...*, i. m., VII, 385–388.

nem lehetett olyan könnyed szituáció, mint mondjuk Recskyné előfizetése, hiszen ő mindenképpen áldozott az irodalomra, s Tompa nem érzett semmi kivetnivalót abban, hogy amikor egy három év késedelemmel érkező kiadványt (Garay *Szent Lászlója*) küld hozzá, akkor ugyanabban a levélben még pénzt kérjen Bajza özvegye és árvái számára.⁷⁰ Az előfizetéskor lezajlott párbeszédekről könnyen képet alkothatunk, ha felidézzük a költő egy Arany Jánoshoz írt levelét: „...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot; mond mit sajnáljak? Garaynak 12 előfizetést [!] szereztem; 24szeri pirulás és 48szori izzadás után.”⁷¹ Ennek ellenére a *Phönix* első kötetére is sikerült még Hámoson és Recskynén kívül 14 előfizetőt szereznie. Lássuk, kik voltak ők, milyen kapcsolatban állhattak a költővel.

Az első név a listán Sárközy Gedeonné. Róla semmit sem tudunk. Mihályfalusi Forgon szerint nem gömöri nemes,⁷² a *Phönix*re máskor nem fizet elő, és később sem tartozik a Tompa köré szerveződő gömöri irodalmi élethez. Ugyanez a helyzet Lakatos Ferencel is.⁷³

A közeli Hanvára is ellátogatott a lista szerint az ívtartó, bár az ott szereplő előfizetőt Hamvainak írják, de nagyon valószínű, hogy ő a Hanvay család László nevű tagja, mivel a családnévnek volt ilyen változata is, valamint a kiadás során is rosszul nyomhatták, mint az sokszor megesett. Az is valószínűsíti legalább egy Hanvay-családtag előfizetését, hogy a keleméri pap éppen ez időben intézte Gömör megye legjövendőmezőbb református gyülekezetébe, Hanvába való áthelyeztetését, így intenzív kapcsolatai lehettek a családdal.⁷⁴

Baskai Mihály és Sándor Ferenc csak a feleségük révén említődik Tompa Mihály gazdag levelezésében. Előbbi akár a közeli Naprágyon is élhetett, hiszen felesége Recskynének jó barátja volt, utóbbi pedig Tompa feleségével, Soldos Emíliával volt távoli rokonságban.⁷⁵ Valószínű, hogy a naprágyi özvegy rokona Recsky Károlyné is, de róla nem tudunk semmit.

A Kelemér melletti Sajókazára is átnyúlik a hálózat – Liptay Sámuel és Putnoky Friyes az itteni prenumeráns, bár utóbbi keleméri testvérénél, Mórnál tartózkodva is előfi-

⁷⁰ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 202. Tompa Mihály – özv. Recsky Benedeknéhez, Hanva, 1854. január 31.

⁷¹ ARANY *Levelezése*, i. m., I, 324. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. január 10.

⁷² Nagy Ivánnál ugyanakkor számos Sárközy család található meg: NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, X, Pest, Ráth Mór, 1863, 59–67.

⁷³ Sem levelezésében, sem másutt nem említi őket, bár 1853-ban temet egy Lakatos László nevű tisztviselőt, de nem tudni, rokonok voltak-e Lakatos Ferencel. TOMPA Mihály, *Lakatos László koporsójánál* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 74–79.

⁷⁴ TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 545; TOMPA *Válogatott...*, i. m., 31, 662. Lásd a Fekete könyv számtalan, Hanvára és a Hanvayakra vonatkozó bejegyzését is.

⁷⁵ Baskayné [sic!] 1862-ben a Tompa-házaspár jó barátjaként jelenik meg (TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 382–383. Tompa Mihály – özv. Recsky Benedeknéhez, Hanva, 1862. augusztus 21.), Sándor Ferencné férje révén pedig a Soldos családdal volt rokon, s a költővel is beszélő viszonyban voltak (TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 195. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Hanva, 1853. szeptember 7. II, 578; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 567–568).

zethetett, aki pedig majd szintén előfizet a második kötetre, de Putnokon. Nem érdekelte megemlíteni, hogy a Putnokiak katolikusok.⁷⁶

Özvegy Molnár Károlyné szintén aláírt, s bár a második kötetre ő is Putnokon prenumerál,⁷⁷ a harmadikra már újból Keleméren fizetett elő. Ő nagyon közel állt Tompához, jól ismerhették egymást, legalábbis erre kell következtetnünk a hosszú, nagyjából háromnegyed órás, töprengő, érzelmes gyászbeszédéből, amelyet 1855-ben mondott a lelkész az özvegy sírja felett állva.⁷⁸

Visszatérve Liptay Sámuelhez: Tompa barátságban volt ezzel a családdal (Liptay Sámuel maga is íróember), miskolci útjai során gyakran betért hozzájuk „Kazára” (Sajókaza), feleségüknek pedig ugyanannál a miskolci szabómesternél, Lukácsinál készíttettek ruhát.⁷⁹

A fiatal Diószeghy Zsigmond a Keleméren és környékén lakó bárói család tagja, őt eskette Tompa Mihály, s kapott érte őt aranyat. Egyedül erről a családról jegyezték fel, hogy támogatta a keleméri népiskolát.⁸⁰ Tompa egyébként jó barátságban van ezzel a családdal, többször megemlékezik Diószeghy Zsigmond apjáról, Károlyról is. A pap-költő emlékezetében megmaradt egy időskori kesergése, amit azonban magára vonatkoztatva mesél el: „adnék 10 pengőt annak, aki agyoncsapna!”⁸¹ Diószeghy Zsigmond aláírása már csak azért is érdekes, mert nála lakott a későbbi gyűjtő, Mocsáry Eszter, aki a nagynénje volt s ennek ellenére már nem írt alá többször.⁸²

Van még három keresztnév nélkül leírt előfizető, egyikük Zsoldos Gy. (György vagy Gyula?), de nem tudni, ki az: neje, Emília másod-unokatestvére, vagy az az „igen derék

⁷⁶ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 359. Tompa Mihály – Kania Emiliához, Miskolc, 1861. február 4. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 543. A Liptayak korábban Naprágyon is birtokosok voltak. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 414; S. SZABÓ, *Tompa Mihály, a költő...*, i. m., 41.

⁷⁷ Neve ekkor Molnár Viktorné mellett szerepel, lehetséges, hogy rokonok voltak, s ezért a putnoki aláírás egy esetleges rokonlátogatás emléke volna.

⁷⁸ TOMPA Mihály, *Hűség: Özv. Molnár Károlyné felett 1855* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 129–141. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m. Itt egyébként külön fel kell hívni a figyelmet a gyűjtő lelkész voltának a különlegességére a kapcsolatháló szempontjából. Akár csak a *Phoenix* előfizetőit, akár szélesebb skálán 1849–51 között a kelemérieket vagy még szélesebben a megyei elitet vizsgálva (tehát Tompa ismerősi, baráti körét), mindenképpen szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy ezen embereket vagy rokonaikat valószínűleg részben Tompa eskette vagy temette el, a Keleméren lakókról pedig elmondható, hogy állandó kapcsolatban voltak a lelkésszel, hiszen, mint a legtehetősebb falubeliek, a templomban az első sorból, az urak padjából hallgathatták Tompát.

⁷⁹ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 359. Tompa Mihály – Kania Emiliához, Miskolc, 1861. február 4. II, 559.

⁸⁰ SZOMBATHY László, *Gömör–Kishont vármegye népoktatás-ügyének története*, Debrecen, Hegedűs Sándor könyvkiadóhivatala, 1909, 239.

⁸¹ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 248, 324. Tompa Mihály – Borsodi Józsefhez, Hanva, 1855. október 21.; Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Hanva, 1859. november 3. S. Szabó szerint egyszer névnapja alkalmából egy ünnepélyen Tompa felköszöntötte az idős bárót, mire az ezt felelte: „Mind hunczut, bolond, a ki nekem ezt kívánja!”, s a költő ezen megsértődött, holott ez csak az öregúr furcsa személyiségéből fakadt. S. SZABÓ, *Tompa Mihály, a költő...*, i. m., 39.

⁸² TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 534; TOMPA *Összes versei...*, i. m., 1192; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 202.

magyar ember”,⁸³ akivel Tompa jól el szokott anekdotázgatni, esetleg a két ember ugyanaz, vagy másvalakiről van szó? Mindenesetre valószínűbb, hogy az egy évvel korábbi esküvőjükön tanúskodó Gyuláról van szó.⁸⁴

Ragályi Gy. keresztnévét nem tudjuk, de valószínűleg ő az a Ragályi Gyula, akinek esküvőjét Tompa a nevezetesebb stólaí közé sorolta (50 forintot kapott érte). Az biztos, hogy idősebb Ragályi Ábrahám, az 1832-ben elhunyt királyi tanácsos és tornai főispán testvérének az unokája az első kötet második kiadására és a második kötetre Putnokon előfizető Ragályi Ábrahám (s nem mellékes megjegyezni, hogy Hámos Gusztáv sógora), és a harmadik kötetre Pelsőcön előfizető Lajos.⁸⁵

Rádely Mihályt Rádeliként említi levelezésében, de többet innen nem tudhatunk meg róla, csak azt, hogy Pálóczy Ábrahámmal, Tompa egyik legbizalmasabb gömöri barátjával volt közös ismerősük.⁸⁶ Van azonban Tompa egyházi beszédei között egy síremlék felállításkor mondott nekrológ, amelyben Rádely Gyulát, a 23 éves orvostanhallgatót búcsúztatta. A közlő (Szabó S. József) egy lábjegyzetben elmondja, hogy jó barátságban volt Tompa az elhunyt szüleivel, s őt magát is szerette. Így Rádely Gyula apját azonosíthatnánk is Rádely Mihállyal, amit még az is megerősít, hogy az apa is orvos volt, és mindketten Putnokhoz köthetők.⁸⁷

Elmondható tehát, hogy Tompa alapvetően a Keleméren és környékén lakó birtokos családokkal írta alá az íveket. A részeges rimaszombati kisiparos fia, akit ötévesen a szeretetet átadni képtelen, szegény igrici földműves nagyszülők neveltek, bejáratos lett tehát a legvagyonosabb vagy legősbibb gömöri nemesek kúriájára, ahol gyakran maga által is kétes minőségűnek tartott terméket próbált eladni. Keleméren is sikerül megnyernie azt a családot az ügynek, amelyik a 19. század nagy részében az egyházi főgondnok címet birtokolta. Hiszen a Tompát a faluba hívó Vadnay Boldizsár előtt, 1833 és 1847 között Diószeghy Károly, majd Vadnay halála után sógorának az unokatestvére, Hámos Gusztáv lesz a főgondnok egy rövid ideig, 1855 és 1887 között pedig maga a sógor, Diószeghy Zsigmond.⁸⁸

A legtöbb kapcsolat szerveződésének az alapja a közös érdek és értékrend, az azonos társadalmi osztályhoz tartozás és a közös munkatevékenység.⁸⁹ Ez Tompa Mihály esetében is érvényesült, s ebből is látszik kapcsolatépítő tehetsége, hiszen alig egy fél évvel a régi nemes családból származó Soldos Emíliával való házasságkötés után már a legelő-

⁸³ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 112. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Kelemér, 1850. október 7. II, 581; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömrő...*, i. m., 583.

⁸⁴ S. SZABÓ, *Tompa Mihály, a költő...*, i. m., 40.

⁸⁵ TOMPA *Összes versei...*, i. m., 1192; NAGY Iván, i. m., IX, Pest, Ráth Mór, 1862, 581; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömrő...*, i. m., 273.

⁸⁶ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 282. Tompa Mihály – Pálóczy Ábrahámhoz, Hanva, 1859. augusztus 13. II, 569.

⁸⁷ *Síremlék felállítása után. Putnok, február 12. 1857.* = TOMPA Mihály, *Alkalmi és közönséges egyházi beszédek*, s. a. r. S. SZABÓ József, Bp., 1901, 92–94; *Magyarország és Erdély képekben*, szerk. VAHOT Imre, KUBINYI Ferenc, III, 2. (reprint) kiadás, Bp., 1985, 139.

⁸⁸ KREL, A keleméri és poszobai egyház jegyzőkönyve 1707–1870, 17.

⁸⁹ MIROSLAV PETRUSEK, *Szociometria (Elméletek, módszer és technikák)*, Bp., 1972, 306.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

kelőbb gömöri birtokosokkal áll nem is túl távoli kapcsolatban, bár ezt a megyei kapcsolathálót nyilván már jóval a házassága előtt elkezdte kialakítani.⁹⁰

5.2.3.3. „...a kritikusokat a forradalom után sem vitte el az ördög.”⁹¹

Még egy előfizetőről kell hosszabban szólnunk, de előbb lássuk, miért is lépett ki a szervezésből Tompa. Emich Gusztáv 1850 karácsonyára ígérte a *Losonczy Phönix* első kötetének példányait, de a cenzúra miatt a kiküldés sokat késett. Sőt, január 20-án a költő azt írja Szász Károlynak, hogy még azt sem tudja, be van-e tiltva a kiadvány, vagy csak letartóztatva, eljárás alatt áll.⁹² Egy hónappal később még türelmes, bár őt már a prenumeránsok nemcsak az almanach miatt keresik, némelyik akár a pénzét is visszakérné.⁹³ Ekkoriban jelent meg könyvárusi forgalomban az almanach.⁹⁴ Bár lírai és prózai művéből azt gondolnánk, tisztában volt a prenumeráció hátrányaival, Tompa, mikor egy hónappal később, március végén sem érkeztek meg a példányok, a Pesti Naplóban egy bíráló cikket jelentetett meg,⁹⁵ tőle nem szokatlanul inkább indulatai, mint észérvek által vezérelve.⁹⁶ Arról ír, hogy példányokat még nem kaptak, de a kritikusok már megjelentek, sőt, egy bizonyos E. úr a kiadó Emich megbízásából kritizál. Ez a kritikus (E. P., vagyis Ember Pál) Erdélyi János, aki azt írja a *Rege a selyembogárról* c. költeményről, hogy bátran kimaradhatott volna.⁹⁷ A kortársak valószínűleg jól érzékelték, hogy a cikk megszületésének ez a mondat lehetett az alapindoka.⁹⁸

⁹⁰ Erre mindenképpen jó alkalom volt évtizedes sárospataki tartózkodása, ugyanis a kérdést alaposan körbejáró Nagy Sándor szerint „A pataki közvizsgálat... az egész Felvidék református értelmiségének találkozó alkalma volt”. NAGY Sándor, *Tompa Mihály iskolai pályája*, ItK, 1908, 284.

⁹¹ Pesti Napló, 1851. április 3., 2. Lévy reakciója Tompának a tárgyalt konfliktus végén.

⁹² TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 130. Tompa Mihály – Szász Károlyhoz, Kelemér, 1851. január 20.

⁹³ ARANY *Levelezése*, i. m., I, 340. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. február 10. Úgy írja Tompa: „A Phönix még mindig tojásait üli...” Másutt pedig: „...a Gólya tojt nekem elég bajt...” (*A gólyához* című verse miatt eljárás indult ellene. *Tompa Mihály évforduló Kelemérben*, szerk. IGNÁCZ Erzsébet, MILE Lajos, Debrecen, 1991, 51.) Tompa sokat emlegetett természetközelségét jelezheti a két elvont fogalom, az almanach és a vers valódi madárként való megjelenítése.

⁹⁴ TOMPA *Elfelejtett...*, i. m., 66.

⁹⁵ *Gömörből*, mart. 26. [1851], Magyar Hírlap, 1851. március 30.

⁹⁶ Ez ugyanakkor érthető, ha 16 ember már három hónapja zaklatta a könyvéért, s nem a szerkesztő vagy a kiadó, hanem az ő szavahihetősége kérdőjeleződött meg személyes ismerősei, barátai előtt. (Ő maga ugyan írói válságának, lobbánékonyságának az okát aranyerében látja.) ARANY *Levelezése*, i. m., 364. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24.

⁹⁷ ERDÉLYI János, *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r., bevezette és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 2003, 158, 597. Maga Erdélyi tagadja egy Szemere Miklóshoz írt levelében, hogy ő lenne „E. úr”, ami nem is csoda, hiszen ismert volt Szemerének és Tompának mint vidéki íróknak a véd- és dacsövetsége a magyar irodalomban (és gyakran azzal szemben). ERDÉLYI *Levelezése*, i. m., II, 28. Erdélyi János – Szemere Miklóshoz, Pest, 1851. április 10. TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 584–585.

⁹⁸ GYULAI Pál *Levelezése, 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. és a jegyzeteket írta SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 71. Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Pest, 1851. április 26. Igaz, Tompa maga írta később Aranynak, hogy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

E cikkben Tompa az almanachok szállításával kapcsolatban is félreért több fontos dolgot,⁹⁹ ami számunkra azért fontos, mert ez a cikk, valamint Lévy József válasza¹⁰⁰ a szállítás körülményeibe enged beláthatnunk. Ez alapján tehát: a kiadó a posta akkori állapota, lassúsága és megbízhatatlansága miatt magára vállalja az elszállítást, előtte pedig egy értesítő levelet küld a gyűjtőnek, aki az előzőleg megbeszélt helyre (általában könyvkereskedésbe) kapja a példányokat,¹⁰¹ s majd ő hordja szét őket ismerőseinek. Ebből tehát kitűnik, hogy gyűjtőnek lenni önmagában nem volt túlságosan nagy presztízsű dolog.

A cikk hangvétele s névtelensége (a szerző az –y– álnevet használta) nemcsak a kiadó Emichet és a kritikus Erdélyi Jánost bősztette fel, hanem – amint Gyulai Pál egy levelének az utalásából megtudjuk – a szélesebb íróársadalmat: „Mindenki tudja, hogy a putnoki levelet ő írta és nevetik. S vajon ki szenvedély nélkül megvizsgálja a dolgot nem fogja-e... sajnálni Tompát, ki jeles költő létére annyira lealázza magát, hogy kritikusa – igazságos-e vagy nem az mindegy – ellen álnév alatt ír s épen nem elvkérdésben?”¹⁰² Látható ezek után, hogy a költő keserű szájjal látott volna hozzá az újabb gyűjtőívek megtöltéséhez, de talán ideje sem lett volna rá, hiszen ekkoriban intézte Hanvára való átköltözésének ügyeit,¹⁰³ ami sokáig elhúzódott az esperes makacssága miatt. 1851. október 4-én Szemere Miklósnak például ezt írja: „Irodalomról keveset tudok: azóta a szó teljes értelmében nem dolgoztam; hurcolkodtam, pakoltam és fenekestől felfordultam.”¹⁰⁴

Egy levél azonban azt sugallja, hogy mégis köze lehetett a gyűjtéshez a későbbiekben is. Arany Jánost értesíti benne arról, hogy még 14 gyűjtőívvvel együtt a *Phönix* második kötetének is gyűjt. Az irodalomhoz való viszonya azonban megváltozott: tavasszal levelet küld Vas Gerebennek, hogy ő nem ír többé egy sort sem, s ezt üzeni a többi szerkesztőnek is.¹⁰⁵ Fentebb láttuk, hogy ez a terve nem sikerült s továbbra is részt vállalt a ma-

ezek a versei vajmi keveset érnek. ARANY *Levelezése*, i. m., I, 363. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24.

⁹⁹ A példányok útnak indításáról szóló értesítést úgy érti, már átvetheti őket a megadott helyen.

¹⁰⁰ Pesti Napló, 1851. április 3. (2. évf., 321. sz., 2).

¹⁰¹ Tompa esetében ez minden bizonnyal Heilprin Mihály miskolci nyomdász és könyvárus volt, akivel ekkoriban egyébként is üzleti kapcsolatban állt. TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 142–144. Tompa Mihály – Szász Károlyhoz, Hanva, 1851. november 21.; Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Hanva, 1851. november 21.; Tompa Mihály – Szilágyi Sándorhoz, Hanva, 1851. november 21. II, 546.

¹⁰² GYULAI *Levelezése*..., i. m., 71. Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Pest, 1851. április 26. Erdélyi is így ír: „Nem hiszed, mennyit ártott az ő reputációjának ama gondolatlan hetvenkedés.” SZEMERE Miklós *Irodalmi hagyatékából*, közli PERÉNYI József, ItK, 1905, 346–364.

¹⁰³ Nem mellékes megjegyezni, hogy papi népszerűsége és költői ismertsége mellett a már említett kapcsolatiépítési stratégiái is közrejátszhattak a hanvai meghívásban, ugyanis a főgondnok, Hanvay Károly felesége Soldos Emiliának volt a rokona (ARANY *Levelezése*..., i. m. II, 1163), testvérével, Hanvay Péterrel pedig együtt volt gömöri nemzetőr Tompa (Hanvay lovas nemzetőr kapitány volt). MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör*..., i. m., 281.

¹⁰⁴ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 131–132, 137–139, 140–141. Tompa Mihály – Szász Károlyhoz, Ragály, 1851. március 5.; Kelemér, 1851. május 12.; Kelemér, 1851. május 26.; Putnok, 1851. június 26.

¹⁰⁵ ARANY *Levelezése*, i. m., 358, 361. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24.

gyar irodalomból, viszont annak azért oka lehet, hogy Tompa közlése ellenére miért nem ő szerepel gyűjtőként, hanem Mocsáry Eszter.

5.2.3.4. Mocsáry Eszter: „jegyben járva” az irodalommal

Mocsáry háromszor szerepel Tompa Szemere Miklóshoz írott leveleiben, s kiderül végül, hogy rokona Szemerének: „Idős leány, derék, eszes és – nem pletyka! Mocsári leány, gazdag igen – és iszonyú dühös democrata volt már régóta.” „Ő itt lakik Diószegi-eknél; jó leány csak kissé szeszélyes.” Az „idős leány” kifejezés családi állapotot rögzít: a keleméri anyakönyvek szerint a hölgy a gyűjtés idején, 1851-ben már elmúlt 55 éves. Egyébként nővérénél, Máriánál, Diószeghy Károly feleségénél lakik, a 80. szám alatt. A ház ura a 26 éves Diószeghy Zsigmond. A faluban kastélynak hívott, gondozott parkkal körülvett egyszintes kúriában laknak, és az anyakönyvek tanúsága szerint velük egy házban él a Hámos család is, aminek az indoka lehet a szoros rokoni kapcsolat, hiszen Zsigmond és Gusztáv unokatestvérek. A második kötet gyűjtése 1851 tavaszának végén, a harmadiké az ősz folyamán történt. Ekkor végig a kúriában tartózkodnak a nemesek Keleméren, csak télire költöznek be városi saját vagy bérelt lakásaikba.¹⁰⁶

Tompa és Mocsáry kapcsolatáról nem túl sokat tudunk tehát, hiszen a lelkész-költő nem említi másutt, Mocsáry Esztertől pedig két anyakönyvi bejegyzésen és néhány prenumeránsi aláíráson kívül nem maradt ránk semmi. Ezért segítségül kell hívnunk egy nagyformátumú politikust, akinek az életéről bőségesen maradtak ránk források, és történetesen Mocsáry Eszter volt a legkedvesebb nagynénje: Mocsáry Lajost.¹⁰⁷

A nemzetiségek ügye iránt a dualizmus második felében egyedül érzékeny politikus kiadott válogatott munkáiban ugyan nem találhatunk Eszter nevű családtagot – és biográfusai sem tudnak róla¹⁰⁸ –, az OSZK levelestárában azonban rejtőzik néhány családi ügyekkel foglalkozó levél, amelyből számunkra fontos dolgok derülhetnek ki. Mocsáry Eszter 1840-ben szerepel a levelezésben először, ekkor bátyjával és sógornőjével van Pesten. Ők Mocsáry Lajos szülei, s az apa, Imre – nógrádi aljegyző – súlyos betegsége miatt, gyógykezelése végett vannak itt. Két évvel később már Mocsáry Lajos van Pesten, tanul, s itt meglátogatja „Eszter néni”. Sűrűek lehetnek a pesti látogatásai, hiszen

¹⁰⁶ KREL, Kelemér–Gömörzöllős (Pozsoba) református egyházközség vegyes jegyzőkönyvei, 1772–1924, 596, 598, 612, 616, 632–633; Keresztelési anyakönyvek 1772–1917, 55, 60; TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 91, 96, 113. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Kelemér, 1849. június 11.; Kelemér, 1850. január 2.; Kelemér, 1850. október 7. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 202. Az első levélben sajnos közvetlenül Mocsáry Eszter említése után három sor hiányzik, s nem tudni, hogy még a birtokosnőről volt-e szó bennük. Az eredeti levélen látszik, hogy valaki utólag satírozta át, teljesen olvashatatlanra. OSZK Kézirattár, Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Kelemér, 1849. június 11.

¹⁰⁷ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, VII, Bp., Grill Károly, 1913, 293.

¹⁰⁸ TÓTH Ede, *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874)*, Bp., Akadémiai, 1967; KEMÉNY G. Gábor, *Mocsáry Lajos a népek barátságáért*, Bukarest, Politikai, 1972; MOCSÁRY Lajos *Válogatott írásai*, a bevezető tanulmányt írta, a válogatást végezte és jegyzetekkel ellátta KEMÉNY G. Gábor, Bp., Bibliotheca, 1958.

Mocsáry Lajos anyjának írott előző levelében az áll, hogy a nagynénje olyan gyorsan elutazott, hogy elkészönni sem tudott tőle. „Akkor tudniillik Pomázon volt ’s mennyire meg voltam lepetve, midőn tegnapelőtt az utcán találkoztam vele Kulifaynéval együtt, kinél szállva volt; azonban az asszony... szíves meghívásának ellene nem állhatván, most nála van és leend szombatig. Most is a’ szokott és igazi jósággal van irántunk, mindkettőnket megajándékozott; s mi is igyekszünk mulattatni. Volt a hídépítésnél¹⁰⁹ meg Pekény [?] bátyáméknál.”¹¹⁰ Említést tesz egy bizonyos „Friebeisz Juli” nevű barát-nőjéről is.¹¹¹

Itt tehát egy viszonylag szoros nagynéni–unokaöcs kapcsolat rajzolódik ki a 16 éves Mocsáry és 46 éves nénje között.¹¹² Ugyanakkor látszik, hogy nem egy helyen laknak, ugyanis a pesti diák a leveleinek az üdvözlő formuláiban nem említi egyszer sem „Eszter nénit”, csak az első említett, Pestre címzett levélben. Így az egyébként láthatólag aktív és sokat utazó, vendégeskedő Mocsáry Eszter valószínűleg ekkor, a negyvenes évek elején már nem a Mocsáry család andornaki birtokain, hanem nővérééknél, Mocsáry Máriánál Keleméren él. A két falu nincs túl messze egymástól, igaz, közel sem – körülbelül 60 km a távolság. Figyelemre méltó „Friebeisz Juli” említése, ő ugyanis valószínűleg Friebeisz István Júlia nevű felesége, vagy harmad-unokatestvére.¹¹³ Megvan rá tehát az esély, hogy Mocsáry Eszter irodalomtámogatói tevékenysége már a negyvenes évek legelején vagy még korábban alakult ki. Az is elgondolkoztató, hogy egy-két évvel Mocsáry Eszterrel való kapcsolatának a kialakulása után Tompa Mihály több önálló kötetét is Friebeisszel adatta ki.¹¹⁴

Mocsáry Lajost fiatal kora ellenére (1826-ban született) 1846 és 1850 között csaknem végig a graefenbergi (ma Lipová-lázně) fürdőben kezelik.¹¹⁵ 1848 nyarán is ott volt.

¹⁰⁹ A Lánchíd építése, az építkezés a város látványosságának számított a korban. ANTALFFY Gyula, *Reformkori magyar városrajzok*, Bp., Panoráma, 1982, 255.

¹¹⁰ OSZK Kézirattár, Levelestár, Mocsáry Lajos levelezése. Szüleihez, testvéreihez. 1. Andornakon, 1840. október 11. 11. Pest, 1842. október 13. 12. Pest, 1842. október 28. Egyébként Mocsáry Eszter sógora, Diószeghy Károly is – akinek a keleméri házában lakik – gyakori vendége az andornaki Mocsáry-kúriának. 4. Andornak, 1841. július 5.

¹¹¹ OSZK Kézirattár, Levelestár, Mocsáry Lajos levelezése. Szüleihez, testvéreihez. 11. Pest, 1842. október 13.

¹¹² Itt felvetődik a kérdés: ilyen jó kapcsolat esetén van-e valamilyen összefüggés Mocsáry Lajos későbbi politikai elvei és Tompa idézett, Mocsáry Eszterről írott jelzője között: „iszonyú dühös democrata volt már régóta”? Nem tudni, mit takarhat ez pontosan, mindenesetre az „iszonyú dühösség” nem feltétlenül pozitív jelző, talán a „túlzó” szinonimája lehet. Kora politikai életében Mocsáry Lajos is túlzó demokratának számított, a nemzetiségek felé tett engedmények miatt. Természetesen nem akarjuk átírni a Mocsáry-biográfiát, s a nagynéni hatását a középpontba állítani Mocsáry Lajos fiatalkori politikai nézeteinek a kimunkálásában, de mindenképp figyelemreméltó a két egymáshoz közelálló rokon hasonló(ként is értelmezhető) politikai beállítódása.

¹¹³ NAGY Iván, *i. m.*, IV, 274–276. Ha tudnánk az 1822-ben született Friebeisznek a házassági időpontját, valószínűleg kizárhatnánk, hogy ez a Júlia a felesége, róla azonban nemhogy monográfia vagy rövid visszaemlékezés, de még nekrológ sincs, így életrajzi adatait lehetetlen feltalálni.

¹¹⁴ *Új magyar életrajzi lexikon*, szerk. MARKÓ László, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, II, 805. A *Virágreget* (1853) és Tompa *Verseinek* II. (1854) kötetét adta ki.

¹¹⁵ TÓTH, *Mocsáry...*, *i. m.*, 43–47.

Ekkor születtek Tompa *Graefenbergi levelei* is, hiszen május 26. és július 25. között ott kezeltette magát (s ottani gyógyulásának köszönhető, hogy rá tudta szánni magát a nőstülésre¹¹⁶). Egyetlen epizód maradt fenn, amely bizonyítja, hogy Tompa Mihály nem csak hogy találkozott Mocsáry Lajossal, de még közelebbi barátságba is kerültek. Ez azonban nem csak Mocsáry Lajos életrajzíróinak a figyelmét kerülte el, hanem szinte minden Tompa-kutatóét is.¹¹⁷ A legrövidebben Tompa számol be róla a Fekete könyvben: „Graefenbergben 1848-ban catholica vallású tüzérőrnagy, Enh[u?]ber kivégezte magát. A catholica egyház levette természetesen kezét az öngyilkosról s magunk gyógyvendégek temettük el. Engem szólítottak fel, hogy írjak emlékbeszédet temetésére; irtam s azt M. Lajos barátunk németre fordítva,¹¹⁸ felolvasta a sírnál... A beszéd tetszett, általánosan magasztalták, még Priesnitz is, mi hallatlan s példátlan volt, felolvastatta magának.

– De hát vannak ily értelmes protestáns papok Magyarországon?

– Micsoda? – felelt ő [mármint Mocsáry – D. J.] hiszen ez otthon azok közé tartozik, kik meg se mernének szólalni, kik számot se tesznek.

Nagyon sokat neveltünk a dolgon.”¹¹⁹ A történet egykorú leírásában Tompa ugyancsak így említi: „Mocsáry Lajos barátom”. Jó kapcsolat alakulhatott tehát ki közöttük, és ez még hosszú ideig meg is maradt, amint azt majd hamarosan megláthatjuk.

Visszatérve Mocsáry Eszterhez: az unokaöccse közvetítésével vagy anélkül, végül is létrejött a kapcsolat a költő és a keleméri hajadon között. Úgy tűnik, volt alkalmuk találkozni, hiszen a 24 év feletti, még nem házas falubeliek a vasárnapi istentiszteletek után vallási és erkölcsi oktatásban részesültek, hacsak el nem tekintettek ettől a korhatárt harminc évvel meghaladó nő esetében.¹²⁰ A kérdés: mi lehet az oka, hogy Tompa „agyonhallgatja” Mocsáry Esztert, holott két jó barátjának is rokona? Ha a forrásokban ez így is van, a valóságban már nem feltétlenül, elég megnéznünk a későbbi előfizetési listák gömöri részét. Ebből az derül ki, hogy legalább az irodalompartolás kapcsán tartották a kapcsolatot, bár úgy tűnik, ez nem elsősorban Tompán, hanem inkább Mocsáryn múlt. Ő ugyanis – egyedüli gömöriként – minden fellelhető listán ott van, s anyagilag

¹¹⁶ BISZTRAY Gyula, *Tompa Mihály: Kora – magatartása – lírája* = BISZTRAY, *Könyvek...*, i. m., 184–185.

¹¹⁷ TÓTH, *Mocsáry...*, i. m.; MOCÁRY *Válogatott...*, i. m.; KEMÉNY G., *Mocsáry...*, i. m., 58–59. Utóbbi munkában Kemény megemlíti Wesselényi és Reguly graefenbergi látogatását, Tompáét azonban nem. Egyedül Bisztray Gyula említi Mocsáry Lajos nevét, de más – majd lentebb tárgyal – kontextusban. BISZTRAY, *Arany...*, i. m., 77.

¹¹⁸ Tompa Lévy szerint valóban alig tudott németül, így szüksége lehetett a segítségre. LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 37.

¹¹⁹ TOMPA *Összes versei...*, i. m., 1239. Lényegében ugyanezt a történetet írja le Hanvay Zoltán, bár néhány dolgot felcserél, az őrnagy nevét pedig eltéveszti (Essmarch). Forrása állítása szerint maga Mocsáry volt, igaz, ő maga Tompa egyik legközelebbi barátja volt. HANVAY Zoltán, *Tompa Mihály emlékezete: Írta és a Gömör-Kishont vármegye által 1917. évi szeptember hó 28-án a Tompa Mihály születésének országos keretben rendezett 100 éves évfordulója alkalmából előadta H. Z.*, Rimaszombat, 1918, 27–28. Tompa a graefenbergi levelekben ezt egykorúan is leírja, igaz, a humoros csattanót ekkor még – érthetően – kihagyja. TOMPA *Összes...*, i. m., 1158. Tompa az őrnagy sírjánál elmondott beszédét beválogatta az 1867-ben megjelent halotti búcsúztatói közé: TOMPA Mihály, *Enhüber, Catholica vallású öngyilkos őrnagy sírjánál: Graefenbergben, 1848.* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 187–195.

¹²⁰ FAGGYAS, *Kelemér...*, i. m., 325–326.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

is áldoz az irodalomra, ami a költőről már nem mondható el,¹²¹ ő mindenütt csak a gyűjtést vállalja vagy – mint a *Phönix* esetében láttuk – azt sem. A *dühös democrata* lány azonban 1850 után ott szerepel Bajza összegyűjtött műveinek listáján, egyetlen keleméri előfizetőként, ott van Garay *Szent Lászlójának* (putnoki) prenumeránsai között, s a *Phönix* miatt vagy Tompa későbbi közvetítése során Vahottal is kapcsolatba kerül, hiszen 1853-ban a *Magyarország és Erdély képekben* c. munkára gyűjt előfizetőket, majd pedig Vachott Sándor versei¹²² újbóli kiadásának félszáz előfizetője között lesz.¹²³ Sőt, még 1862-ben is hallunk róla: Tompa azon hetvenhét ismerőse-barátja közé sorolja a nevét, akik szerint szívesen gyűjtenének prenumeránsokat (vagy legalább előfizetnének) Arany János Koszorú című folyóiratára, ami nem csekély irodalmi elkötelezettségre vall egy közel hetvenéves nőtől.¹²⁴

Ezek után majdnem természetes, hogy ő veszi át a gyűjtés feladatát. Hogy valóban átvette, s nem ő gyűjtötte már kezdettől, az két dologból is kitűnik. Az első, hogy feltűnően rövid a második kötet listája: mindössze négy név. Ez azt jelentheti, hogy későn vehette át a költőtől, s már nem volt ideje újabb előfizetőket toborozni vagy a korábbiakat meglátogatni. Hogy Tompa miért nem tudta megtölteni? Elvesztette volna a hitelét (legalábbis *Phönix*-ügyben) barátai előtt vagy pusztán ideje (vagy kedve) nem volt garasos mecénásokat keresgélgni? Nem tudni, bár e sorok szerzője inkább ez utóbbi variáns felé hajlik, hisz az első esetben nem lett volna értelme továbbadni az ívet. Maga írja egy Aranyhoz intézett levélben, Bajza összes munkáiról (amelynek végül is a gyűjtője lett) és a *Szemüveg naplójáról*, hogy „Majd bolond vagyok más firkáinak koldúlni, míg a magamét is a moly eszi meg.”¹²⁵ A második (már jóval bizonytalanabb) érv: a lista első két nevét forrással alátámasztva Tompához tudjuk kötni (a másik kettőről Tompától semmit sem tudunk, így akár azt is feltételezhetjük, hogy Mocsáry ismerősei, s ezért nincsenek benne a levelezésben vagy a Fekete könyvben). A második szereplő Recsky Benedekné, őt akár fel is kereshette volna Mocsáry a naprágyi tanyán, az első, özvegy Vadnay Boldizsárné sem biztos, hogy Tompánál írt alá, hiszen Diószeghy Zsigmond sógornője volt, akár ennek házában is találkozhattak. Még Madarassy Károly¹²⁶ és Horváth Sámuel van a listán. A vezetéknév gyakorisága miatt nem állítható, hogy az utóbbi azonos az ugyanilyen nevű református főesperessel, ezt egyedül a szülőhelye támasztja alá: a közeli Sajókaza.

A harmadik kötetre is csak hatan fizettek elő, közülük négyen az első kötetben is szerepeltek. Csak Keresztessy Ferencet és Pauer Miksát tekinthetnénk Mocsáry Eszter ismerőseinek, ők azonban már korábban is előfizettek, csakhogy nem Keleméren, hanem

¹²¹ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 143. Tompa Mihály – Szemere Miklóshoz, Hanva, 1851. november 21. Lévay is azt írja: „Könyvekre általában nem költött.” LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 37.

¹²² Az újabb kiadást a börtönben megőrült költő támogatására jelentették meg.

¹²³ BAJZA *Összegyűjtött...*, i. m., II. kötet végi előfizetői lista (számozatlan lap), *Kelemér*; GARAY János, *Szent László: Történeti költemény*, Eger, 1851; VAHOT [sic!] Sándor *Összes költeményei*, Pest, 1856, VII–VIII.

¹²⁴ TOMPA *Elfelejtett...*, i. m., 77.

¹²⁵ ARANY *Levelezése...*, I, 340. Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. február 10.

¹²⁶ Madarassy egyébként Mocsáry Eszter távoli rokona. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 439; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, IX, Bp., Grill Károly, 1914, 437.

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

Putnokon, méghozzá az első és a harmadik kötetre Keleméren előfizető Rádely Mihály-nál. Keresztessy 1851-ben vagy valamivel előbb szolgabíróként járt már a faluban, akkor Hámos Gusztáv Zádorfalva nemeseivel kialakult határvitájánál ítélkezett.¹²⁷

Mocsáry Eszter 1873-ban halt meg. Hogy „vénlány” létére mégis milyen megbecsülésnek örvendett, azt nem csak az illusztris prenumeránsai mutatják, hanem a temetés módjánál álló bejegyzés: „orációs könyörgés s összhangú éneklés”. Ilyen búcsúztatás nem járt ekkoriban más falubelinek.¹²⁸ Az aktív irodalmi (s vélhetőleg politikai) érdeklődés, amely jellemezte őt, nagy részben annak köszönhető, hogy hajadon maradt (hiszen mint feleség és édesanya nem biztos, hogy ugyanilyen lelkesen keresett volna vélhetőleg sosem látott pesti szerkesztőknek prenumeránsokat).

5.2.3.5. Gömöri irodalompartolás 1852–1862

Lássuk, hogy alakult ez a hálózat a továbbiakban, újra kiterjesztve a vizsgálatot térben és időben. Igazoltnak láthatjuk-e feltevésünket, hogy a kapcsolatháló állandó volt, és erős irodalmi szálakkal rendelkezett ahhoz, hogy ezen rokoni, baráti, szomszédi, ismerősi kapcsolatokra kultúraterjesztő-hálózat épülhessen?

Mint említettük, a *Losonczy Phönix*szel egy időben még számtalan munka jelent meg a prenumeránsi hálózatban.¹²⁹ Ezek közül azonban csak Garay és Bajza műveinek prenumeránsait ismerjük, de a névsor elemzése nem indokolt, mert Bajza kötetére csak Mocsáry Eszter jelentkezett, a *Szent Lászlót* pedig nagyjából a *Losonczy Phönix* előfizetői rendelték meg.¹³⁰

Tudjuk, hogy 1853-ban a kelemérihez nagyjából hasonló nagyságú előfizetői kör írt alá a *Magyarország és Erdély képekben* című munka első kötetére, egy évvel később tehát még létezőnek sejtethetjük ezt a kapcsolathálót.¹³¹ Ennek a hálózatnak 1862. évi, egyetlen forrása egy Arany Jánoshoz küldött Tompa-levél. Arany ugyanis ebben az évben szeretett volna indítani egy Koszorú című lapot, s ehhez előfizető-gyűjtőket keresett, ez ügyben kért segítséget Tompától. Ő lelkesen siet barátja segítségére, s egy sátoralja-

¹²⁷ OSZK Térképtár, Kelemér 1085/2. A tagosítás következtében leírása Kelemér adóközségnek, 2.

¹²⁸ KREL, Kelemér–Gömörzöllős (Poszoba) református egyházközség vegyes jegyzőkönyvei, 632–633.

¹²⁹ Tompa a következőket gyűjtötte: „1. a Phoenix [sic!] 2-ik kötete. 2. Bajza összes művei. 3. Nagy Ignác színművei. 4. Garay Szent Lászlója. 5. Fényes Statistikája. 6. Friebeisz Népjegyzői hivatala. 7. Egy szemüveg naplója. 8. Erdélyi Példabeszédekje. 9. Ifjúság barátja. 10. Nagyenyedi album. 11. Komáromi romemlékek. 12. Halász Karácson Olasz nyelvtana. 13. A falu könyve. 14. A remény. 15. A hölgyfutár sat sat sat.” Tompa Mihály – Arany Jánoshoz, Kelemér, 1851. április 24. ARANY *Levelezése...*, i. m., I, 358.

¹³⁰ BAJZA, uo.; GARAY, uo. Van néhány név, akik mégsem szerepelnek a *Losonczy Phönix* listáin, azonban semmilyen, rájuk vonatkozó adatot nem találtam.

¹³¹ *Magyarország és Erdély...*, i. m., 139–140. A keleméri előfizetők 16-an voltak, az említett munkára Rádely Mihály és Mocsáry Eszter gyűjtöttek, legalább 11, legfeljebb 24 embert. A listát sajnos nem közlik, csak az előfizetőszámot, egyvalakit mégis „meggyanúsíthatunk” a kiadvány prenumerálásával: Hámos Gusztávot, aki már említett könyvében kiemelte a könyvet mint követendő példát – valószínű, hogy a birtokában is volt.

új helyi szüreten vendégeskedve összeír 77 nevet és címet.¹³² Ezeket átnézve érdekes eredményre juthatunk, amely alátámasztja elméletünket az állandó prenumeránsi kapcsolathálóról.¹³³

A Tompa *Losonczy Phönix*-beli ívéről ismert emberek közül szerepel a listán *Mocsáry Eszter*, de gyűjtő az unokaöccse, a pap-költő barátja, Mocsáry Lajos is, valamint *Ragályi Gyulának, Liptay Sámuelnek és Hámos Gusztávnak a feleségei* (feltűnő, hogy a „kelemériek” közül Recskyné hiányzik, pedig még ekkor is jó kapcsolat van köztük, e nyáron közösen utaztak Pestre Tompánéval, gyógykezelés végett).¹³⁴

A többiek nem szerepelnek ugyan Tompa *Phönix*-beli ívében, a gömöri *Phönix*-előfizetőket megnézve azonban érdekes dolgokra bukkanhatunk. *Szentpétery Sámuel* és *Maklári Pap Lajos*,¹³⁵ akik Tompa legbizalmasabb lelkész-író-barátai, Pelsőcön, illetve Jolsván fizetnek elő a *Phönix* két-két kötetére.

Szentpétery Sámuel pelsőci református lelkész. Az idős lelkésszel még beszélő S. Szabó József leírja megismerkedésük történetét. 1846 őszén Tompa Rimaszombatban tette le a papi vizsgáit. Az egyházi hierarchiát megszegő választás (a tanító-káplán-pap sorrend betartása helyett Tompát egyből papnak választották a bejeiek) miatt Terhes Sámuel, a későbbi esperes a *chalcedoni concilium főembereiről* kérdezi, s így – S. Szabó szerint – a bukás biztosított volt, azonban az utolsó pillanatban kivágódik az ajtó, besiet egy magas, fiatal lelkész, az egyházmegyei jegyző, és a kérdést a *magyar reformáció nagy alakjaira* változtatja. Tompa ekkor már remekel, a vizsga után pedig bemutatkozik a jegyző: ő volt Szentpétery.¹³⁶

Maklári Pap Lajossal nem sokkal ez után kerülhet jó kapcsolatba, ugyanis nemsokára megismétlődött az eset, a hierarchiát áthágva választották meg a zádorfalviak a falu még Sárospatakon tanuló szülöttét, Batta Bálintot. Terhes éles hangú cikkekben támadta ezt a gyakorlatot, és egyfajta gömöri „pennaháború” alakult ki. A konzervatív Terhes kihívója volt Maklári Pap.¹³⁷ Tompa majd viszonozza ezt, amikor Erdélyi János tesz egy sértő, de legalábbis nehezen magyarázható – igaz, Erdélyi ezt sokszor megkísérli – megjegyzést Maklárira és Szentpéteryre. Amint láttuk, Tompa egyszer már súlyos vereséget szenved-

¹³² BISZTRAY, *Arany...*, i. m., 75. Meg kell jegyezni, hogy a kapcsolatháló felgöngyölítése lényegesen egyszerűbb volna, ha az MTA Textológiai Munkabizottsága a 60-as évek elején nem vététi ki Bisztrayval – papirtakarékosági okokra hivatkozva – a már elkészült teljes Arany–Tompá levelezést, mondván, hogy az hamarosan az Arany-levelezésben fog helyet kapni. TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 9. Azóta valóban megjelent három kötet (a legutóbbi 2004-ben), de egyelőre csak 1861-ig jutott a kiadás.

¹³³ Az 1862-es lista nevei dőlt betűsek.

¹³⁴ BISZTRAY, *Arany...*, i. m., 75–78; TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 576.

¹³⁵ Maklári Pap Lajos életrajzát lásd Sz. KISS Károly, *Új magyar Athenás: Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajz-gyűjteménye*, Bp., 1882, 270–271. Makláriról érintőlegesen ír Bolgár Dániel Berzétének, Maklári papi állomáshelyének egy kultúrtörténeti kérdésével foglalkozó alapos és invenciózus tanulmánya is: BOLGÁR Dániel, *Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig, avagy bevezetés két fattyúsületés berzétéi interpretációjának történetébe*, Sic Itur ad Astra, 2003, 91, 99–100, 153–157.

¹³⁶ S. SZABÓ, *Tompá Mihály, a költő...*, i. m., 21–22.

¹³⁷ S. SZABÓ, *Tompá Mihály, a költő...*, i. m., 28. Tompa, bár a vita háttérében az ő korábbi esete állt, nem szólalt fel az ügyben.

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

dett egy korábbi polémiában, most, lelkesztársai kérésére mégis vitába száll az eset után folyamatosan magyarázkodó, de bocsánatot semmiféleképpen nem kérő szerkesztővel.¹³⁸

Visszatérve Szentpéteryhez, két évvel idősebb Tompánál, de már tíz évvel korábban lelkész. Graefenbergben is együtt vannak. Sok levelük maradt fenn, amelyekből őszinte barátság olvasható ki, ugyanakkor gyakran írnak praktikus dolgokról is, Tompa gyakran szerzi be például a szükséges 100–200 fej káposztát, répát vagy juhtúrót Szentpétery segítségével. Végül még maga Tompa kéri fel barátját, hogy halála után ő mondjon prédikációt a sírja fölött.¹³⁹

Czékus István rozsnyói evangélikus esperes apja, Mihály található a *Phőnix* tornaaljai ívén, ő Diószeghy Zsigmond nagybátyja volt.¹⁴⁰

Az 1851-es almanachra Rimaszombatban előfizető Dapsy Frigyes annak a *Dapsy* családnak a tagja, amelyből három családtag címét is elküldte Tompa Aranyinak. Frigyes apja, a református esperes Dapsy József közeli, idős barátja volt Tompának, s amikor 1852-ben el kellett temetnie a 78 éves esperest (s nem mellékesen követni őt a legjövedelmezőbb gömöri, tehát a hanvai plébániában), a költő megjegyzi: „késő vénségében is művelte magát... örömmel olvasta az új-kor s a hazai irodalom jelesebb termékeit is...”¹⁴¹ Fiának, *Vilmosnak*, a rimaszombati országgyűlési képviselőnek és unokája, *Kornél feleségének* a címét kapja meg Arany János. A harmadik családtag *Pál*, aki az egyház főgondnoka volt Tompa első lelkészi állomáshelyén, Bejében, és a fent említett, Terhes Sámuellel zajló hírlapi polémiában ő adja meg a kegyelemdőfést, amikor megemlíti: maga Terhes is a hasonló, általa kritizált pályát futotta be.¹⁴²

A 68 éves *Dráskóczy Sámuel*, aki alispán volt a megyében a reformkorban, nem szerepel ugyan egy „phőnixes” gyűjtőívén sem, de fia, a 35 éves Gyula egy évtizeddel korábban két rövid hónapig komája volt a költőnek, hiszen Recskynével együtt ő volt Tompa Kálmán keresztszülője. A szabadságharc alatt kapitány a Bocskai-huszároknál,¹⁴³ 1865-ben pedig országgyűlési képviselő lett, és irodalmi téren is működött. Dráskóczy Sámuelné is Tompa temette el.¹⁴⁴

Madarassy Lajosné Czékus Matild férjének az unokatestvére, Madarassy Károly még Mocsáry Eszternél fizetett elő Keleméren a *Losonczy Phőnixre*. De Czékus Matild testvé-

¹³⁸ A vita során váltott leveleket lásd *Adatok Tompa Mihály életéhez*, közli HARSÁNYI István, ItK, 1913, 335–348.

¹³⁹ S. SZABÓ, *Tompa Mihály, a költő...*, i. m., 35, 91–92; *Adatok...*, i. m., 334, 365, 373.

¹⁴⁰ BISZTRAY, *Arany...*, i. m., 75–78; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 169, 202.

¹⁴¹ TOMPA Mihály, *A hosszú és jól bevégzett élet: Dapsy József lelkész felett*, 1852 = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 65–73.

¹⁴² MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 188; BISZTRAY, *Arany...*, i. m., 77; S. SZABÓ, *Tompa Mihály, a költő...*, i. m., 28.

¹⁴³ Életrajzát és katonai, illetve politikai tevékenységét arcképével együtt lásd BONA, *Kossuth...*, i. m., 182–183.

¹⁴⁴ KREL, *Keresztelési anyakönyvek, 1772–1917*, 98; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 208–209; BISZTRAY, *Arany...*, i. m., 77. Tompa érzelmes gyászbeszédet mondott Dráskóczy Sámuelné felett, hosszan beszélt az elhunyt és gyászoló rokonai kapcsolatáról, amelyet így vélhetően ő is jól ismert. TOMPA Mihály, *A nő helye; hivatásának szépsége és fontossága: Dráskóczy Sámuelné felett 1853* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 14–26.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

re, Adél is gyűjtőként szerepel az Aranynak küldött listán, mégpedig *Ragályi Ferdinánd*-néként. Itt kell szólnunk a Ragályi családnak az irodalommal és Tompával való szerteágazó kapcsolatairól. A már említettek: Lajos, Gyula és Ábrahám előfizettek a *Losonczy Phönix*-re, Gyula még Tompánál. De három Ragályi fizet elő nála Garay *Szent László*-jára is, Gyula, Miksa és Pál.¹⁴⁵ Egyébként utóbbi vizsgáztatta Tompát 1846-ban, Rimaszombatban. Miksa Ferdinánd testvére volt,¹⁴⁶ Ragályon éltek, és a természet szeretete gyakran összehozta őket Tompával.¹⁴⁷ Ferdinándról azt írja: „Jó ösmerősöm, de csakis ennyi, s nem több... eléggé eszes és művelt ember”. Ő egyébként, ha nem is fizet elő Garay művére, de árvái javára pénzt gyűjt.¹⁴⁸ Vele kapcsolatos az a sokszor lejegyzett anekdota, amikor Tompát „Miskázta”, amit a magasabb társadalmi rétegből való úrtól Tompa nem tűrt el, de testvéréről, Miksáról is úgy emlékezik meg, mint számító és indulatos emberről.¹⁴⁹

Máriássy Mór-né férje távoli rokona (harmad-unokatestvére) annak a *Máriássy Bélá*-nak, aki gömöri nemzetőrként találkozhatott Tompával a szabadságharc alatt, majd feleségével együtt fizet elő a *Phönix*-re Tornaalján. Négy évvel később a lelkész eltemeti Béla édesanyját, *Máriássy Zsigmond*-né, és ezért lelkészi szolgálatának legmagasabb jövedelmét, vagyis 80 forintot kap.¹⁵⁰

Molnár Viktorné és férje lelkes irodalompartolók, Tompa szerint *Viktor* gyűjti a leg-lelkesebben az előfizetőket a Koszorúra, egyébként pedig jó barátja, aki lovat taníttat ki a lelkésznek, jófajta pálinkát főz és 1861-ben többhetes utazásra mennek együtt Hegyaljára, „szőlőcurára”, de egyébként is napi vagy heti kapcsolatban vannak. Valószínűleg kertészkedni is szeret és a költő tőle kapja a Hon c. újságot. Felesége pedig gyógyszert küld a már nagybeteg költőnek, a *Phönix*-re Rimaszombatban, majd Putnokon fizet elő.¹⁵¹

¹⁴⁵ A családi kapcsolatok: Ferdinánd és Miksa testvérek, Gyula, valamint Lajos az unokatestvérük, Ábrahám a másod-unokatestvérük, Pál pedig a nagybátyjuk. MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 550.

¹⁴⁶ Mindketten országgyűlési képviselők 1861-ben. TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 576.

¹⁴⁷ Ferdinánd egyszer rózsaszín és fehér bazsarózsát ígér Tompának, máskor pedig, amikor a család ragályi kertjében egy szép „áloe” nyílt, a pap-költő két-három naponta átsétált hozzájuk a harmadik faluból, megnézni a virágot. TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 10. Tompa Mihály – Orbán Ferenchez, Hanva, 1863. február 14. S. SZABÓ, *Tompa Mihály, a költő...*, i. m., 43.

¹⁴⁸ MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 173, 550–551; GARAY, uo.; TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 202; II, 154. Tompa Mihály – özv. Recsky Benedeknéhez, Hanva, 1854. január 31.; Tompa Mihály – Szász Károlyhoz, Hanva, 1866. december 18.

¹⁴⁹ Miksa egyházi ügyben, táblabíróként ment Tompával egy faluba, ahol, bár együtt kellett volna működniük, Miksa inkább Tompát szidta meg, amikor az kellemetlen kérdéseket tett fel a falubelieknek, Tompa szerint azért, mert jelöltette magát a választáson, és ebben a faluban sok szavazópolgár volt. Erről hosszan ír a Fekete könyv 81. és 83. bejegyzésében. Ezek egyben alapos jellemrajzok is a két birtokosról. TOMPA *Összes versei...*, i. m., 1235–1237, 1237–1239. Ennek ellenére majd Ragályi Ferdinánd fogja javasolni, 1868-ban, hogy állítsanak szobrot Tompának Gömörben. S. SZABÓ József, *Tompa Mihály élete, papi működése és dolgozatai* = TOMPA, *Alkalmi...*, i. m., IX.

¹⁵⁰ TOMPA *Összes versei...*, i. m., 1192; MIHÁLYFALUSI FORGON, *Gömör...*, i. m., 448–449; TOMPA Mihály, *Az édes anya újjai: Özvegy Máriássy Zsigmondné felett, 1855* = TOMPA, *Halotti...*, i. m., 39–47.

¹⁵¹ TOMPA *Levelezése*, i. m., I, 292, 329, 368–369; II, 20, 33, 47, 51, 54, 93, 150, 286, 410, 565. Tompa Mihály – Szász Károlyhoz, Hanva, 1858. június 19.; Hanva, 1859. november 25.; Tompa Mihály – Kazinczy Gáborhoz, Hanva, 1861. október 4.; Hanva, 1861. október 13.; Kazinczy Gábor – Tompa Mihályhoz, Bánfalva,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200^{AB}CX. évfolyam ^{AB}szám

6. Záró gondolatok

A sort még hosszan lehetne tovább folytatni, de talán már így is egyértelműen látható: a kapcsolatháló nem bomlott meg 1851-ben, a *Losonczy Phönix* példányainak átadásakor, sőt, többnyire nem is ekkor jött létre a kapcsolat, hanem már korábban. Megláthattuk azonban azt is, hogy ez a háló jóval kiterjedtebb volt, mint azt a *Phönix* listái alapján gondoltuk volna, a különböző előfizetői csoportok között is volt átjárás,¹⁵² tehát kimutatható a kapcsolat más-más listán szereplők között, így arra következtethetünk, hogy a megye irodalmi közönsége (s talán kijelenthetjük, hogy ennek javarészét a megyei elit alkotta) állandó, intenzív kapcsolatban állt egymással.

A keleméri gyűjtőkör történetének a feldolgozásával igazolódott a feltevésünk, hogy a *Losonczy Phönix* előfizetői és gyűjtői a prenumerálás előtt is rokoni, baráti, ismerősi vagy szomszédi kapcsolatban álltak egymással. A kapcsolatháló azonban nem csak ezért mondható állandónak, hanem azért is, mert az előfizetés útján kiadott könyvek, verseskötetek, almanachok, folyóiratok éveken, évtizedeken át piacra találhattak ebben a társaságban, amelyet a megye elitjének is nevezhetünk. Az irodalompártoláson kívül nyilván más közös is volt bennük, gyakran találkozhattak szüreteken, esetleg a megye első számú lelkészének tekinthető Tompa vezette szertartásokon, a megyei nemesség jelesebb képviselőinek esketésén vagy temetésén. Közös vonás a kertészkedés iránti vonzalom is, amely kapcsán szintén kapcsolatba kerülhettek Tompával, az alacsony sorból származó lelkésszel, aki a Heves megyei faluból, Igriciből tehetségével és szorgalmával a gömöri esperesi posztig jutott (amit azonban nem fogadott el).

A gyűjtőkör feldolgozása arra is rávilágított, hogy az általánosan jellemző tendencia, az előfizetős szám-csökkenés milyen okokra vezethető vissza. Itt is a két fő momentum a cenzúra és a túl sok kiadvány megjelenése volt, bár természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a szempontot sem, hogy Tompa Mihály, helyzetéből fakadóan mégis jóval sikeresebb gyűjtő volt, mint Mocsáry Eszter.

1863. július 2.; Tompa Mihály – Kazinczy Gáborhoz, Hanva, 1863. október 7.; Hanva, 1864. február 25.; Hanva, 1864. március 15.; Tompa Mihály – Egressy Gáborhoz, Hanva, 1864. április 5.; Kazinczy Gábor – Tompa Mihályhoz, Bánfalva, 1864. április 13.; Tompa Mihály – Lévy Józsefhez, Hanva, 1866. február 10.; Hanva, 1866. december 10.; Tompa Mihály – ismeretlen nőnek, 1868. február 3. LÉVAY, *Tompa...*, i. m., 44. Molnár Viktor nagyon aktívan részt vesz egy másik humanitárius vállalkozásban is, amikor a megyei elit az 1863-as éhínség pusztító hatásait próbálja csökkenteni különböző jótékonyági hangversenyek, színházi előadások bevételeiből. TOMPA *Levelezése*, i. m., II, 53–54. Tompa Mihály – Egressy Gáborhoz, Hanva, 1864. április 5.

¹⁵² Erre a legjobb példa azon előfizetők névsora, akik több példányra fizettek elő, de más-más Gömör megyei helységben, és így természetesen más gyűjtőnél is. Bakos András Putnokon, majd Sussán, Keresztessy Ferenc Putnokon, majd Keleméren, Lossonczy Ábrahám, Gedeon és József Putnokon, majd Sussán, Maksa József szintén, Molnár Károlyné Keleméren, majd Putnokon, Molnár Viktorné Rimaszombatban, majd Putnokon, Pauer Miksa Putnokon, majd Keleméren, Perecz Pál Putnokon, majd Sussán, Rádely Mihály Keleméren, majd Putnokon, Vajda Sándor Putnokon, majd Sussán, végül Vladár Antal Rimaszombatban és Pelsőcön.

T. SZABÓ LEVENTE

**A MAGYARTANÁRSÁG SZÜLETÉSE,
GYULAI PÁL EGYETEMI TANÁRSÁGA
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI KÉPZÉS HIVATÁSOSODÁSA***

1. Előjáróban: vázlat a(z irodalmi) hivatásosodásról mint 19. századi jelenségről

A társadalomtörténet többféle módon próbálja megragadni a 18. század végétől végbe-
ment változásokat. Az utóbbi évtizedek egyik érdekes és hatékony modelljét mindehhez az
ún. hivatásosodás-vizsgálatok (más nevükön professzionalizációs kutatások) szolgáltatják.
Noha nagyon eltérő megoldásokat, magyarázó modelleket ajánlottak és eltérő jelenségekre
helyezték a hangsúlyt, mindannyiukat az a közös előfeltevés kötötte össze, hogy a rendi
társadalom helyét folyamatszerűen átvevő meritokratikus társadalom újszerű viszonyokban
és intézményekben öltött testet, s ezek vizsgálata a történeti modernizációs folyamatok
megértését segítheti elő. A kutatások azon részében, amelyeket a magam számára mérv-
adónak tekintek, a modern és a modernizáció nem értékelő természetű, hanem csak egy
időszakra és egy jelenségegyüttesre utaló, leíró jellegű fogalmak. Tehát amikor ezek a
kutatások arról a kiindulópontjukról beszélnek, hogy a modern értelemben vett társadal-
makban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg, hanem a képzettség,
mindezt nem evaluatív módon teszik: a modern és a modernizációs jelenségekkel nem
állítanak szembe semmiféle „premodern” jelenséget, s azt sem gondolják, hogy a modern
és a modernizációs folyamatok jobbak, érdekesebbek lennének vagy értékelő mércét szol-
gáltatnának korábbi időszakok folyamatainak megértéséhez és megítéléséhez.¹

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjának se-
gítségével készült, a kutatás konzulense Szilágyi Márton volt. A fejezet a lezárás előtt álló Gyulai Pál munkássága
és az irodalom hivatásosodása munkacímét viselő monográfiám része. – A szóalkotás abból az igyekezetből
született, hogy az idegen hangzású „professzionalizáció” szó magyar megfelelőjét bevezessük a szaknyelvbe.

¹ A téma gazdag és szerteágazó szakirodalmából: Lothar BURCHARDT, *Professionalisierung oder Beruf-
konstruktion? Das Beispiel des Chemikers im wilhelminischen Deutschland = Professionalisierung in histo-
rischer Perspektive*, Hrsg. Hans-Ulrich WEHLER, *Geschichte und Gesellschaft* (Göttingen), 6(1980)/3,
326–348; *Professions in Theory and History: Rethinking the Study of Professions*, eds. Michael BURRAGE,
Rolf TORSTENDAHL, London, 1990; *German Professions 1800–1950*, eds. Geoffrey COCKS, H. Konrad
JARAUSCH, Oxford–New York, 1990; KOVÁCS M. Mária, *Liberal Professions – Illiberal Politics*, Ox-
ford–New York, 1994 (magyarul: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus: A magyar orvosi, ügyvédi és
mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Bp., Helikon, 2001); MAZSU János, *The Social History of the
Hungarian Intelligentsia 1825–1914*, transl. from the Hungarian by Mario D. FENYO, Atlantic Research and
Publications, 1997; *Professionen in modernen Osteuropa – Professions in Modern Eastern Europe*, Hrsg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

A hivatásosodásra irányuló kutatások a meritokratikus társadalom kialakulását, értékeinek forgalmazását, terjedését, interiorizálását több jelenség mentén kívánják megragadni. Ezek a jelenségek egyszerre jellemzik és létrehozzák a hivatásos társadalmat és annak értékeit. A specializáció, a bürokratizáció és a piacosodás három olyan kulcsfontosságú tendencia, amelyet több vagy kevesebb súllyal minden hasonló kutatás felemlít. A specializáció igazából a jelenségeknek nagyon tág spektrumát foglalja magába a szóban forgó munkák szótárában. Utalhat általában a modern értelemben vett szakmák társadalmi kitermelődésére (s vele együtt a munka új képzeteire, az időérzékelés újfajta tagoltságára s a munkaidő, a szabadidő, a munkahely képzetköreinek következményére a társadalom újszerű szerveződésében): ezekben az esetekben különleges figyelem középpontjába kerül egy-egy foglalkozás szakmai önszerveződésének minőségi és mennyiségi vizsgálata, érdekérvényesítő intézményeinek létrehozása, reprezentációja vagy a szakmai ideológiáknak az adott szakmát hivatásként építő jellege. De egy másik értelemben ugyanez a gyűjtőnév vonatkozhat a diszciplínáknak és a diszciplinarizálódásnak arra az újszerű rendjére, ahogyan a tudományos tudás a 18. század végétől szerveződni kezd. Az új tudományágak kialakulása, a régiek újraszerveződése, a diszciplínák önértelmezése, társadalmi státusa, rétegződése, az egyes diszciplínák specialistáinak kialakulása, illetve a specialista és a dilettáns képzetköreinek értékelő természetűvé válása egyaránt fontos és lényegbevágó kérdései ennek a kutatási irányynak. De mindennél jóval szűkebb értelemben is előfordul a specializáció fogalma ezekben a kutatásokban: a társadalmi munkamegosztásnak egy, a hivatásosodó társadalomban egyre szűkülő, egyre speciálisabb körére utal.

A bürokratizáció fogalma ebben az összefüggésben nemcsak az állami és másfajta bürokrácia kialakulására utal, hanem a tudás kodifikálásának új formáira, az uniform és standard tudás kialakításának, forgalmazásának új módozataira, intézményeire is – különösképpen a szakmák szerveződése esetében. A bürokratizáció ilyen értelemben vett kutatása egyben az állam új szerepvállalására is felhívta a figyelmet, többek között az

Charles McCLELLAND, Merl SIEGRIST, Stephan HANNES, Berlin, 1995; Harold PERKIN, *The Rise of the Professional Society: England since 1880*, London–New York, Routledge, 1990; Harold PERKIN, *The Third Revolution: Professional Elites in the Modern World*, London–New York, 1996; Dietrich RÜSCHERMEYER, *Professionalisierung: Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung* = WEHLER, i. m., 311–325; SZÍVÓS Erika, *Kartársak és harcostársak: Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez* = *A mesterség iskolája: Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor stb., Bp., Osiris, 33–59. Az irodalmat vagy a művészeteket érintő kutatásokból: Harro SEGEGER, *Vom Wert der Arbeit: Zur literarischen Konstitution des Wertkomplexes. „Arbeit” in der deutschen Literatur (1770–1930). Dokumentation einer interdisziplinären Tagung*, Tübingen, Max Niemayer Verlag, 1991. – Korábbi kísérleteim a módszertan bevezetésére: Gyulai Pál Madách-kiadása: *a diakrón filológia mint értelmező jellegű diszciplína* = *A kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék első házikonferenciájának előadásai*, szerk. BERSZÁN István, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2003; „Mi van egy névben?": *A szerzői név modern jelentéstartalmának kanonizációja* = *Új narratívák (?)*: *Fiatal kutatók tanulmányai az irodalom- és társtudományok köréből. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók IV. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások. A nyelv-, irodalom- és történettudományi szekció előadásai*, szerk. T. SZABÓ Levente, VIRGINÁS Andrea, Kolozsvár, Kriterion, 2004. Az egyes (főként az irodalom- és történettudományi) hivatásosodásnak „többidejű” folyamatáról, ideológiai használatáról, illetve a szakirodalom jellegéről, tendenciáiról lásd értelmezésemet: *Módszertani ajánlat az irodalom és antropológia kapcsolatához: az irodalmi hivatásosodás, kézirat*.

egységesedő, állami kontroll alá vont oktatás szerepére a meritokratikus társadalom berendezkedésében.

A piacosodás és a piaci gondolkodás különféle formáinak megjelenése és meghonosodása a hivatásosodás vizsgálataiban úgy tűnik fel, mint ami a folyamattal kéz a kézben járó középosztályosodás vagy polgárosodás mechanizmusait, illetve a polgári nyilvánosság megjelenését segít értelmezni. De nem egy esetben az értelmezők ugyancsak innen indulnak ki, amikor a meritokratikus társadalomban előálló újfajta egyenlőtlenségeket az iskolai végzettséghez, illetve e végzettség piaci értékéhez kapcsolják. Nem véletlen, hogy ebben az összefüggésben is feltűnik az a folyamat, amelynek során a rendi értelemben vett hagyományos vezető rétegek térvesztését követően bizonyos, szakértelemmel rendelkező csoportok maguk válnak a társadalom elitjévé vagy legalábbis annak meghatározó részévé. A modern értelemben vett értelmiség létrejötté, rekrutációs mechanizmusai kétségkívül egyaránt a hivatásosodás főcsapásai közé tartoznak a kutatás nagyon eltérő módszertani irányjaiban.

Az irodalom hivatásosodásának kérdése ritkán felvetett probléma a társadalomtörténeti kutatásokban, lévén, hogy azt általában valamiféle tökéletlen, nem teljes értékű folyamatként szemlélik. Ráadásul a hivatásosodás-kutatások kedvenc csoportjaihoz, az orvosokhoz, a mérnökökhöz vagy az ügyvédekhez képest mennyiségileg is elenyésző, ráadásul nehezen is kvantifikálható a művészek és az irodalmárok száma. A kérdés angol és francia nyelvű irodalmában ennek okán gyakran félhivatásosoknak (*semi-professional*) nevezik a művészeti és irodalmi hivatásosodás résztvevőit, ha egyáltalán megemlítik őket. Ennek ellenére vagy épp ezért találok különösen érdekesítőnek módszertanilag az irodalom helyzetét. Hiszen nemcsak az irodalom és a társadalom 19. századi összefüggéseit teheti újra termékeny problémává, hanem fordítva, a módszertan néhány eredeti kérdésfelvetése is érdekesen újragondolható e határhelyzetben levő forráscsoportban, az irodalomban. Az irodalmi hivatásosodás nagy kérdése lehet, hogyan válik az értelmiségen belül maga az irodalmi értelmiség közös érdekeinek érvényesítésére képes, erős kollektív csoportidentitás-tudattal rendelkező, modern értelemben vett hivatáscsoporttá. Az irodalmi hivatásosodás egyik legfontosabb támpontja a képzettség mikéntjével van szoros összefüggésben. Az irodalmi szakosodás mértékének a vizsgálatában egy másik támpont lehet annak a kitapintása, hogy az irodalom egy részének az írását vagy az arról való beszéd minőségét mikortól kötik össze/asszociálják a standardizált és intézményesített képzéshez. Kétségkívül nem elhanyagolandó az sem, hogy ha létezik képzés és ez bármilyen szerepet játszik a szakosodásban, akkor milyen státusa van a képzésnek és milyen státusuk van az intézményekben tanító tanároknak. Az irodalmi professzionalizáció kérdésköreinek a behatóbb vizsgálata egy másik írás feladata, csupán azt a keretet kívántam érzékelhetővé tenni, amelyben a szakosodásról szóló viták, eszmecserék kérdése felvetődik a 19. század második felének magyar irodalma, s ezen belül Gyulai Pál életműve kapcsán. Bár nem állítom, hogy a hivatásosodás keretei között tárgyalt jelenségek egy részéről ne lehetne a 19. század előtt beszélni, de ezeket kétségkívül nagyon másként lehet érteni a 19. század előtt és után.

Gyulai Pál egyetemi tanársága arra lehet példa, hogy az irodalmi hivatásosodás és ezen belül az irodalomtörténet társadalomtörténeti értelemben vett szakszerűsödése mennyire szervesen kapcsolódik az irodalmi képzés és képzettség mikéntjéhez. Gyulai következőkben elmondott története egyben annak a (társadalomtörténeti értelemben vett írói profizmus történetét meghatározó) képzetnek is a szelete, amelynek értelmében az irodalmi tudás átadható, megtanítható, és nem kizárólagosan a tehetség, a ráérzés stb. függvénye. Ennek a képzetnek a kanonizációja az irodalomban (is) párban járt a tudás átadására szakosodott, s ezt (szociológiai értelemben) bürokratizáltan tevő intézmények létrejöttével.

2. Az okleveles magyartanárság mint hivatás létrejötte

Nem tudnám egyértelműen megmondani, de talán nem is kívánom eldönteni, hogy Gyulai Pál több mint negyedszázados egyetemi tanári munkásságát miért övezi olyan szemérmes hallgatás a magyar irodalomtörténet évszázados hagyományában. Egy dolog azonban biztos: a források elpusztulása, hézagossága miatt mára már egyre nehezebb erről a kérdésről beszélni. Csak egy példával élve: az általam gyűjtött 1867 utáni Gyulai-levelezés inkább Gyulai panaszait, apró zörtölődéseit tartalmazza az egyetemi, akadémiai teendők sokasodása miatt,² de nagyon kevés az olyan levél, amelyben beszámolna ez irányú munkásságáról vagy az egyetemi oktatásról, illetve annak tartalmi elemeiről találnánk elvi állásfoglalást. A szakmai közhiedelem nem téved túl sokat, amikor azt sugallja, hogy a kérdésben perdöntő levéltári anyag – néhány apró kivételtől eltekintve – megsemmisült. Teljességgel más kérdés viszont, hogy épp ezek az (egészen apró és

² Gyulai levelezésében az egyetemi munkásság szinte túlnyomórészt úgy kerül szóba, mint megterhelő, a legsürgősebb feladatoktól is elvonó kötelezettség, érdemi ügyekről jóval ritkábban esik szó: „Ön december elején írt nekem, de e hónap reám nézve mindig a legterheesebb; ekkor vannak az egyetemen a tanárvizsgálatok, colloquálások, az akadémiában a költségvetés előkészítése s a beszámolás a hanyatló [!] év nyomtatványairól” (Gyulai Pál Kandra Kabosnak, Budapest, 1881. január 3., MTAK Kt, Ms 5720/197); „Azért válaszolok oly későn leveledre, mert először is a múlt hóban annyira elfoglaltak egyetemi, akadémiai, főrendiházi és szerkesztői dolgaik, hogy egy-egy szabad órával sem igen rendelkezhettem; mert másodszor valahányszor leveledet és versedet vettem kezembe szegény leányom emléke mindig felindított; mert harmadszor nyugodt órában s kellő megfontolás után akartam megállapodásra jutni verseid kiadása ügyében” (Gyulai Pál Tárkányi Bélának, Budapest, 1886. január 11., OSZK Kt, Levelestár); „De minthogy én hétfőig nagyon el vagyok foglalva, s egyetemi előadásaimon kívül a Kisfaludy társaság vasárnapi ülésén felolvasandó beszédemre készülök, engedje kérem, hogy a hetfői napot tűzzem ki e találkozásra” (Gyulai Pál Braun Sándornak, Budapest, [1891.] február 6., OSZK Kt, An. Lit.); „Bocsásd meg, hogy ily későn válaszolok leveledre s most is csak röviden. Az egyetem, akadémia, Kisfaludy társaság, Szemle elveszik minden időmet e hetekben, melyek legsúlyosabbak reám nézve az egész esztendőben” (Gyulai Pál Lévy Józsefhez, Budapest, 1894. április 15., MTAK Kt); „Kézhez jutott s bocsásson meg, hogy szíves levelére nem válaszoltam tüstént; a cikk elolvasása után akartam válaszolni, de nem volt időm elolvasni részint akadémiai és főrendiházi, részint pedig egyetemi dolgaik miatt, melyek e hóban igazán megcsoportosodtak. Mihelyt a tanári szigorlatok, az egyetemi colloquiumok bevégeződnek s a Szemle júniusi számával kész leszek tüstént elolvasom s értesíteni fogom sorsáról” (Gyulai Pál Kandra Kabosnak, Budapest, 1894. május 24., MTAK Kt, Ms 5720/196); „Bocsánat, hogy ily későre írok, de annyi doctoratusom volt az egyetemen, s annyi mindenféle sietős revisióm, hogy a mi halasztható volt, halasztottam” (Gyulai Pál Thallóczy Lajosnak, Budapest, 1898. július 1., OSZK Kt, Fond XI/385).

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

atipikus, megszorítással kezelt) kivételek segíthetnek egy olyan életpálya megértésében, amely alapjaiban határozta meg a magyar irodalomtörténet felsőfokú oktatásának 19. századi történetét. Az ELTE Levéltára egy olyan szisztematikus forráscsoportot tartalmaz, amely összefüggésbe hozható Gyulai oktatói munkájával: a Tanárvizsgáló Bizottság (tanárvizsgáló) jegyzőkönyveit, pontosabban azoknak (nagyon kevés kivételtől eltekintve) a szóbeli vizsgát érintő hivatalos feljegyzéseit. Mindezt három rendszerben, a magyartanári és nem magyartanári oklevélért versengők rekrutációjának szétváló útját követve: a régi rendszerű közös, a régi rendszerű elválasztott és az új rendszerű tanárvizsgáló jegyzőkönyvek formájában,³ 1864-től az 1880-as évek közepéig összesen 12 dobozban (kb. 1200 adatot). Ehhez többé-kevésbé használható törzskönyvek járulnak,⁴ de nem szerencsés elfeledkezni az időszak pontosan vezetett diplomakönyvéről sem.⁵ Nemcsak azért hozom szóba az 1860-as évek közepétől az 1880-as évek közepéig terjedő két évtizedet, mert többfajta forrástípus átfedése folytán épp ez az az időszak, amely a legjobb rálátást adja Gyulai egyetemi tanári pályakezdésére, hanem azért is, mert felvetendő kérdéseim kapcsán a legtanulságosabb évtizedek épp ezek: az irodalmi hivatásosodás számos kérdését találóan világíthatják meg.

A pesti egyetemen 1862-ben alakult meg a Tanárvizsgáló Bizottság, s a bölcsészkar mellé rendelt új intézmény érzékletesen jelezte az államnak a tanárképzésben vállalt újszerű (de épp a vizsgált két évtizedben az iskolafenntartó helyi közösségek és felekezetek által többször is igen hevesen vitatott és megvívózott) szerepét. Ennek értelmében – az oktatás modernkori hivatásosodásának izgalmas példaként – az állam szabályozni és egyben garantálni kívánta a tanárság szakmai ismérveit, egységesítve ezáltal a tanári munkával szembeni elvárásokat, a képesítés megszerzésének módját, kodifikálni igyekezett a képzésben résztvevők és az abból távozók tudási szintjét, ismereteinek jellegét. A folyamat végigkövethető azoknak az egységesítő gesztusoknak a mentén, amelyek révén a Thun-féle rendeletről kezdve az Eötvös által kezdeményezett népiskolai reformokon át a középiskola és az egyetem átalakításáig a század második felének kormányzatai egy egységes, egymásra építő és részeiben összefüggő, az állam által működtetett és felügyelt oktatási rendszert fundáltak meg.⁶ Az oktatási rendszer újrászervezése, a

³ A későbbiekben visszatérek még a megkülönböztetés pontos okaira, egyelőre csupán annyit tartok fontosnak megjegyezni, hogy a forráscsoport belső megoszlása hozzávetőlegesen követi a tanárvizsgálat többszörösen átalakított rendszerét. A tanulmány megállapításaihoz a teljes fennmaradt anyagot használtam.

⁴ ELTE Lt, 15 a. Törzskönyvek.

⁵ ELTE Lt, fl. Diplomakönyv (1–2190).

⁶ A kérdés tágas szakirodalmából lásd BREZNAY Béla, *A felsőoktatásügy Magyarországon*, Bp., 1896; FELKAI László, *Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1983; LADÁNYI Andor, *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében*, Bp., 1969; GYÖRIVÁNYI Sándor, *A szakképzés története Magyarországon*, Bp., 2000. A kérdést legutóbb részletezően, európai léptékkkel mérve és a hivatásos tanárság létrejötte szempontjából is összefoglalóan tárgyalta: *A History of the University in Europe, III, Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800–1945)*, ed. Walter RÜEGG, Cambridge, Cambridge University Press, 2005. A felsőoktatásnak a hivatásértelmiség kialakulásában játszott szerepét min-taszerűen elemzi Rudolf STICHWEH, *Wissenschaft, Universität, Professionen: Soziologische Analysen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994 (Taschenbuch Wissenschaft, 1146).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

tudományok új diszciplináris keretei között történő szabályozása nemcsak kitermelte a hivatásos tanár új képzetét, hanem elválaszthatatlanul a tudományágak új rendjébe ágyazta, azok szerint kodifikálta azt. A magyartanár szerepköre mint hivatásos, profi irodalomértelmező tehát nem választható és nem is választandó le a tanárság mint modern hivatás létrejöttéről (még akkor sem, ha a továbbiakban ennél szűkebb keretben kívánom tárgyalni a kérdést). A tanárképzésnek önálló és állami feladatként való meghatározása megnövelte a korábban elsősorban kiegészítő intézményként létező bölcsészkar státusát is. Noha egyre differenciáltabban, ám a magyar irodalomból és nyelvből tett vizsga a század végéig követelményévé vált a legkülönbébb szakok képzési elvárásainak, s emiatt sem csekély a fontossága annak, hogy mi is történt ezeken az alkalmakon: hiszen nemcsak a magyartanárságra aspirálók, hanem a humán- és műszaki értelmiség jelentős része irodalmi szocializálódásának tekintélyes intézményeként is felfogható. S noha az esetek nagy részében nehezen mérhető fel, mennyiben és hogyan érvényesül ez a szocializációs jelleg, az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az e vizsgákon érvényesülő irodalomszemléleti keretek feltehetőleg visszaköszöttek a tanárságra aspirálók majdani tanítványainál is (noha újra csak a korszak majdan megírandó irodalomszociológiája mutathatja ki ennek a hagyományozódásnak a mértékét és jellegét). Egy dolog azonban máris látványos eredményt hozhat: az 1860-as évektől az 1880-as évek közepéig az irodalomból vizsgáztató három egyetemi tanár és jeles szakember (1876 előtt – néhány esettől eltekintve – Toldy Ferenc és Greguss Ágost, majd Greguss és Gyulai Pál) vizsgáin vajon milyen folyamaton megy keresztül a tételekben kimutatható irodalomszemléleti összetevők átalakulása. Ez az átalakulás pedig segít megérteni az irodalomról való gondolkodás korabeli terjedésének és kanonizációjának egy markáns jelenségét.

Úgy tűnik, hogy Toldy egészen haláláig, 1875-ig egy személyben vizsgáztatta az általános elővizsgálatra jelentkező hallgatókat és a szakvizsgán próbálkozókat. Noha a fennmaradt forrástípus nem ad (mert nem adhat) egyértelmű választ erre, bizonyára nagyon eltérő feleleteket eredményezett a kétfajta vizsga. Mindezek ellenére figyelemre méltó, hogy mennyire erősen konvergálnak Toldy tételei, s így számunkra kétségtelenül jól kirajzolhatják azokat a tematikus, motivikus, műfaji vagy netán tágabb elvi preferenciákat, amelyekkel a korabeli vizsgázók szembesülnek. Kevesebb vizsgajegyzőkönyv áll a rendelkezésünkre, mint majd a későbbiekben Greguss Ágost vagy Gyulai Pál esetében, de így is viszonylag egyértelműek a tendenciák. Az 1867. április 30-án szóbeli vizsgára álló Törekly Gábor az irodalom nevet viselő tárgyból nagyon hasonló tételt kap, mint az ugyanakkor zajló, történelemből tett szóbeli vizsgán: Toldy a „görög szépészek magyar fordítói”-ról és a római történetírók 16. és 17. századi magyar fordításairól kérdezi.⁷ Azt is mondhatnánk, hogy Toldy mintegy hozzáigazítja igényeit a vizsgázó szaktárgyához – melleleg tehát valami olyat tesz, amit a két nappal korábban vizsgázó Zékány Lajos esetében is alkalmazott. Lévéen a jelölt a természettant az egész gimnáziumban magyarul és oroszul oktatni kívánó tanár, „a természettani magyar irodalom régebbi időszakai”-ból

⁷ ELTE Lt, 14. Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság, a régi rendszerű, közös tanárvizsgálati jegyzőkönyvek és törzskönyvek, 1. doboz (1863–1876), 203.

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

vizsgáztatta, úgy tűnik, nem sok sikerrel: miközben a mennyiségtan, a természettan és az orosz nyelv vizsgaakadályait sikeresen vette a jelölt, nem így történt magyar irodalomból.⁸ Pedig ő még csak nem is panaszkodhatott (hogya a többieknek egyáltalán megfordult a fejükben valami hasonló a vizsgatételek okán), hiszen Toldy – többektől eltérően – Zékányt csupán irodalmi kérdésekről faggatta. A máskor ugyancsak az irodalom nevű vizsga részét képező nyelvészeti kérdésekről valamilyen ok miatt nem esett szó. Nem így járt el viszont a magyar nyelvet és irodalmat oktatni kívánó (tehát a róluk való tudásából mint szaktárgyból bizonytságot tevő) Hollos László esetében. Itt ugyan Toldy egyedül vizsgáztatott, de a nyelvészeti és az irodalomtörténeti tételek különváltak.⁹ Ugyanezt tapasztalhatta Bagány Károly vagy éppen Várady Antal is, de a nyelvészeti kérdések leválasztása az irodalomtörténetiekről (hiszen az irodalom kimondottan irodalomtörténetként mutatkozik meg a tanárvizsgáló bizottsági iratok Toldyt érintő részében) nem járt feltétlenül együtt az irodalmi tételek változásával, netán számbeli megfogyatkozásával vagy szűkebb területre való koncentrációjával.¹⁰ Például a földrajz és a történelem főgimnáziumi oktatására szakosodott ifj. Kerékgyártó Árpád 1875 novemberében látszólag ugyan részletezett kérdéseket kapott, de Toldy ezeket látványosan hozzáigazította a jelölt történelmi végzettségéhez. Így tehát a vizsgatétel irodalomfogalmának tartalmába jól kitapinthatóan egy tágabb, a történetírást is magába foglaló képzet épült be: „1. Mi a hangsúly a nyelvben, különösen a nyelvtani hangsúly? Vannak-e hangsúlytalan szók a magyarban, s melyek?, 2. Mikor kezdte a hazai történet magyar nyelven íratni? Formájára hányféle a XVI. század történetírása?, 3. Székely, Heltai, Zay?”¹¹

Lintner Lajos számára nem lehetett sikerélmény a magyartanári képesítés megszerzésének szokatlanul hosszú és bonyolult (három vizsgára!) nyúlt folyamata. De bizonyára nem is sejtette, hogy esete valamikor majd perdöntő és látványos kontrasztív példának bizonyulhat annak a fordultnak a megítélésében, amely az irodalom történetéből vizsgáztató Toldy halála után látszólag végbemegy. Lintner ugyanis először 1875. március 16-án próbálkozott, sikertelenül. Toldy Ferenc szokatlanul sok tétellel – szám szerint hattal – tette próbára a jelentkezőt: az érdekelte, hogy „1. mily nyelvostályba tartozik a magyar nyelv?, 2. hány fejlődési kora van a magyar nyelvnek?, 3. az ómagyar nyelv jellemző tulajdonságai, 4. a Halotti Beszéd harmadik mondatának elemzése, 5. a XVI. század magyar irodalmának általános képe”. Majd – „a zárthelyi nyelvészeti feladat feljavítása végett” – „a magyar diphtongok alkatrészei és beosztása”-ra kérdezett rá.¹² Toldy együtt értelmezte a jelölt irodalomból és nyelvészetből adott feleleteit, miközben az egyazon vizsga keretei közé szorított két szakirányt külön tagolta, amikor a jelöltet úgy minősítette, hogy annak „mindkét szakban feleletei hiányosak, a tárgyak

⁸ *I. m.*, 202.

⁹ *I. m.*, 1874/588 (1874. július 22.).

¹⁰ *I. m.* Bagány Károly a 17. századi magyar történetírásból tesz vizsgát 1874. július 22-én, míg Várady Antal ugyanazon év december 22-én vizsgázik „az ókori magyar irodalom tartalma” és „Vörösmarty epikájának jelleme” kérdésekből (638., illetve 666. számú irat).

¹¹ TVB 14. 5b. doboz. Szigorlati jegyzőkönyvek (401–500): 441. l.

¹² TVB 14. 2a. doboz (1875).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

beosztása és előadása szokatlannak mutatkoznak”.¹³ Ezen túlmenően a Stoczek József elnöklete alatt döntő bizottság együttesen is úgy vélte, hogy a jelölt „felmutatott szak-képzettsége igen hiányos lévén, fél évre elutasított”.¹⁴ Fél év után, ugyanazon év július 21-én állt Lintner újból a tanárvizsgáló bizottság elé szóbeli vizsgára. Toldy most már csak négy kérdést tett fel a magyar és német nyelv és irodalomból a főgimnáziumi tanári képesítés megszerzésével próbálkozó jelöltnek, s ezekből csupán egyetlenegy értelmezhető irodalmiként. Toldyt részben ugyanaz érdekelte, mint korábban: „mely nyelvostályhoz tartozik a magyar nyelv s mely tulajdonainál fogva”, s hogy „történetileg felfogva hányféle a magyar nyelv”. A „nyelvtani alakok, számra nézve hogyan viszonylanak az ó és középmagyarban” kérdés is felfogható olyanként, mint amivel fél évvel korábban már szembesült Lintner. Toldy nem állt meg itt, s akárcsak márciusban, most is szokatlannul sok (és néhol akár specifikusnak is mondható) tételt adott: a felsoroltakon kívül még a nyelvészet 17. századi történetének összefoglalására, s mindezekon túlmenően egy, a nyelvtani kérdések némelyikének tagoltságához képest kétségkívül átfogó irodalmi tétel kifejtésére kérte a vizsgázót. Ez utóbbi „az elbeszélő költészet fő fázisaira” kérdezett rá a magyar irodalomban. Nemcsak a német nyelvből és irodalomból vizsgáztató Heinrich Gusztáv volt elégedetlen a teljesítménnyel („szakképzettsége és olvasottsága nem felel meg kellőleg azon igényeknek, amelyeket főgimnáziumi tanárhoz kötünk”), hanem Toldy is csupán algimnáziumi képesítést javasolt („az alsó gimnáziumi álláspontnak [...] megfelelőleg oldotta meg a kérdéseket”). Lintner látszólag nem bátortalanodott el, vagy legalábbis nem eléggé ahhoz, hogy végképp feladja a főgimnáziumi tanárság megszerzésének vágyát. Még ugyanazon évben, december 28-án újra – és most már tudomásom szerint utoljára – vizsgára állt, de Toldy halála miatt Greguss ült a katedra mögött. Így a jelölt kissé újszerű módon volt kénytelen számot adni tudásáról, s minden jel szerint ez még kevésbé vált előnyére. Az irodalmi és nyelvészeti tételek továbbra is együtt voltak ugyan, s Greguss a továbbiakban is kizárólagosan ilyen kombinációban vizsgáztatta a nem magyartanárságot, azaz a szakképzettséget igénylő jelölteket,¹⁵ de az irodalmi tudnivalókkal jól érzékelhetően történt valami. Greguss ezt így kommentálta – az 1870-es évek fordulójától egyre szűkszavúbbá váló szóbeli vizsgajegyzőkönyvekhez képest szokatlannul hosszúra nyúlt – analitikus értékelésében: „Az 1-ső és 2-dik kérdésre általában helyesen felelt, de állításait nem igen tudta indokolni. A 3-dik kérdésre is helyesen sorolta el az irodalmi adatokat, de a jellemzés nem sikerült. Feleleteit legfeljebb elégségeseknek mondhatni.” Úgy tűnik, hogy „az összehasonlító nyelvtudomány viszonyáról a magyar nyelvészethez” és a „-nak névragról” Lintnernek meggyőzőbben sikerült beszélnie, mint az Arannyal összehasonlított epikus Vörösmartyról. Nem is csoda, hisz a még élő és alkotó, sőt a *Toldi szerelme* befejezése (azaz a Toldi-trilógia lezárása) előtt álló Arany-epikáról való beszéd nem kis feladat lehetett a jelölt számára. És mindez

¹³ Uo.

¹⁴ TVB 14. 2a. doboz. A vizsgák folyamata nyomon követhető még a törzskönyvekből is: TVB 14. Régi tanárvizsgálati törzskönyv I–226, II (1873–74), 185. l.

¹⁵ A szakvizsgaként letett magyar irodalmi vizsga ugyanis az elvárások és a struktúra szintjén is egyre élesebben vált el a nem szakvizsgaként abszolvtól.

nemcsak a kortárs irodalom alakulástörténetével járó mindenkori szükségszerű hezitációk okán, hanem azért is, mert Lintner valami egészen mással találhatta szemben magát a Greguss-vizsgán, mint amit Toldynál megszokott. S talán ez a munka némiképp tárgyát is veszítette volna, ha Lintner lett volna az egyetlen ilyen vizsgáló. Arról van szó ugyanis, hogy a Toldy által a vizsgáztatásban érvényesített irodalmi preferenciák (és ezen belül a motivikus, műfaji, léptékbeli stb. választások) mennyire élesen elváltak Gregussnak és majd a Gregussal sok éven át párhuzamosan vizsgáztató Gyulainak a döntési kánonjától a hasonló vizsgahelyzetekben.

Hiszen Toldy – a vizsgai jegyzőkönyvek tanúsága szerint – ritkán kérdezett rá specifikus részletekre, kevésszer adta feladatként egyetlen szöveg mint szöveg értelmezését, s inkább nagyobb léptékű, látszólag tágabb irodalomfogalmat preferáló feleletekre készítette vizsgázóit.¹⁶ Sokatmondó lehet szempontomból, hogy kedvelt, visszatérő kérdése az irodalomtörténet korszakaira vagy az egyes korszakok nagy, átfogó léptékben szemlélt tartalmára vonatkozott. Eközben Greguss legszívesebben Arany balladáiról,¹⁷ Eötvös József írói működéséről,¹⁸ Arany és Petőfi poétikai összehasonlításáról¹⁹ kérdezett. Sőt, jobban lebontva: például Voller Edét vizsgáztatva Gregusst konkrétan a *János vitéz*, a *Nagyidai cigányok* és „Arany furcsa elbeszélései” érdekelték,²⁰ míg a mennyiségtanra és természettanra szakosodó Czifra László egyetlen, kvázi-kortárs alkotói életművet, épp a korábbi vizsgáztató, Toldy Ferenc irodalmi munkásságát kényszerült méltatni.²¹

Vagy ott volt Kálosi Lipót, aki szaktárgyként jelentkezett szóbelire magyar irodalomból és nyelvészetből. Greguss irodalomból kérdezte 1876. február 6-án. A kérdések részletezettsége, specifikussága, egy szűkebb területen való jártasságot igénylő jellege jól jelezheti a szaktárgyként való elkülönülésnek, illetve ezáltal az irodalom és a nyelvészet szétválásának a konzekvenciáit. Greguss Kálosihoz intézett kérdéseinek némelyike (például a „mily nevezetesebb francia művek vannak magyarra lefordítva”, „a francia meg a magyar alexandrinus különbsége”, „mely magyar írók tanultak Hollandiában”) egészen konkrét és speciális tájékozódást és tudást – *szaktudást* – igényelt. De a Malherbe Kazinczyval történő összehasonlítására vagy a Csokonai jellemzésére felkérő tételek is nehezen voltak megoldhatók olyanfajta kompetencia nélkül.²² Az 1876. március 8-án vizsgáló, ugyancsak magyar nyelvből és irodalomból képesítést szerző Rajz Ferenc vizsgatételei (Tompai és Kisfaludy Sándor regéi, Vörösmarty *Csongor és Tündé-*

¹⁶ Toldy kapcsán, más kontextusban, legutóbb ugyanerre hívta fel a figyelmet HITES Sándor, *Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus* = H. S., *A múltak kútja: Tanulmányok a történeti elbeszélések köréből*, Bp., József Attila Kör–Ulpius Ház Könyvkiadó, 2004, 192.

¹⁷ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): Lankó Albert, 1876. február 23.; szaktárgyai: földrajz–történelem.

¹⁸ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): Frank Zsigmond, 1876. május 28–29.; szaktárgyai: természettan–mennyiségtan.

¹⁹ Csupán Aranyról: TVB 14. 3a. doboz: Viszoly István 1876. december 16-án már másodízben próbálkozik – sikertelenül; Arany és Petőfi: TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): Huzsik Jakab, 1876. május 28–30.; szaktárgyai: természettan–mennyiségtan.

²⁰ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): 1876. december; szaktárgyai: magyar–német.

²¹ TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): 1876. december 1.

²² TVB 14. 3a. doboz (1876–1881): 1876. február 16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

je; Csokonai *Dorottyája* és Petőfi *János vitéze*) ugyanebben az értelemben lehetnek érdekesek. De ugyanakkor abban az értelemben is figyelemfelkeltőek, hogy Toldyval ellentétben Greguss – és majd Gyulai vizsgáztatói stratégiája is – egyre inkább nemcsak kortárs, hanem egyes művek (akár összehasonlító jellegű) értelmezését állította előtérbe. Azt hiszem, a változás egyértelmű: Greguss és majd Gyulai egyrészt a velük kortárs jelenségekben mutatkoztak érdekelteknek, másrészt rendkívül gyakran éltek egy szűkebb, az egyes szövegek poétikai karakterét szemügyre vevő irodalomfogalommal. Azt mondanám tehát (nyilván kellő óvatossággal, hiszen csupán a vizsgatételek és pusztán apró megjegyzések, és nem a felelet és a tanári kommentár szövege maradt ránk, bár ezeket a szűkszavú feljegyzéseket kontroll-olvasni tudjuk Gyulai és Greguss munkásságának a szóban forgó szerzőkre és kérdésekre vonatkozó állításaival), hogy a század közepén megjelenő, a modern értelemben vett esztétikai irodalomfogalom rajta hagyta a nyomát a tételeken, vagy magának Greguss és Gyulai attitűdjének sem kevés szerepe lehetett ezen irodalomfogalom kanonizálásában.

Mindez több tényező lenyűgöző összjátékaként is felfogható. Kétségtől részben benne a személyes preferenciáknak, de annak is köszönhető, hogy mind Greguss, mind pedig Gyulai pályájának van egy distinkt és erős kritikus vonulata, amely az egyetemi tanári pályakezdésüket megelőzi. Úgy tűnik, hogy ez mindkettőjük egyetemi pályakezdésén nyomot hagyott, az épp történő magyar irodalomnak egy jelentős szeletét hozva be erőteljesen a teljes (tehát akár a nem bölcsész) tanárképzés spektrumába. (Mellesleg a helyzet jól szemléltetheti azt, hogy az átalakuló egyetemi képzésen átesett új értelmiségi generációk irodalmi szocializációjába hogyan épült bele két szóban forgó gondolkodónk irodalmi, köztük az épp történő irodalomról való gondolkodása, s jelentékeny szeletét tárhatja fel a magyar klasszikusok kánonja századközépi kialakítási mechanizmusainak.) De a Toldytól Gregussig és főként Gyulai vizsgáztatói munkásságáig érzékelt elmozdulás nemcsak egyéni gondolkodói arcélek eredménye: folyamánya annak a kettős váltásnak is, amely egyrészt a tanárságra feljogosító vizsgák, másrészt az irodalom egyetemi oktatásának szerkezetében ekkortájt bekövetkezett. Toldy halála körül ugyanis megjelent az általános elővizsgálat a tanárképzés rendszerében. Ezáltal mind az általános elővizsgálaton, mind a szakvizsgálaton élesebben elvált a magyar irodalomból tett szakvizsga a nem szakvizsgaként letett (minden tanárképesítést szerezni óhajtó és majdan magyar nyelven oktató számára kötelező) magyar nyelv és irodalom vizsgától. A nem szakvizsgaként próbára tevő irodalomvizsga esetében a nyelvészet és az irodalomtörténet közös, átfogó keretben volt együtt (és hosszú ideig egyedül Greguss Ágost vizsgáztatott mindkettőből). Az előbbinél viszont éles határ húzódott a nyelvészeti és az irodalmi tételek között, illetve maguk a nyelvészeti tételek is specifikusabbá váltak. A második nagy oka ennek a váltásnak ugyanis épp az egyetemi szerepkörök megosztásából fakadt. Toldy halála után a pesti egyetem – a diszciplínák új helyzetére hivatkozva – megosztotta a korábban egységes tanszéket Budenz és Gyulai között, s az egyikhez a nyelvészeti, a másikhoz pedig az irodalomtörténeti oktatást rendelte. Mindennek együttvéve az volt az eredménye, hogy Kremmer Antalt Budenz valami olyasminak a kommentálására kérte, amire sem Toldy, sem (a nem szakvizsgaként letett irodalomvizsgákon) Greguss. Arról

kérdezte ugyanis a magyartanárságra aspiráló Kremmert, hogyan látja a müncheni kódexbeli „látja őt siratta” alakot, illetve a különböző „fejlődést” a „fürja és fusson”-ban. Mellesleg Toldy nemcsak a jelöltektől ilyen új típusú szaktudást igénylő Budenz-tételeken lepődhetett volna meg, de ugyanígy elcsodálkozhatott volna Gyulai vizsgafeladatain is, hiszen a katedra átvételekor az ötvenes éveibe lépő tudós Petőfi kapcsán egyes szövegek műfajiságának a mibenlétét firtatta, s mindezt épp a nagy port kavarázó 1874-es Petőfi-kiadás után tette. Tehát mintegy a kortárs irodalmi történetekbe ágyazta bele a kérdést, amikor a jelöltet a magyar költészetben használt versformákról, illetve Petőfi zsánerképeiről, dalairól és a *János vitéz*ről faggatta.

De ugyanúgy szóba kerülhetett volna e vizsgán – hiszen a későbbiekben nem egy alkalommal meg is történt – Madách lírája²³ és epikája (ahogyan ez a fiatal Riedl Frigyes tanári vizsgáján fel is merült), Arany János még messze le nem zárult lírája²⁴ és epikája, Jókai *Egy magyar nábob*ja vagy Eötvös, Jósika regénypoétikája. Mindez Gyulai vonatkozásában is rendkívül fontos lehet, hiszen a Gyulairól szóló irodalom tekintélyes része az 1870-es és 1880-as évekbeli munkásságát mentegetni próbálja vagy expliciten elítéli merevnek vélt szemlélete miatt. Nem ritka az sem, hogy ezeket az évtizedeket úgy jellemzik, hogy Gyulainak megcsappant volna a korábban oly termékeny alkotókedve. Lehet, hogy nem a publikált kritikák és irodalomtörténeti esszék számára kellene mérni ezeket az éveket, hanem olyan új típusú forrásanyagban, amely Gyulai ekkori tevékenységi körét sokkal pontosabban kontúrozza (példának okáért az egyetemi oktatásban, az Olcsó Könyvtár sorozatában, a Franklinnál vagy épp a Budapesti Szemlében vitt szerepét helyezi előtérbe). Az élő és még alkotó Aranyt vagy Jókait irodalomtörténeti (!) vizsgatételként adó Gyulai újragondolásra készítheti azt az álláspontot, amelynek értelmében az élő irodalomról való gondolkodástól *már* elszokott alkotóról lenne szó.

Úgy tűnik tehát, hogy Gregussnak és Gyulainak nem kis szerepe volt abban, hogy amikor a 19. század közepén a magyartanárság mint az irodalomhoz kapcsolódó hivatások egyike létrejött, akkor milyen tartalmakat kapcsoltak ahhoz. Remélem, jól érzékelhető, hogy az okleveles magyartanár mint irodalmi specialista, mint a hivatásos irodalmár egyik formájának megjelenése mennyire látványosan kötődik az új diszciplináris rendszer és a tudományközi viszonyok kialakulásához, az irodalom és a róla való beszéd modern diszciplinaként való elkülönüléséhez. De a magyartanári szerep megteremtődése épp ezáltal kötődik az irodalom specializációjához (az irodalomfogalom egy szűkülő jellegű, egyszerre mennyiségi és minőségi természetű változásához), illetve az irodalmi rendszer és az irodalomról való beszéd más tudományos rendszerektől és ezek meta-nyelvétől való elkülönülésének a folyamatához is.

²³ Amely lírát épp akkortájt jelentetett meg Gyulai, s szövegkiadása a Madách-féle kötetterveknek nem kis újraírását jelentette, mintegy azzal a céllal, hogy egy egységes életműképet hozzon létre, s a drámák korabeli kánoni világképéből néhol zavaróan kirívó lírai alkotásokat hozzáigazítsa az életmű értelmezésének épp kánoni, a *Tragédiát* középpontba helyező tendenciáihoz.

²⁴ TVB 14. 4b. doboz (1877–1895): Molnár János, 1877. december 11.

3.1. A hivatásosodó oktatási rendszer metamorfózisai

Az egyetemi képzés változása, s ezen belül az a folyamatszerű, bizonytalanságoktól és a rendszer egyenlőtlenségeitől terhelt átalakulás, amely a tanárság mint államilag szabályozott hivatás létrejöttét követte, plasztikusan jelezheti az irodalom (illetve az irodalom története) tanításával és taníthatóságával összefonódó irodalmi hivatásosodás folyamatszerű jellegét. Az *Entwurf*-rendeletig nem volt szabályozott Magyarországon a tanári képesítés. A tanári foglalkozás a képzet *modern* jelentésében nem hivatás: azaz nem kötődik különleges, tartamában és tartalmában egységesen, államilag szabályozott képzéshez. A bölcsészkar későn és fokozatosan válik az egyetemi tanulmányok előkészítő intézményéből képesítést adó képzőhelyé.²⁵ A más hivatásokra átmenetet nyújtó intézményből az önmagában is szakmát adó képzésformává alakuló bölcsészkar státusában épp ezért mondható jelentős lépésnek a tanárvizsgáló bizottság felállítása. Az a körülmény, hogy a gimnáziumi tanárjelöltek (illetve már oktatók) központosított vizsga útján való képesítése és tudásuk összehangolása, konformmá tételének gondolata egyáltalán felmerült, árulkodó jele annak, hogy az újszerű, a maga során szintén specializálódó állami oktatásügyi gondolkodás mekkora aggodalommal figyelte a felsőoktatás szétágazását, államilag nem felügyelt kontrollját, de a nem hivatásba torkolló (tehát látszólag redundáns) képzésformákat is. Igaz, ezen aggodalom társadalmi kitermelődése a nyugati oktatási történetekre való egyidejű figyelés (és kezdetben nem kevésbé az osztrák központosító törekvések) élénk jele is.²⁶ Egy biztos: a gimnáziumi tanárok tudásának eme újszerű kontrollja a tudás (köztük a tudományfogalmak és specifikusan az irodalmi tudás) társadalmi hagyományozódásának máig kevésbé vizsgált, ámde rendkívül hatékony útjává és lehetőségévé vált. Éppen ezért nem megalapozatlan az irodalomtörténeti hagyomány átadásának kiemelt intézményeként szemügyre venni a tanárképzés korabeli időszakát. Anélkül, hogy idealizálni kívánnám, számomra úgy tűnik, hogy a fentebbiekben

²⁵ Vö. BEÖTHY Zsolt, *A bölcsészeti kar és intézetei = A felsőoktatás-ügy Magyarországon: Az 1896-ki ezredévi országos kiállítás alkalmára a Vallás- és Közoktatásügyi miniszter megbízásából*, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1896, 190.

²⁶ A tanárképzés terén elgondolt központosításnak ugyanakkor egészen az 1880-as évekig szembe kell néznie azzal, hogy maguk az egyházak, illetve egyes szerzetesrendek számára kiemelt fontosságúnak minősül, hogy maguk képesíthessék oktatóikat. Épp ezért érdemes hangsúlyozni a rendszer folyamatszerű átalakulását, de azt is, hogy az átalakulás az egyes évtizedekben nagyon eltérő dinamikával rendelkezett. Hiszen például az egyházaknak a változtatásokban saját autonómiájuk megnyirbálását látó szemlélete nem azonos mérvű és kontextusú az egyes évtizedekben: az 1850-es években részben egybeesett az új tanrendszerben a nemzeti kultúrára leselkedő veszélyeket sejt(et)ő hozzáállással, míg az 1860-as évektől párhuzamosnak tekinthető a változó oktatási rendszerben (az ebből fakadó specializálódás, a tudományos kutatásokat szorgalmazó jelleg okán) a tanszabadság garanciáját látó új attitűddel. Ráadásul nemcsak a rendszer változását ellenző vagy szorgalmazó vélekedések mögöttes racionáléja tér el néha radikálisan egymástól, hanem a folyamat méretei is: az 1850–1860-as évek bölcsészhallgatói száma rendkívül eltérő a későbbiektől (természetesen mindeközben számolnunk kell azzal is, hogy a vizsgált időszakon belüli évtizedekben is részben változik a bölcsészkar képzete, s így a számok nem feltétlenül összemérhetők): az 1850-es évtizedben „a hallgatók száma [...] 8–10 között lebeg, akikhez járulnak természetesen más karoknak egyes bölcsészeti lelkére járó hallgatói [...]”. Az 1860–61 tanévben beiratkozott kilenc rendes bölcsészhallgató, 1866/67-ben pedig már 70.” BEÖTHY, *i. m.*, 190, 194.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

már bevezetett érvek miatt épp ebben az időszakban az egyetemi oktatásnak a tanárvizsgálatban, majd tanárképzésben való jelenléte kiemelt intézményévé vált az irodalmi tudás disztribúciójának, és az irodalmi szocializáció egyik fókuszává vált. Ezért nem mindegy, hogy *ki, mit és hogyan* kérdez, vizsgál vagy (a későbbi idősokra tekintve) *ki* ad át irodalmi tudást, *mit* ad át irodalmi tudásként és *hogyan* látja érvényesíthetőnek vagy érvényesítendőnek ezt: milyen szövegek, szerzők korpuszán. Természetesen az sem elhanyagolandó, hogy milyen intézményi keretek mekkora szabadságot, mozgásteret biztosítanak vagy épp milyen mozgáskényszerrel szembesítik, határolják be a rendszer aktorait.

Az, hogy az első évtizedben a tanárságra áhítozók közül nagyon eltérő életkorú vizsgázók álltak a képesítést garantáló bizottság, köztük Toldy, majd Greguss és (az 1880-as évek fordulójától már egyre kevésbé) Gyulai elé, érzékenyen jelzi ennek az új kontrollformának a *hatékonyságát* és *növekvő státusát*. Hiszen a jelöltek között olyanok is voltak, akik már jó ideje aktívan próbára tették oktatói gyakorlatukat s bizonyára nem kevés izgalommal és megfeszített munkával járt az új elvárásokhoz, netán a tudás új tartalmához való igazodás. Hubatsek Alajos tanárjelölt 1850-ben született és mennyiség- és természettan képesítést igényelt egyetemi hallgatóként 1875 decemberében, együtt vizsgázott Kálovics Lipót 1840-ben született szegedi főreáliskolai tanárral. Mindketten Rózsaági Antal társai voltak a vizsgán, aki viszont 1829-ben látta meg a napvilágot és a bécsi egyetemen magánúton végezte el a tanulmányait. Szundy Konrád pannonhalmi szent benedekrendi szerzetes 1848-ban született és természet-, illetve mennyiségtani képesítésre tartott igényt, egy időben tett vizsgát nemcsak a nála három évvel idősebb magyarföldrajz-történelem szakos Ullerich Gyula „képezdei igazgató tanár”-ral, hanem az 1837-ben született Fábry Jenő rendes tanárral (!) is.²⁷ Eszerint a tanárvizsgálat rendszerének kötelezővé válása és kiterjesztése az egyházak által fenntartott oktatási intézményekre, a tanárvizsgálatnak és a később indított szakosodó tanárképzésnek az összehangolása folyamatszerű: e folyamat a tanárság mint hivatás és az egyetem által közvetített irodalmi ismeretek fölértékelődésével is járt.²⁸ Ebben az értelemben bizvást lehet arról beszélni, hogy nem véletlenül lehet Gyulai egyetemi tanárságának első évtizede olyan nyitott például a képzés tartalma szempontjából, amennyire nyitott. Hiszen a jeles irodalmár épp az átalakuló-félben levő rendszer képlékenységet kihasználva változtatja meg radikálisan Toldyhoz képest a magyar irodalom egyetemi oktatási szemléletét.²⁹

²⁷ Lásd minderre az 1875 decemberétől vezetett diplomakönyv bejegyzéseit: ELTE Lt, fl. Diplomakönyv (1–2190).

²⁸ Az egyházaknak sokáig saját tanárvizsgálati joguk van, s komoly vitákat kezdeményeznek az állami szerepvállalásról a felekezeti oktatásban. Nem véletlenül kezelem tehát határként jelen írásban az 1880-as évek első felét, hiszen e tekintetben is cezúra ez az időszak: az országgyűlés 1884-ben szabályozza határozottan az egyetemi képzést és ezen belül a tanári képesítés megszerzésének folyamatát.

²⁹ Mellesleg Toldy hasonló fordulatot hozó fellépése (illetve visszatérése) egyetemi oktatóként analóg körülmények között, a szintén erőteljesen mozgásban levő rendszerre alapozva történt: 1860-ban a tannyelv magyarosítása és a tanári kar újrászervezése folytán Machnik Józsefet, a magyar nyelv és irodalom korábbi tanárát a műegyetemre helyezték. Az 1861 júliusában tanszékhez jutó Toldy az átalakulásban levő rendszer folytán érvelhetett amellett, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően „az egyetem, igazi feladatának megfelelően, ne csak tanító intézet, hanem tudományos irodalmunk termőfőszekévé, sőt vezetőjévé legyen.” BEÖTHY, *i. m.*, 193.

A hivatásos tanárképzés (s ezen belül a magyartanárképzés) tartalmához kapcsolódó első viták az egyetem és a tudományok közti újszerű kapcsolatról szóló viták is egyben: az, hogy Gyulai Pál mit kérdez a vizsgán vagy hogy mit jelent a magyartanártól elvárt tudás, nem független attól, hogy az egyetemi képzés és a tudományok állása közt épp milyen viszonyt tételeznek. Az egyetemen belüli, a késő 1860-as években fellángoló vitákban a szakszerűség szerepének hangsúlyozása a legfontosabb. Eszerint a képzettség minőségének mércéje a *szűkebb tudományterületen*, a *szakmában* való jártasság, elmélyültség. Ugyanezen perspektívából emiatt nem mindegy, hogy a tanárképzésben érvényesített diszciplináris határok az illető diszciplínák önszemléletét elég gyorsan követik-e. Az ezen viták tárgyát képező tanárok (és köztük magyartanárok) szűkebb szakmájukban jártas *szakemberek* és diszciplináris tudásukat átalakított, újraértett módon átadni képes pedagógusok. A viták ezen pontján a szaktudásnak és a dilettantizmusnak az oktatás és a tanárképzés rendszerében történő szétválasztása az elsődleges és a legakutabb probléma. Ebben az évtizedben (Toldy oktatói tevékenységének időszakában) még messzemenően nem kérdés, hogy maradéktalanul összefér-e a kutatói/tudósi és az oktatói szerep. A szaktudás rétegződése, a specializáció hálójának kialakulása, a magyartanárság újraértelmezése az irodalmi specialisták szélesebb spektrumának a keretei között szükségszerűen hozta magával az 1870-es évek végére a tudósi és a tanári szerep feszültségét. Ezzel járt együtt a tudós tanár szerepkörének kimunkálása és ennek egy új, az egyetemi képzés és a tanárképzés rendszerén belüli intézmény, a szeminárium keretein belül való elhelyezése. Itt, az 1870-es évek fordulóján, a tanári (és ezzel együtt a kutatói) szerepkör kimunkálása viszont még nem vetette föl ezt a kérdést. A tanárság különféle formáiról való beszéd egybeesett a specialistáról való diskurzussal. Nem véletlen, hogy számos egyetemi beadvány a diszciplínák tarthatatlannak érzett, rossz határokkal meghúzott kérdésért feszegette, s benne a szakmai teljesítményre leselkedő legnagyobb veszélyt látta és láttatta. Ebben a megközelítésben a szakszerűség a valamely szűkebb diszciplínában való jártassággal vált egyneművé, s ugyanazon szakembernek több tudományszakba való egyidejű betagozódása egyre nagyobb gyanút keltett, a dilettantizmus egyik külső jelévé vált. Nem véletlen, hogy a tanári specializáció is ebbe az irányba mozdult el: az egyetemi viták értelmében a kodifikált magyartanár már csak szűkebb szakterületének specialistája lehet, s a tanárság más formáitól és művelőitől ugyanakkora távolságok választják el, mint diszciplínáját azok tudományszaki beágyazottságától.

Egy 1868-as egyetemi tanácsi javaslat értelmében a bölcsészeti kar nemcsak az „ethnológia” és az „egyetemes irodalomtörténet” tanszékeinek felállítását sürgette (a hivatásosodás e korai, új humán diszciplínák meghonosítását igénylő, de igazából majd a kolozsvári egyetem által megvalósított jeleként), hanem egyben a bölcsészeti szigorlatok rendszerének újragondolását is: „A bölcsészeti szigorlatok jelen módját az illető tanári testület a tudományok mai állásánál fogva anakronizmusnak tekinti, minthogy majdnem lehetetlen, hogy valaki négy külön tudományszakban, a bölcsészetben, történelemben, természetben és mathesisben egyaránt jártas legyen; miért is *öt* tudorságot: a doctor phi-

lologiae, doctor scientiarum historicarum, doctor philosophiae, doctor scientiarum mathematico-physicarum és doctor historiae naturalis címével ajánl, melyekhez még a bölcsészeti karhoz teljesen átteendő vegytudorság (doctoratus chemiae) és a gyógyszerészeti mesterség (magisterium pharmaciae) járulna.”³⁰ Két évvel később, az egyetem újrászervezését célzó törvényjavaslat apropóján egy újabb, most már sokkal részletezőbb memorandum taglalta a specializálódásnak azt a folyamatát, amely alól a bölcsészkar sem jelenthet kivételt. A szöveg szerint az egyes oktatók és hallgatók már érzékelik a tudományos tudás új rendjét, ám a változást a kar belső intézményi tagolása nem tükrözi eléggé meggyőzően. A diszciplínák kényszerű együttletétét, a szakmák közötti új határok figyelmen kívül hagyását olyan veszélyként érzékelteti a felhívás, amely veszély kikezdi a tudományos munka alapjait: „E kar főképp a természettudományoknak újabb időben rendkívül intenzív haladása folytán oly sok és lényegileg különmemű tudományszakokat foglal magában, hogy itt a tanítás érdekében a karnak új rendszeresítését, illetőleg e karnak szétválasztását kell kérnünk. Bármely célszerű, sőt szükséges is, hogy a tudomány bizonyos körének különböző ágait képviselő tanárok szűkebb zárt egészet képezzenek, és közös tanácskozmányok, valamint az őket közvetlen érdeklő kérdések és rendelkezések elhatárolása céljából testület gyanánt szerepeljenek: épp oly céltévesztett, sőt káros a külön természetű tudományoknak egyszerű s külső összehalmozása. Ez utóbbi esetben nemcsak hiányzanak a közös, külön érdekpontok, és több tanár oly kérdéssel terheltetik, mely reá nézve egész idegen, hanem ily összehalmozás még azon hátránnyal is jár, hogy a különböző tárgyakhoz a karnak valamennyi tagja, tehát azok is, kik azokhoz tulajdonképp éppen hivatásuknál fogva nem értenek, szólnak, s fölöttük határoznak. Mit ért a nyelvész a vegytanhoz, s megfordítva a vegyész a nyelvészethez; s mégis mindkettő, akár nyelvészeti kérdést tárgyaljon a kar, egyenlően döntő szavazatot vet mérlegbe. Nemcsak a tudomány művelése, hanem a hallgató ifjúság szempontjából is meg kell változtatni az eddigi rendszert. A bölcsész, ha jelenleg szigorlatokat tesz, a legkülönbözőbb tárgyakból vizsgáltatik meg; s miután valamennyi tárgy tudását nem lehet tőle méltányosan követelni, csak a tanárok bölcs elnézése tartotta távol eddig is e rendszer fonák következményeit. Minek a történetbúvárnak a felsőbb mennyiségtan, minek a természettudósnak a philológia, és mégis a szigorló a kar rendes tantárgyaiból megvizsgáltatik.”³¹

A szakosodásnak és a tudományszakok ezen új modelljének egyetemi gyakorlata, illetve intézményesítésének sürgetése jellemezte azt a környezetet, amelyben a tanárképzés szakosodása végbement. Az okleveles magyartanárság megjelenése, az oklevél megszerzésének elválása más tudományszakok tanári képzésétől, a speciális szaktudás érvényesítése a vizsgáztatói tételek szintjén tehát nemcsak Gyulai és Greguss személyes választása. Gondolkodó, megfontolt, részben intézményi válaszként is felfogható egy, az egyetemi rendszerben sürgetett és megvalósított szakszerűsödére. Ez nemcsak a reál és

³⁰ *A magyar királyi tudományegyetem tanácsának az egyetemi jelen tanrendszer módosítására vonatkozó javaslata*, 1868. Jakabhó 21., 4, 10.

³¹ *A magyar tudományegyetem magántanárainak emlékirata a hazai tudományegyetemek, különösen a pesti kir. m. tudományegyetem újjászervezésének törvényjavaslata tárgyában* = *A pesti magyar királyi tudományegyetem javaslatai ezen egyetemnek újjászervezése tárgyában*, Budán, 1870, 17.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

a humán tudományok élesebb szétválasztását, hanem a humán tudománysszakok szakosodásából fakadóan azok differenciálását is sürgette és esetleges együvé tartozásukat már egyenesen károsnak (és kórosnak) láttatta. Az 1870-es évek fordulóján a szakosodásnak ez a programszerű szorgalmazása a tanárképzést úgy termelte ki, hogy a magyartanárokban okleveles szakembereket, irodalmi specialistákat látott. A korábban idézett egyik emlékirat az egyetem céljait a teljes egyetemi képzés szintjén is abban az összefüggő kettősségben fogalmazta meg, amelynek értelmében a feladat „a tudományt magasabb értelemben fejleszteni, részletes búvárkodással előmozdítani s a hallgatókat önálló búvárkodásra gerjeszteni, szóval tudósokat képezni; másodszor a szakpályákra készülő egyetemi polgárokat mindazon tudományokba beavatni, melyekre választott szakuk gyakorlatában szükségük lehet. Ehhez képest az egyetem *egyrésztől tisztán tudomány- és tudós-művelő, másrésztől szakpályára készítő intézet.*”³² A diplomás magyartanárságot mint önálló értelmiségi hivatásformát tehát korai szakaszában még sajátos tudóstípusként képzelték el, aki – miközben jövőendő pályájának gyakorlati kérdéseiben jártas – szinkronban van a szakmájáról való beszéd aktuális és használható eredményeivel. A két szerepet módszertanilag ugyan ideig-óráig különválasztották, ám csak azért, hogy együttesükre annál élesebben rámutathassanak. A specializálódás újabb fordulata, a szemináriumok, s ezen belül a modern filológiai szeminárium létrejötte, illetve intézményesülése volt az, ami a tanárság és a tudósság folytonosságának e modelljét máig ható dilemmává alakította. Akkor, amikor a későbbiekben a tanárképzés és a tudósképzés elválasztott képzési mechanizmusokhoz rendelődött hozzá az egyetemen belül, s már nem feltétlenül szemlélték egymást fedő vagy kiegészítő tevékenységként (s ha nem is választási kényszerként, de már választási lehetőségként, egymásról leválasztható képzésformaként és pályaként tűnt fel), a korábban harmonikus kapcsolat intézményi fordulata izgalmas s máig tartó apóriát termelt ki az irodalom tudományos művelésének szemlélettörténetében is.

4. A magyar irodalomtudományi *École Pratique des Hautes Études*?

A modern filológiai szeminárium, a clusteresedés és az új irodalomtörténeti generáció

A szemináriumok rendszerét a pesti egyetemen Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter hozta létre. 1886-ban a bölcsészkaron három ilyen műhely felállítását rendelte el: a modern filológiai szeminárium igazgatójának Gyulai Pált nevezte ki, aki a magyar irodalmi és nyelvészeti szakosztályt Budenz Józseffel együtt vezette. A német szakosztály vezetésének feladata Heinrich Gusztávra hárult. 1886 őszén indult két másik szeminárium: a történelmi és a klasszika-filológiai. Ha a pesti egyetemen a szakmai elit képzésének nem titkolt céljával létrehozott szemináriumokat vesszük szemügyre, az utóbbi évtizedekben kétségkívül a történettudományi kutatás jár legelől³³ a szemináriumtörténet

³² Uo., 33 (kiemelés az eredetiben – T. Sz. L.).

³³ A legrészletezőbb leírást legutóbb SZÖGI László közölte a történettudományi szemináriumról: *A Történelmi Szeminárium a Budapesti Tudományegyetemen* = Sz. L., *Az évszázados universitas*, Bp., Professzorok Háza, 2001, 127–134.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

kutatásában. A fennmaradt források hasonló bősége nemcsak általában a többi szemináriumot, hanem a modern filológiai szemináriumot sem jellemzi. Azonban tanítványi visszaemlékezésekből, elszórt kortársi reflexiókból, de főként e szeminárium kéziratosa, belső használatra szánt, az OSZK kéziratárában fennmaradt levelezőkönyvéből talán összeállítható valamiféle feltevés, amely a gondolatmenet egészét illetően megvilágító erővel bír majd.

Noha a szemináriumok létrehozása a tanárképzés rendszerének megújításába illeszkedett bele, működési módja szerint a modern filológiai szeminárium, akárcsak a többi, nem vált az egyetemi képzés vagy a magyartanár-képzés szerves részévé (amelyben a hallgatók teljes létszámában, korlátlanul részt vehettek), hanem az irodalomtörténeti elitképzés műhelyévé. A szemináriumok elitképzéses rendszere eredeti formájában nagyban abból a problematikából indult, hogy a tudós tanár képzésére már nem elegendő az átlag egyetemi és tanárképzés. Épp ennek okán jött létre egy olyan struktúra, ahol a belépés és a bennmaradás többszörös szelekciós folyamat eredménye volt. Amint arról a már említett szeminárium levelezőkönyv tanúskodik, noha a bölcsészkarhoz rendelve működött, erőteljesen zárt rendszert hozott létre, amely a kar többi hallgatójától élesen elkülönítette diákjait.³⁴ Úgy tűnik, a modern filológiai szeminárium felépítése (s feltehetőleg nem volt egyedi e tekintetben, ami a többi szemináriumot illeti) olyan struktúrában öltött testet a szemináriumot vezető Gyulai Pál körül, amely mintegy mentorként, a kutatási folyamatban folytonosan jelenlevő irányítóként, partnerként ajánlotta őt a hallgatók számára. Azáltal, hogy Gyulai ellenőrizte a kutatási témákat, előzetesen megbeszélte és irányította a felolvasásokat, engedélyezte a nyári könyvkölcsönzéseket,³⁵

³⁴ A szemináriumok végső száma, szerepe és tartalma hosszas vita után alakul ki, s a helyzet tisztázatlanságát, illetve a sokféle cél összefonódását jelzi, hogy Trefort miniszteri leirata is olyan intézményekként határozza meg őket, amelyeknek a rendes egyetemi és a tanárképzésben is egyformán szerepük van: „a szemináriumok a tanárképzés céljaira is szolgálndnak.” Idézi SZENTPÉTERY 1935, 512. „A szemináriumok megszervezése Németországban a XVIII. században indult meg a (latin–görög) filológiai szemináriumokkal s az intézmény a XIX. század első évtizedeiben alakult ki teljesen. Történelmi, matematikai, természettudományi és modern nyelvi szemináriumok később létesültek a XIX. század 20-as éveitől. Kezdetben, a XVIII. században a filológiai szemináriumok a tanárképzést tekintették feladatuknak, a XIX. században azonban a tudomány önálló művelésére tértek át. A filológiai szemináriumok a XIX. század közepe táján (a természettudományiak pedig jóval előbb) ismét céljaik között emlegetik ugyan a tanárképzést is, de nem gyakorlati értelemben, hanem a tudományban való kiképzés útján. Azonban a német egyetemek és szemináriumai is mindinkább a speciális tudományos kiképzés helyei lettek.” SZENTPÉTERY 1935, 503–504. A Budapesti Tudományegyetem szemináriumainak működési rendjét valószínűleg Ponori Thewrewk Emil, a klasszikus filológiai szeminárium vezetőjének és Gyulai jó barátjának javaslatai alapján alakították ki, legalábbis naplója a folyamatot így állítja be, bár ehhez a kontrollforrások időközben eltűntek: „[1885. szept. 15.] Találkoztam Gyulaival, aki arra kért, hogy szombat d.e. 10 órakor jelenjek meg az egyetemen. Conferenciát akarnak tartani a szeminárium ügyében, hogy az igazgatók ne nagyon különböző terveket adjanak. A magam terve készen van s úgy hiszem, hogy a lényegét a többi szeminárium is magáévé fogja tenni. Szombat, [1885.] szept. 18. Reggel be a városba, ebédre megint vissza. A szeminárium tervemet a többi szeminárium vezetői is elfogadták. (Ők nem is csináltak volt elaborátumot. Mindegyik a másiktól várta.)” PONORI THEWREWK Emil *Naplói*, 10. köt. (1885. január 1.–1887. július 3.), OSZK Kt, 2526/10, 81r, 82r. A szemináriumok előzményeire általában lásd SZENTPÉTERY, *i. m.*, 511–513. A történelmi szeminárium előzményeire: SZÖGI, *i. m.*, 128–129.

³⁵ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve; az 1898/1899. év 184. bejegyzése: „Szünidőre könyvet nem lehet kiadni, csak Gyulai tanár úr engedelmével. Kérem az urakat a saját érdekükben, hogy e sorokat vegyék szívükre. Bpest V/30. Gedeon Alajos főkönyvtárnok.”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

a kutatási folyamat egészében fontos szerepet kapott. Ráadásul a szemináriumok működtetésében részt vállaló oktatók csupán kis töredékét jelentették az egyetemi oktatók szélesebb rétegének. Jelenlétük a szemináriumban egy kiválasztási folyamat végpontja volt, s a tehetség, a rátermettség különös elismerésének minősült, s mindez az elitképzés dinamikáját teremtette meg az intézmény belső és külső szemlélői számára. Az előjogok és a felelősségek bonyolult és hierarchikus rendjét jól jelezheti, hogy Gyulai maga kezelte, sőt lakásán őrizte a szemináriumnak a pénzét is (vagy legalábbis ennek egy részét): „Itt küldök három kulcsot, köztök a legfinomabb olyan Vertheim-kulcs alakú, az én íróasztalom kulcsa. Nyisd ki vele író-asztalomat, a fiókban keress meg egy vörösés tárca-alakú képtartót, benne van felül az én arcképem, az arckép háta megett egy takarékpénztári könyv van, mely részint az én pénzemet, részint az egyetemi szeminárium és a *Szemle* pénz-betéteit foglalja magában, azután mellette van még a Fány takarékpénztári könyve. Ezt a tárcát úgy, a mint van vedd magadhoz s hozd be nekem, mert holnap fizetnem kell belőle” – írta egyik, lányának, Arankának címzett levelében.³⁶ A szeminárium megszervezésének belső dinamikáját sem érdektelen szemügyre venni. A bejegyzések némelyike alapján a modern filológiai szeminárium tagjai közti szakmai viszonyok baráti, társi viszonyok is: az emberi viszonyok szakmaiakká konvertálhatók és fordítva, a szakmai viszonyok emberi kapcsolatokba fordultak át a szeminárium tagjai között, s úgy tűnik, erre különösen büszkék voltak, mintegy interiorizálták is ennek a lehetőségnek a jelenlétét. Például az 1900/1901-es tanév legelején, Gyulai visszavonulása előtt egy egyetemi évvel, Lehr Andor hívta fel programszerűen a figyelmet (s ezáltal mintegy szocializálta is ifjabb társait arra), hogy a szeminárium működésének logikája nem egyezik az általános egyetemi vagy a tanárképzés szorosan vett logikájával. Lehr felvezetője értelmében a stúdiumok eme fajtája speciális közösségképző erővel bír, érvelésében a hallgatók szelektív és zárt könyvtári munkatere egyben ennek az elmélyítésére is szolgál: „Most arra kérem Önöket, tekintsék egymást *társuknak*, barátjuknak, hogy az a közöny, mellyel a hallgatók egymás iránt viseltetnek, itt, a szemináriumon belül oszljék el. Ne legyen ez a szeminárium *csak* könyvtár vagy dolgozóhelyiség, hanem legyen olyan hely is, melyben a hallgatók egy csoportja társas, baráti érintkezés által is igyekszik elérni azt a célt, mely felé mindannyian törekszünk!”³⁷ Messzemenően nem az első és egyetlen eset ez, amikor a (magyar) irodalomtörténeti elitképzés egyetemi intézményéről kiderül, hogy térbelileg is megjelenítette szelektív és exkluzív tudománypolitikáját. Ezáltal viszont az egyetemen belül újszerű koherenciát sugallt és teremtett tagjai között, az együvé tartozás exkluzivitását szuggerálta emberileg és szakmailag egyaránt, illetve a szakmai együvé tartozást és az interszubjektív viszonyokat együttesen kívánta szemlélni. Ugyanabban az évben, amelyben Lehr a szakmai és baráti összetartozás „szemináriumi programjára”

³⁶ Gyulai Pál Gyulai Arankának, Budapest, 1900. október 2. OSZK Kt, Levelestár.

³⁷ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve: az 1900/1901. egyetemi év I. bejegyzése (kiemelés tőlem – T. Sz. L.). Vö. ezzel Gyulainak azt a gyakori gesztusát, hogy „[é]venként egyszer kirándult az egész szemináriummal Leányfalvára s maga örült leginkább, mikor tanítványai a leányfalvi kaszinó termében bált rendeztek a leányfalvi úri leányoknak.” PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, Bp., MTA, 1941, II, 554.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

figyelmeztette ifjabb és idősebb kollégáit (s köztük a 15 vendégtag egyikeként Horváth Jánost is), egy, a későbbiekben nem kevésbé jeles szereplője irodalomtörténetünknek, Császár Ernő erősítette meg a közösség szelektív zártságának elvét, amikor a kíváncsi idegeneket (köztük az érdeklődő hölgyeket is) kívülre tessékelte. Bejegyzése értelmében: „az ajtóra a következő kiírást fogom felfüggeszteni, ha ugyan a t[isztelt] tagok nem ellenzik: A szeminárium helyiségébe idegennek lépni tilos. (Hölgyek sem képeznek kivételt.) Tessék kopogtatni.”³⁸ S történt mindez egy évvel azután, hogy a szemináriumot annak vezetősége úgy tette még exkluzívabbá és elitebb jellegűvé, hogy lecsökkentette tagjainak számát. Kardeván Károly szenior év eleji értesítése szerint a főként a rendkívüli és a vendégtagokat érintő drasztikus csökkentés a munka és a baráti érintkezés egyensúlyba hozásának céljával történt. Teljességgel más kérdés, hogy ennek egyenes folyománya lett a modern filológiai szeminárium további „elitesedése”: „Szemináriumunknak célja, hogy tagjainak az egyetemen oly termet biztosítson, melyben nyugodtan szentelhetik idejüket tanulmányaiknak. Újabban több oldalról fölhangzott a panasz, hogy a szeminárium e feladatának nem felel meg, az idők folyamán inkább »társalgó« lett belőle, mint olvasóterem. A tanár urak is helyt adtak a panasznak, s hogy a nyugodt munkálkodásban a helyszűke ne zavarjon, megszorították a tagok számát. A többi rajtunk áll!”³⁹ A tagok bizonyos típusának drasztikus csökkentése nem jellemezte hosszabb távon a modern filológiai szemináriumot. Hiszen míg az 1898/1899-es egyetemi évben keretei közt tevékenykedő 15 rendes (köztük a Gyulainak a későbbiekben is oly kedves Voynovich Géza), 28 rendkívüli (köztük Horváth János és Vértesy Jenő) és 11 vendégtag (köztük Gombocz Zoltán és Császár Ernő, akik ugyanabban az évben doktorátust is tesznek) a következő egyetemi évben 14 rendes, 15 rendkívüli és 6 vendégtagra csökkent le,⁴⁰ számuk az 1900/1901-es egyetemi évben újra 16 rendes, 14 rendkívüli és 15 vendégtagra emelkedett (az utóbbiak sorában újólág Horváth Jánossal). A rákövetkező egyetemi évben viszont a rendkívüli tagok számának emelkedése igazán látványos. A Gulyás Pált vezetőjének tudó 24 hallgató mellett 16 rendes tag és 9 vendég tartozott a modern filológiai szemináriumhoz, jelezve azt, hogy az intézmény úgy tartotta fent ezekben az években a szelektivitás és a szakmai elitizmus vágyát, hogy mindeközben a szakmai csoportképzés igényét számbelileg sem adta fel. A zártság és az exkluzivitás összefüggése tekintetében külön figyelmet érdemel, hogy az egyetemi foglalkozásoknak némely megnyilvánulása, amely Gyulai előadásain gyakori volt, a szeminárium zárt, a szaktudományosság művelését célul tűző intézményében elmaradt. Például az érdeklődők (tehát nemcsak egyetemi hallgatók, hanem újságírók, tudománykedvelők, feltehetőleg az akadémia és az irodalmi társaságok ülésein is jelenlevő hölgyek) széles közönsége előtt tartott, ovációkkal és

³⁸ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve: az 1900/1901. egyetemi év 234. bejegyzése. A korábbi évben több ízben fordul elő, hogy idegen ír bele a levelezőkönyvbe, s a szeminárium tagjai rosszalóan teszik ezt szóvá: lásd az 1899/1900. egyetemi év 314., 315., 316., 318., 322. bejegyzéseit.

³⁹ OSZK Kt, Quart. Hung. 2335/3. A modern filológiai szeminárium levelezőkönyve: az 1899/1900. év évnitó bejegyzése.

⁴⁰ A rendkívüliek közt Lehr Andorral, a vendégtagok között pedig Császár Ernővel és Horváth Jánossal.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 4. szám

akár nyilvános koszorúzásokkal tarkított egyetemi előadások egyikét sem láthattuk viszont a szeminárium keretei között. Itt válogatott és szigorúan meghatározott volt a hallgatóság belépésének módja, kizárólag a szakma jövőendő művelői előtt nyílt meg a szeminárium ajtaja.⁴¹

A modern filológiai szeminárium – ahogyan az a kéziratok levelezőkönyv lapjain megjelenik – igazából a magyar irodalomtörténet első igazi felsőfokú elitképzéses rendszerébe és ennek logikájába enged bepillantást. Noha első lépésben az átlagos egyetemi képzés és a tudósképzés, illetve a rendes tanárképzés és a tudósképzés kapcsolatának problematikussá válásából nőtt ki, az irodalmi elitképzés intézményeként az irodalmi tudás hagyományozásának egy újszerű módozatát állította elő. Gyulai Pál szemináriumi igazgatósága alatt az első olyan irodalomtörténeti generáció kitermelődésének lehetünk tanúi, amelyben a szakképzettségen alapuló irodalomtörténeti tudás (s ilyenként a az azonos hivatáshoz való tartozás öntudata) jelentkezhetett generációs kohéziós erőként. Ez az új értelmiségi hullám az irodalomtörténetben kétségkívül nagyon szubtilisan, de hatékonyan újraértelmezte az irodalmi tudományosság reprodukciós mechanizmusait.⁴² A *cluster*ként jelentkező szemináriumi elitcsoportok új értelmet adtak a tanítványságnak: a tudás szaktudásként, a szaktudás pedig egy képzési folyamatban elsajátítottan jelenhetett meg normatív értéként. Sőt, a szaktudás reprodukálása és *szakosítása*, mélyítése *csoportos reprodukciós mechanizmussá* vált. Mindez komoly kihívás elé állította azokat az elképzeléseket, amelyek az irodalom történetét az egyéni inventivitás megtanulhatatlan, megtaníthatatlan, átadhatatlan (vagy nem átadandó) terepeként szemlélték. Kétségkívül az irodalomtörténeti szakmát is újraszituálta, *szakmává tette* a szó szociológiai értelmében a rekrutációnak ez a teljesen új formája, amit első lépésben a tanárképzés, másodikban pedig a szemináriumok működése (a későbbiekben pedig az Eötvös Collegium tevékenysége⁴³) jelentett. A szelektív (többszörös versenyhelyzetben értékelő), zárt

⁴¹ Gyulai rendes egyetemi előadásai nemcsak az egyetem hallgatói előtt, hanem egy sokkal tágabb közönség előtt nyitottak, s ebben a közegben a tudományos tudás és annak reprezentációja szükségszerűen másként mutatható meg, mint egy zárt, az előjogok és kötelezettségek szigorú rendszerén alapuló intézményben: „Gyulai a dörgő éljenzés után minden magánjellegű bevezetés nélkül tért tárgyra” (Fővárosi Lapok, 1876. június 14., 135. sz.), vagy: „Mikor Gyulai 1877. szeptember 19-én megkezdte Petőfiről szóló előadásait, a Fővárosi Lapok szerint az egyetem nagy terme zsúfolásig megtelt egyetemi ifjakkal, kik között több író is megjelent. Gyulainak egyik akkori tanítványa a hallgatók számát háromszázra becsülte. Még inkább kitört a hallgatóság lelkesedése az 1877. december 12-i befejező előadáson. A fiatalság szűnni nem akaró éljenzéssel fogadta tanárát, majd egy díszes, nagy babérszorút nyújtott át, melynek széles, nemzetiszínű szalagján e felirat volt olvasható: »Gyulai Pál úrnak hálául a Petőfiről tartott feledhetetlen előadásokért hallgatói«” (Fővárosi Lapok, 1877. december 13., 284. sz.).

⁴² Valószínűleg az előbbiekből is látható volt már, hogy nem elszórt esetekről, illetve a magyar irodalomtörténet későbbi alakulásának fényében kevésbé számottevő figurákról van szó. Épp ellenkezőleg, olyanokról, akik nagy mértékben meghatározták és máig hatóan befolyásolják közvetlen vagy közvetett irodalomtörténeti tudásunkat és módszereinket, legyen szó akár Horváth Jánosról, Császár Ernőről, Lehr Andorról, Gulyás Pálról, Gombocz Zoltánról vagy épp Baumgartenről.

⁴³ Lásd erre KARÁDY Viktor úttörő értelmezését: *Az Eötvös-kollégium és az École Normale Supérieure 1900 táján: Összehasonlító tanulmány egy szakértelmiségi elit képzéséről* = K. V., *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945): Történeti-szociológiai tanulmányok*, Bp., Replika Kör, 1997 (Replika Könyvek, 3).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

rendszer (hiszen az egyetemi előadások többségétől eltérően a szeminárium tevékenységében már nem vehetett részt minden érdeklődő), a speciális előjogok bonyolult rendszerre (közös exkluzív könyvtárhasználat, saját munkatér, különleges ösztöndíj, saját kutatási téma joga és kötelezettsége) irodalmi *esprit de corps*-t hozott létre. Nem esetlegesen használok a francia hivatásosodás-kutatások egyik fogalmát,⁴⁴ hiszen (az École Normale Supérieure-ön túlmenően) az egyetemi szemináriumok alapítása az 1868-ban alapított École Pratique des Hautes Études-del hozható közeli kapcsolatba. A franciaországi példa azért lehet megvilágító erejű, mert az új École egyik megvalósított célja volt, hogy a szakosodást a szakma technikai, gyakorlati művelésével kapcsolatos tárgyaknak a tanrendbe történő beiktatásával érje el. Így váltak a történetképzés részévé olyan tárgyak, mint a paleográfia, az epigráfia, az összehasonlító nyelvészet. De – a hivatásosodás és általában az oktatástörténet kutatói szerint – az új, egyetem mellett megszervezett intézmény legnagyobb újítását épp a *conférences*-ok rendszerének a gyakorlatba ültetése jelentette: e kis (a budapesti értelemben vett szemináriumi) közösségekben válogatott hallgatók dolgoztak egy-egy kutatási feladaton egy szemináriumvezető, az úgynevezett *répétiteur* vigyázó tekintete mellett.⁴⁵ Nem az a célom, hogy a modern filológiai szeminárium intézményi modelljét (netán modelljeit) és ezen intézményi modell(ek) áthagyományozódásának mikéntjét, illetve beágyazódását kísérem nyomon, hanem az, hogy a francia analóg példa felemlítésével is még inkább előtérbe állítsam azt a sajátos logikát, amelyet a szeminárium követett, és amely eddig kevésbé feltárt, mély nyomokat hagyott az irodalomtörténet-írás szakmává válásán.

Az irodalomtudomány és az irodalomtörténet szakmává válása folyamatának ez az aspektusa kétségkívül jól kiegészítette és továbbgondolta (a maga módján „szakosította”) a korábbi évtizedekben a Magyar Királyi Középtanodai Tanárképezde keretei között beindult elitképzést. Hiszen a modern magyar filológiai szeminárium kapcsán felsorolt nevek (élükön Horváth Jánossal⁴⁶) már egy olyan gyakorlat folytatói voltak, amelyet az 1870-es évek közepén, Gyulai egyetemi tanárrá való kinevezése környékén épp a tanárképezde honosított meg. Efelől nézve talán egyáltalán nem véletlen (s kis túlzással Gyulai személyi kötődésének szerepét is látni vélem abban), hogy például Gyulai egyetemi tanári pályára lépésének évében (1876-ban) a tanárképezde nyelvészet-történelmi szakosztályában az előkészítő évfolyambeliek közt a modern filológiai csoport tagja volt Badics Ferenc, Hahn Adolf, Szádeczky Lajos és Tagányi Károly, a rendes évfolyambeliek közt pedig Binder Jenő, Engel Dávid, Riedl Frigyes, ifj. Szinnyi József és Wigand János is. A két intézmény között ugyan nem húzódik töretlen, egyenes vonalú kapcsolat, de az irodalomtörténeti hivatásosodásnak olyan logikáját mutatja, amely láthatóvá teszi

⁴⁴ A francia történettudomány 19. századi hivatásosodásának leírásában termékenyen ad tartalmat neki R. William KEYLOR, *Academy and Community: The Foundation of the French Historical Profession*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1975, 5.

⁴⁵ *Uo.*, 25–26.

⁴⁶ Horváth Jánosnak Gyulaival való összetett kapcsolatát – épp a szakszerűsödés által kitermelt új tudományos szerepköri eloszlás felől – legutóbb DÁVIDHÁZI Péter érintette egy rendkívül gondolatébresztő tanulmányában: *Köfajtés és/vagy építéset: Horváth János és az irodalomtörténeti feladat megoszlása*, It, 2004, 35–53.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

intézményi összetevőit és folyamatszerűségét, valamint Gyulai Pál szerepét e folyamatokban. Hiszen Gyulai az egyetemnek az a tanára volt, akiről nemcsak előadásainak korabeli megörökítői, de tanítványa és első monográfusa is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy előadási stílusa már kezdettől fogva (az akkor az egyetemen dívó szónokiassághoz képest) meglepően közel állt az élőbeszédhez.⁴⁷ Papp szerint tanára rendkívül nagy súlyt fektetett nemcsak a gondolkodási folyamat *in situ* típusú megjelenítésére (ennek volt eredménye a találó szavak, fogalmak gyakori keresése Gyulai előadásain),⁴⁸ hanem a korabeli egyetemi előadásoktól eltérően, akár a hallgatókkal való vitatkozásra, provokációkra is hajlamot mutatott. S ugyancsak nem egyszerű filológiai adalék az sem ebben az összefüggésben, hogy az 1879/1880-as egyetemi évtől kezdődően Gyulai *Irodalomtörténeti és kritikai dolgozatok* címmel hirdetett foglalkozást a tanrendben. „Itt az ifjak maguk olvasták fel irodalomtörténeti vagy műbírálati dolgozataikat s szigorúan bírálták egymást, de az utolsó szó mindig a Gyulaié volt.”⁴⁹ Gyulai tehát egy olyan gyakorlati irodalomtudományi képzést kezdeményezett az egyetemen, ahol kutatási és írás-gyakorlatok révén rendhagyó módon vezette be hallgatóit a tudomány működésébe. Sokatmondó és perdöntő jelentőségű számomra az is, hogy a szeminárium intézményének életbe léptetésétől kezdve e foglalkozás az egyetemi tanrendben épp az új intézményekbe, s azok közül is a Gyulai által vezetett modern filológiai szemináriumba simul bele – most már *Szemináriumi gyakorlatok* címet viselve. Innen nézve az irodalomtörténet szélesebb egyetemi oktatásának, a tanárképezdének és a Gyulai által vezetett szemináriumnak a kapcsolatát, az új generáció *esprit de corps*-jának kimunkálása teljes folyamatszerűségében tárulhat fel, s bizvást megteremthető a kapcsolat az 1870-es évekbeli egyetemi, illetve képezdei Gyulai-tanítványok némely csoportja és a Gyulai irányította századvégi szemináriumi közösségek között is. Nem elhanyagolandó az sem, hogy épp ezekből az elfeledett előzményekből, a szemináriumokból nőtt ki az Eötvös Collegium, amely a későbbiekben „öszön[özte], vezet[te] és irányít[otta] a tanulmányi programokban rögzítettek túlmenő egyéni tanulást és kutatást. Az egyetemi tanulmányok humboldti ideálja egy variánsának felel meg ez a gyakorlat, amelyben mindenki arra törekszik, hogy a tanulmányi »szabadság és magány« keretei között meghaladja önmagát. Egy ilyen rendszerben a tanárok a konzultáns szerepét töltik be, és a tanulmányok értelme lényegében a tudományos képzettségben való előhaladás.”⁵⁰ Az irodalomtudományos utánpótlás meritokratikus és csoportos rendszerét illetően maga az Eötvös Collegium is a szemináriumokra támaszkodhatott, s ugyan – akárcsak a korábbiakban a Gyulai vezette

⁴⁷ Például: „Gyulai nem tartozott az úgynevezett parádés tanárok közé. Nem volt szónoki természet – katedrán meg éppen nem. Egyszerűen, minden cicoma nélkül beszélt, ötlet, élc sohasem került ajkára, s amilyen művészen csiszolt, kőbe véshetően tiszta volt írásaiban stílusa, olyan keresetlen, mindennapi volt a beszédstílusa. De előadása éppen egyszerűségében volt becses.” CSÁSZÁR Elemér, *Leányfalun* = KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy Társaság*, Bp., 1936, 292. Idézi még PAPP II, 549–550.

⁴⁸ PAPP II, 550.

⁴⁹ *I. m.*, 552.

⁵⁰ KARÁDY, *i. m.*, 220. Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet kapcsolatát legutóbb egy teljes kötet járta körül: *Az Eötvös-kollégium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum–Eötvös József Collegium, 2003.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

szeminárium – nem egy intézményi hierarchia csúcsát jelentette, de az eredmények felől nézve kulcsszerepe volt az irodalomtörténészek új generációjának hivatásrendként való kitermelődésében és az irodalomtörténeten belüli újszerű szakmai egyenlőtlenségek kialakulásában és forgalmazásában.⁵¹

5. Gyulai Pál nyugalmazása és az egyetemi irodalomtörténeti oktatás hivatásosodásának újabb fordulata

„A lapokból merített értesülések után itt nagy várakozásban élünk, nem tudhatván még, hogy mélyen tisztelt barátunk személyében egyetemi tanárt vagy esetleg akadémiai főtitkárt fogunk-e üdvözölhetni? De történjen bár ez, vagy amaz: fogadja kérem az érdem bekövetkezett megjutalmazásán érzett őszinte, benső örömünknek kifejezését” – írta „szíves indulattal” Mikó Imre 1875 decemberében egyetemi kinevezése előtt álló barátjának, a maguk között kissé enyelgőn, kissé bosszantóan csak „édes kicsi emberem”-ként megszólított Gyulai Pálnak.⁵² Mikó nem volt a szokásosnál udvariasabb barátjával szemben, amikor a kinevezés előtti várakozásról beszélt: Gyulai kinevezését, beiktatását és első előadásait zajos sajtóvisszhang vette körül.⁵³ Noha már kevésbé nyilvánosan, de ugyanúgy nem kevés várakozás előzte meg Gyulai nyugalomba vonulását, főként az utódlás okán. Lévy József külön levelet írt a kérdésről hűséges barátjának, amelyben állásfoglalásra bízta e kérdésben: „A múltkori együttlétünk alkalmával kellett volna előtted említésbe hoznom, de elfeledtem, a te egyetemi tanszéked betöltésének ügyét. Nem tudom, mi véleményben vagy? kit gondolsz legméltóbb utódodnak? s akarod-e latba vetni ebbeli véleményedet? Engem bizonyos oldalról megkerestek a végre, hogy Riedl Frigyeset ajánlanám figyelmedbe s pártfogásodba. Azt tehát ezennel megteszem. De én nem ismerem közről sem az egyéneket, sem a körülményeket. Úgy sejttem, hogy Riedl igen érzékenyen ambiálja a tanszéket. Írj valamit a helyzetről és véleményedről.”⁵⁴

⁵¹ Arról, hogy a bürokratikus szervezett, formális képzés hogyan válik folyamatszerűen a kvalifikáció alapjává, illetve hogy az iskolázottság hogyan épül bele az egyes társadalmi csoportok önszemléletébe a 19. század folyamán: SASFI Csaba, *Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. Iskoláztatás, szocializáció, pályaválasztás az emlékiratokban*, Korall 2001. tavasz–nyár (*Iskola: intézmény, esély, érvényesülés*), 20–52.

⁵² Mikó Imre Gyulai Pálnak, Kolozsvár, 1875. december 21. OSZK Kt, Levelestár.

⁵³ A kinevezést vallás- és közoktatásügyi miniszterként Trefort Ágost írta alá 1876. június 16-án: „Őcsászári és apostoli királyi Felsége folyó év június hó 12-én kelt legfelsőbb elhatározásával Nagyságodat a budapesti kir. t. egyetemen a magyar irodalom nyilvános rendes tanárává, a rendszeresített illetményekkel legkegyelmesebben kinevezettni méltóztatott. Miről oly felhívással értesítem, miszerint a hivatalos eskünek letétele végett a nevezett egyetem akadémiai tanácsánál jelentkezni szíveskedjék; illetményei ennek megtörténte után fogván utalványoztatni.” OSZK Kt, An. Lit. 1974/2. A sajtóvisszhangra lásd például: *Gyulai Pál tegnap dél előtt foglalta el a magyar irodalom tanszékét az egyetemen...*, Fővárosi Lapok, 1876. október 4., 227. sz., 1067; *A budapesti egyetemről halljuk...*, Ébredés, 1876. október 6., 5. sz. Gyulai Pál egyetemi munkásságához értékes adalékokkal szolgálnak még ANGyal Dávid visszaemlékezései: *Gyulai Pál*, Budapesti Szemle, 1911, 148. köt., 161–193, 360–393.

⁵⁴ Lévy József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1903. október 7. Debreceni Református Kollégium Kt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

Nincsen tudomásom arról, hogy Gyulai megválaszolta volna Lévy érdeklődő és biztató levelét, de minden jel szerint nem avatkozott közbe utódja kinevezésének ügyében, noha kétségkívül az ügy nem hagyta hidegen, amint az Marczali Henriknek a kérdést és Gyulai reagálását egyaránt élénken rajzoló emlékirataiból is kiderül: „Ebben az évtizedben nagy örömet szerzett nekem az egyetem. Gyulai már vénülőben. Úgy gondoltam, Péterfy lenne legméltóbb utóda, de szegény barátom halála gondolkodásomat más irányba terelte. Mikor Gyulai visszalépett, Riedl Frigyes tartottam legalkalmasabbnak az irodalomtörténet tanszékének betöltésére. Ő azonban nem pályázott. Még a kari ülés előtt is kértem, de semmiképp nem engedett. Mikor Beöthy, a bizottság elnöke felolvasta a jelentést, felszólaltam. A filológia, a természettudományok, a matematika jelesen vannak képviselve a karban, de azok találhatók más egyetemeken is. De ha a hazai történetet és a magyar irodalom történetét nem az képviseli itt, ki arra a leghivatottabb, az nemcsak az egyetemre, hanem a nemzetre nagy veszteség. Tisztelem, becsülöm a bizottság által ajánlott urakat, de azt hiszem, nem ők azok, kiknek megválasztásába teljesen belenyugodhatunk. Csak Riedl Frigyes lehet Gyulai utóda. Ezek az egyszerű szavak megindították a kart. Halasztási indítványt nyújtottak be, de azt leszavazták, és nagy többséggel megválasztották jelöltemet. Beöthy Zsolt pedig, hogy meglegyen a dolog rendje és módja, nyomban megírta a tanács elé kerülő ajánlást. Magam vittem a váratlan hírt barátom anyjának – fia nem volt otthon. Rajtam kívül Gyulai örült legjobban; az öregúr szinte táncra perdült. Az egyetemi tanács még soká foglalkozott az ügygel, hisz a választás éppen nem volt a rendszabályoknak megfelelő, de a nagy többséget semmibe venni nem lehetett.”⁵⁵

⁵⁵ MARZALI Henrik, *Emlékeim*, az utószót írta és az idegen szövegeket ford. GUNST Péter, Bp., Múlt és Jövő Kiadó, 2000, 209. Egy nyilvános nézeteltérés ellenére Gyulai rendkívül jó viszonyt ápolt Riedl Frigyes-sel, akit – néhány, eddig publikálatlan levél tanúsága szerint is – kétségkívül többnek vélt, mint egyszerű tanítványnak és mint a Budapesti Szemle hűséges munkatársának. Egy 1879. január 2-áról Párizsból keltezett levélben például Riedl egészen fesztelenül számol be Gyulainak új élményeiről, köztük az École des Hautes Études-beli tapasztalatairól: „Engedje meg, hogy az imént beköszöntött új év alkalmával én is átküldjem e távol földről őszinte szerencsekívánatomat. A »boldog új évet kívánok« ugyan igen trivialis egy dolog, de fájdalom, maga a boldog év nem az. Tanár úrnál azonban olyan gazdag volt a múlt év becses munkában és eredményekben hogy kivételesen a múlthoz hasonlót szabad kívánni. [...] A tudományos és a művészeti élet most nem igen élénk itt: a politika felfal mindent. Ez persze nem akadályoz meg abban, hogy minden látnivalót megnézzek és ahol csak lehet tanuljak. Hallgatom a Collège és a Sorbonne előadásait, beiratkoztam az École de hautes études-be [...], mely tanárképző semináriumunkhoz hasonlít. [...] Tanár úr leveleinek több igen érdekes és kellemes ismeretséget köszönök. [...] Mély tisztelettel, Riedl Frigyes”. Gyulai és Lévy levelezésében utalásszerűen szóba került ugyan Riedl mint a szerkesztői beavatkozást nem tűrők típusa („Kívánatomat teljesítve itt küldöm e hónap 20-dika előtt azt a rövid szemlét, melyet 4 poétáról összeütöttem. Tégy vele tetszésed szerint, bővítsd, rövidítsd, amint jónak látod. Nem leszek miatta »Riedl«.” Lévy József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1901. január 17. MTAK Kt, Ms 570/54), de a kinevezést követően Lévy újra meleg hangú levélben hívta Gyulait kettőjük társaságába, azt sejtetve, hogy Riedl húzódozása a pályázat elől összefüggésben volt a Ferencki-bírálattal, de ugyanakkor a kinevezés az esetlegesen fennálló nézeteltéréseket is elsimította: „A múltkor Riedl Frigyes-sel is találkoztam. Ő Alsó T. Füreden szállásolt néhány napig. Emlegettünk, mily derék volna s rád nézve is talán kellemes, ha csak 10–12 napra is ide röppennél. Szobámban két ágy van, gyönyörűen elférnénk” (Lévy József Gyulai Pálnak, Tátraszépplak, 1904. július 26. Debreceni Református Kollégium Kt). A keltezetlen levelek ugyancsak kitüntetett viszonyról árulkodnak: „E hó 18-án ráérek a Ruszt-ebédre, különösen azért is mert láthatom Önt. Gy. P.” (Gyulai Pál Riedl Frigyeshez, OSZK Kt, Levelestár); „Itt küldök egy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

Nemcsak filológiai kérdés a magyar irodalomtörténet pesti tanszéke betöltésének ügye. Legalább ugyanennyire érdemes a Gyulai életpályája (és ezen belül egyetemi munkássága) mentén oly látványosan végigkísérhető hivatásosodás szimbolikus epizódjaként számba venni a Marczali Henrik által leírt visszavonulást és az ezzel együtt járó tudományszakbeli specializálódást a Gyulai által maga mögött hagyott pesti irodalomtörténeti tanszéken. Gyulai távozása után ugyanis tovább folytatódott az irodalom egyetemi specializációja olyan intézményi lépések révén, amelyek most már nem az irodalomtörténet és a nyelvészet, hanem irodalomtörténet és irodalomtörténet között differenciáltak. Az a körülmény, hogy a pesti egyetemen már az 1870-es évek eleje óta szorgalmazták az összehasonlító irodalomtörténeti tanszék létrejöttét, illetve a kolozsvári egyetemen egy sajátos, a német irodalom történetének elveit újszerűen, komparatistikai irányban értelmező tanszék (majd szakfolyóirat) jött létre már az 1870-es években, jól láttatja, hogy az egyetemi tudományszakok specializációja itt már nem olyan módon egyidejű vagy előzi meg és generálja a tudás specializációját, mint ahogyan az Gyulai egyetemi színrelépésekor történt. Gyulai távozása a tudományokban végbement újabb hivatásosodási fordulat szentesítése a pesti irodalomtörténeti oktatáson belül is. A Gyulai nyugdíjba vonulásával két eltérő módszertani irányba hasadó irodalomtörténeti tanszék helyzete látványosan érzékelteti az irodalomról való beszéd újabb módszertani fordulatát a 19. század második felének magyar irodalmában.

Innen nézve elég sok minden belátható annak az elvi és nemcsak az anekdotikus ízű következményeiből (és ezeket az elvi belátásokat próbálta megjeleníteni gondolatmenetem), amit az épp szaklappá váló Figyelő értelmezője így fogalmazott meg Gyulai első egyetemi előadásai után: „[Gyulai] sok lappangó tehetséget ébreszthet fel élettéljes előadásaival, azokat pedig, kik már felébredtek, nem kényszeríti álomra, mint egynehány – kollegája.”⁵⁶ E kijelentést a szaklappá válás folyamatában lévő folyóirat⁵⁷ bizonyára nem az érdeklődők széles (a diákokat is meghaladó) körére értette, hanem a *szaktudásban* érdekelt hallgatók szűkebb rétegére, s az eredményeket tekintve nem is csalódhatott, ha – mondjuk – egyetemi tanárunk 1902-es nyugalomba vonulásakor tekintett volna vissza annak fél évszázados felsőoktatásbeli pályájára.

üveg sáros-patakit, többet is küldenék; de magamnak is csak egy maradt. Gy. P.” (Gyulai Pál Riedl Frigyeshez, OSZK Kt, Levelestár); „...ha vesz két zárt-széket, szívesen veszem. Ha kedden 6 és 7 óra közt hozzám jőne, elhozni a jegyet és ketten elmehetnénk színházba, nagyon megköszönném” (Gyulai Pál Riedl Frigyeshez, OSZK Kt, Levelestár).

⁵⁶ N-I-, *Gyulai Pál az egyetemen*, Figyelő, 1876, 296.

⁵⁷ Lásd erre SZAJBÉLY Mihály gondolatmenetét, amely a Figyelő szaklappá válásának kérdését a magyar irodalmi kánon korabeli differenciálódásának (rendszerelméleti szempontú) megragadási lehetőségeivel hozza kapcsolatba: *Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijarat, 2000, 177–210. Új, monográfiába ágyazott változata: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 341–365.

**P. VÁSÁRHELYI JUDIT: SZENCI MOLNÁR ALBERT
ÉS A VIZSOLYI BIBLIA ÚJ KIADÁSAI. ELŐZMÉNYEK ÉS FOGADTATÁS**
Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2006, 245 l. (Historia Litteraria, 21).

A mai kor irodalomtudósai már nem tudnak és nem is akarnak olyan vaskos könyveket írni, amelyek maradéktalanul át akarnák fogni egy író munkásságának minden oldalát. Szenci Molnár Albert – sokszínűsége miatt – bizonyára ki is bújna minden ilyen igyekezet alól. Az ő esetében, szerencsére, több kutató dolgozik (különböző szemlélettel) ugyanazon a területen, ha nem is szabályos kutatói „team”-ben, mégis együtt készítjük azt a képet, amely a maga töredezettségében is pontosabb, mint egy esetleges hagyományos, egyszerűsített monográfia.

P. Vásárhelyi Judit könyve a bibliakiadások ügyét helyezi a középpontba, vagyis azt a témát, amely idáig (ideológiai okokból is) peremterületnek számított, s még kedvezőbb időszakokban is elveszni látszott a különböző tudományterületek (teológia, irodalomtörténet, könyvtörténet) között. Pedig nem akármilyen fontosságú kérdéssről van szó: a vizsolyi Biblia (javított kiadásával együtt) a legtöbbször és legnagyobb példányszámban kiadott magyar könyv, amely felmérhetetlenül nagy hatással volt a magyar nyelvre, kultúrára és irodalomra. Ha valaki figyelemmel kísérte a szerző munkásságát az utóbbi esztendőkből, annak a fejezetcímek nagy része ismerősen cseng, hisz önálló publikációként ezek már sorra-rendre megjelentek. Mégsem arról van itt szó, hogy Vásárhelyi pusztán a cikkeiből állított volna

össze egy könyvet – éppen ellenkezőleg: évek óta szisztematikusan írta készülő könyvének fejezeteit.

Az első nagy rész Szenci Molnár Albert és a herborni iskola kapcsolatát tárgyalja, különös tekintettel a Piscator-Bibliára, amelyet a szerző fedezett fel a magyar kutatás számára, mint a hanaui Biblia egyik forrását. Néhány lapon megkapjuk a korrekt alapinformációkat Herbornról, erről a kis kálvinista főiskoláról, amely filozófiai, teológiai és pedagógiai szempontból oly sokat jelentett a 17. századi Magyarország, s főleg Erdély számára. A szerző úgy gondolta, ha a szándékát helyesen értelmezem, hogy a lényegtől, a bibliakiadások történetétől, elvitte volna gondolatmenetét a részletesebb témakifejtés, ezért a gazdag és színes herborni szellemi életet nem különösebben taglaló, tömör tárgyalás.

A második nagy rész a hanaui Bibliáról (1608) szól: a lehető legalaposabban elemzi az ajánlólevelet s a mű különböző részeit. Könyvtörténeti- és forráselemzés, valamint a Vásárhelyi Judit korábbi publikációiból jól ismert szöveg-összehasonlítások segítségével nyerünk betekintést a bibliakiadás keletkezésébe; nehéz lesz ezek után bárkinek is újat mondania a témáról. Ugyanígy jár el a harmadik részben az oppenheimeri Bibliával (1612) is: kirajzoló-dik a folyamat, hogyan adja ki Szenci Molnár Albert először negyedrést, majd

nyolcadrét formában a művet, s ezáltal hogyan válik Károlyi Gáspár fordítása a protestánsok számára alapszöveggé. Látjuk, mit javít és mit változtat, hogyan teszi a függelékek (*Zsoltárkönyv*, káté, énekek, imádságok) segítségével a Bibliát alapvető kézikönyvvé. Csak utalás szintjén jelennek meg az „oppenheimi függelék” verseivel kapcsolatos kérdések, itt ismét világosan látszik, hogy a könyv egyenes vonalú, szikár vonalvezetésébe az ilyen kitérők nem férnek bele.

A negyedik rész az 1621-es *Imádságos könyvecskét* veszi vizsgálat alá – ez az egyetlen fejezet, amely nem a címben megadott témáról szól. Az ötödik rész visszakanyarodik a Bibliához, s a 17. század eleji bibliafordítási polémiaát elemzi. Károlyi Gáspár előljáró beszédével kezdi, amelyet Szenci Molnár mindkét kiadásában újra megjelentetett. Ez az írás eleve polémikus, forrásai nyomán a tridenti zsinatot és a *Vulgatát* kritizálja. Katolikus oldalról Pázmány Péter válaszol a támadásra *Kalauzának* 1623-as, második kiadásában, majd az ő érveire támaszkodva Káldi György Bibliájának (1626) *Oktató intése* próbálja teljesen megsemmisíteni az ellenfél érveit. A reformátusok részéről Dengelegi Péter *Rövid anatómiája* (1630) felel Káldinak, a nyílt vitát nem nagyon kedvelő időszaki Szenci Molnár Albert csupán egy üdvözlőverssel jelzi benne az egyetértését.

Vásárhelyi Judit munkája filológiai szinten tökéletes. Mindent tud, mindent ismer, mindent kiderít, alig maradnak nyitva hagyott kérdések. Elolvasásakor nekem csak egyetlen apró tévedés tűnt fel: a 469. jegyzetben (a 118. lapon) Szegedi Kis Istvánnak tulajdonít egy 1584-es diszputációt – nyilvánvalóan ifjabb Szegedi

Istvánról van itt szó, apja, a neves reformátor ugyanis már 1572-ben meghalt. Kitűzött témáját módszeres filológiai alaposítással elemzi, s számos helyen korrigálja az elődök munkáját. Hol Szenci Molnár *Naplójának* szövegét javítja, hol apró (de annál érdekesebb) felfedezéseit közli; ilyen a Johann Piscatornak dedikált hanaui Biblia és a privilégiummal ellátott oppenheimi Biblia esete.

Recenzióm elején utaltam már rá, hogy Szenci Molnár Alberttel többen is foglalkozunk. Két fiatal kolléga, Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi is e szerzők között van, ők elsősorban a herborni iskola fiatalabb tanárainak, Johann Heinrich Alstednek és Johann Heinrich Bisterfeldnek a munkásságát tanulmányozzák, de nem egyszer „áttévedtek” a Szenci Molnár-kutatás területére is. Szentpéteri filozófiatörténeti összefüggések megrajzolásával egészíti ki mindazt, amit a herborni iskoláról tudunk, míg Viskolcz Noémi a Vásárhelyi-könyv kéziratának lezárása után jelentette meg egyik tanulmányában azt a feltevését, hogy Pázmány Péter 1623-as *Kalauzának* címlapjára válaszolt Szenci Molnár az *Institutio*-fordítás (1624) hasonlóan sokatmondó címlapjával. Ez a tény például jól illeszkedik ahhoz, amit Vásárhelyi a Pázmány-féle, ugyanebben a kötetben található polemikus kijelentésekről elmondott. H. Hubert Gabriella nemrég megjelent könyve (*A régi magyar gyülekezeti ének*, 2004) a *Zsoltárkönyvet* és az *Oppenheimi függelék*et helyezi el a protestáns énekeskönyvek között. Készül ezen kívül Szenci Molnár Albert levelezésének és iratainak új, kritikai kiadása (e recenzió szerzőjének vezetésével), s Imre Mihály kutatásai is mindig sok új ismeretet hoznak. Ha mindehhez hozzávesszük a kor-

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

szak más kutatóit, Heltai Jánost, aki első-sorban a heidelbergi peregrináció irányából közelített a témához, Petrőczy Évát, aki a puritán irodalom felől nézi Szenci Molnárt, Gömöri Györgyöt, aki számos külföldi forrást és szöveget fedezett fel, Szigeti Csabát, aki a zsoltárok verstörténeti és verselméleti kérdéseit boncolgatja, valamint a zenetörténészeket (köztük Fekete Csabát), akkor előttünk áll az a belső kör, amely más kutatókkal kiegészülve képes komplex képet kialakítani a 17. század elejének jeles késő humanista szerzőjéről. Még akkor is így van ez, ha fájóan hiányzik ebből a társaságból a teológia történetének szakértője.

Visszatérve Vásárhelyi Judit munkájára, le kell szögezmem, hogy megkerülhetetlen alpmű született: a vizsolyi Biblia történetének korai szakasza és fogadtatása világosan előttünk áll, s a Szenci Molnárfilológia újabb fontos elemzéssorral gazdagodott. Helyére került egy nagy szegletkő annak az épületnek az alapjában, amelyet úgy nevezhetünk: kollektív, sokak által írott Szenci Molnár Albert-monográfia. Méltán kapta meg erre a munkára Vásárhelyi Judit az akadémiai doktori fokozatot, s mint a sorozat 21. darabja, újabb minőségi kötettel gazdagodott a *Historia Litteraria* sorozat.

Szabó András

UNGVÁRNÉMETI TÓTH LÁSZLÓ: NÁRCISZ VAGY A' GYILKOS ÖNN-SZERETET

Közreadja, bevezetés és jegyzetek Hermann Zoltán, Budapest, Ráció Kiadó, 2005, 119 l.

Ungvárnémeti Tóth Lászlónak a *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokban* c. ciklusában *Nártzishoz* címmel szerepel egy zsenge, melyet soha nem említett meg levelezőtársainak. A szerző ezt a történetet később dráma formájában is feldolgozta. Ungvárnémeti 1814 kora tavaszán küldte el Széphalomra az első olyan levelét, melyben szövegeit egy későbbi kiadás reményében gondolja el. Ebben a korai fázisban még az első egységben szerepelne az általa folyó beszédű vígjátékként megnevezett *Nősző Arisztip*, a komédiát pedig a „hat lábú elegyes Jámibusokban” íródott *Nártzis* című szomorújáték követné. Utóbb aztán, az 1816-ban megjelentetett *Versei* című kötetében csak a *Nárcisz vagy a' gyilkos önn-szeretet: Három nyílásban* c. drámát közölte. Sajnos a *Nősző Arisztip* azóta is

lappang, feltételezhetően 1820-ban, Ungvárnémeti Tóth hirtelen bekövetkező halála után, Bécsben tűnt el.

Hermann Zoltán arra vállalkozott, hogy Ungvárnémeti Tóth Lászlónak az 1816-os *Versei* c. kötetben szereplő *Nárcisz vagy a' gyilkos önn-szeretet* c. drámáját újraközölje, mely egyébként teljes terjedelmében az első nyomtatása óta nem jelent meg. A szomorújáték utóbb csupán Weöres Sándornak a *Psyché: Egy hajdani költőnő versei* című könyvében szerepel, azonban Ungvárnémeti felfedezője az eredetileg 1000 soros *Nárcisz*-drámát lerövidítette: a kurtítás a főszöveget és az instrukciókat egyaránt érintette. Hermann vállalkozásának jelentőségét egyébként már önmagában az a tény is jelzi, hogy a kiadásról rövid idő alatt három ismertetés is született. (Legeza Ilona: <http://legeza.oszk.hu/>)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2006 CX. évfolyam 4. szám

sendpage.php.rec=li2250; Marno János: *Élet és Irodalom*, 2006. február 10.; Zatykó Zoltán: <http://www.potkave.hu/irodalom/irodalom/narcisz.kulturalis.>)

A sajtó alá rendező külön érdeme, hogy munkája élén kétlapos textológiai bevezető található, melyben egyrészt az 1816-os és a Weöres-féle edíciókról szól, másrészt pedig utal arra, hogy a Trattner nyomdában megjelent textus számos, egyértelmű hibát tartalmaz (elírások, betűcserék, helytelen ékezetek, rossz aposztrófok, a Jelenések pontatlan számozása stb.). Meg kell jegyeznünk, hogy miután az 1816-os *Versei* c. kötetben szereplő művekhez hasonlóan e tragédia szerzői kézírata sem áll rendelkezésre, és a drámának egyetlen teljes közlése volt eddig csupán, így textológiai szempontból ritkán előforduló tiszta helyzet állt elő. Hermann Zoltán jól felismerte, hogy a faksimile-kiadás nem lenne szerencsés. A sajtó alá rendezés során – nagyon helyesen – a betű- és szövegűsége törekedett, a nyilvánvaló hibákat azonban javította. A kötet gondozója feltételezi, hogy az 1816-os könyv szedését nem magyar anyanyelvű nyomdászok végezték, valamint vélhetően az nem esett át korrek-túrán. A kiadványban hemzsegő hibák miatt utóbbi nézetet – némi óvatossággal – magunk is osztjuk, bár meg kell jegyezni, hogy erre vonatkozó utalás nincsen a szerző magánlevelezésében, továbbá ekkoriban már Pesten él, bizonyítja ezt – többek között – a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárában található *Protocolum Classificationis Medicorum, Chirurgorum, et Pharmaceutarum ab Anno 1814/1815 ad Annum 1817/1818* c. tanulói anyakönyv, mely szerint Tóth László az universitas orvosi fakultásán a harmadik szemesztert végzi. Éppen ezért komolyabb

erőfeszítések nélkül is hozzáférhetett a könyv kefelevonatához. Hermann Zoltán kiadásában a bevezetőt a nyomdai hibáktól megtisztított, emendált drámaszöveg követi. Szokatlan, bár hasznos megoldás, hogy a margón az eredeti, 1816-os szövegközlés lapszámozása is szerepel.

A szomorújáték után több fontos textus is olvasható: Ungvárnémeti Tóth László *Versei* című kötetének zárófejezetében *Glossák, vagy a' gáncsos szavak, néhány hellen, 's latán históriai, vagy mythószí nevekkel* címmel a szerző nyelvészeti, irodalmi, esztétikai tájékozódását tükröző megjegyzések találhatók, melyek egyrészt a könyvben szereplő alkotásokat kommentálják, másrészt sok esetben a művekkel csak részben függenek össze, s funkciójuk túlmutat a textus szoros argumentációján. Hermann Zoltán ezek közül a magyarázó szövegek közül a *Nárcisz*-dráma értelmezési körébe vonhatókat gyűjti össze. Ehhez az egységhez, nagyjából öt lapnyi terjedelemben jegyzeteket is készített, s azokban több lényeges filológiai meglátásra figyelhetünk fel. Elegendő csupán a Sárospatakon kiadott *Poétai Gyűjtemény* c. kiadvánnyal kapcsolatos összefüggésekre utalni, továbbá a *Nárcisz* c. glosszában szereplő Goethe–Wagner-összefüggés megfontolt leírását kiemelni. A kiadás tartalmas része a *Szövegkritikai mutató* c. fejezet, mely két nagyobb egységből áll: az elsőben a textus egységesítésére, a nevek és cím leírására vonatkozóan kapunk információkat, a fejezet második részében pedig a főszövegben emendált sorok az 1816-ban közölt, eredeti formájukban szerepelnek. A javításokat tartalmazó listára a későbbiekben részletesebben vissza fogunk térni.

A következő egységben Hermann Zoltán új szempontokat is felvető dráma-

értelmezése olvasható, mely a szomorújáték és az életmű kapcsán született korábbi szakirodalomhoz erős kritikával viszonyul. Érdemes utalni arra, hogy az Ungvárnémeti munkásságáról készült másodlagos irodalom – eltekintve RÁKÓCZY Géza 1892-ben írt könyvétől (*Ungvárnémeti Tóth László élete és irodalmi munkássága*, Sopron, 1892) és TÓTH Sándor Attila 2001-ben közzétett monográfiájától („*Az istenülés dicsősége*”: *Ungvárnémeti Tóth László költői portréja*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2001) – meglehetősen hézagossá mutatkozott. A drámáról csupán három interpretáció készült (KERÉNYI Károly, *Görög tragédiánk*, EPhK, 1918, 42–51; NAGY Imre, *A feleslegessé vált áldozat: Ungvárnémeti Tóth László „Nárcisz”-a és a pásztorjáték = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszériái kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 329–343; NAGY Imre, *Az önszeretet dramaturgiája: A szereplők közti viszonyok Ungvárnémeti Tóth László Nárciszában = In honorem Bécsy Tamás 70*, szerk. HANUS Erzsébet, Zalaegerszeg, 1998, 64–76), s ezekhez csatlakozik negyedikként Hermann Zoltán értekezése.

A tanulmány magas színvonalú, több rész kérdésben igazi előrelépést mutat a tragédia korábbi elemzéseihez képest: újdonság erejével hatnak a klasszika és romantika közt húzódó drámaszöveg kortársi és utókorabeli olvashatóságára vonatkozó leírások, jó elgondolás a világirodalmi párhuzamok beemelése (Rousseau, Schlegel), továbbá a 18. század végi és a 19. századi magyar költészet Nárcisz-motívumainak összegyűjtése (Faludi, Ányos, Csokonai, Kazinczy, Vörösmarty stb.). Külön kiemelném a retorikai nárcizmus

kérdését, valamint a dráma alakjainak (különösen Echó és az Örlelek) érzékeny vizsgálatát. Egyetlen rész-kérdéssel vitakoznánk csupán: nem gondoljuk, hogy Ungvárnémeti befogadása kapcsán a Széphalmi Mester kettős játékot játszott volna. Kazinczy Ferenc tanítványai valóban furcsán viszonyultak az Ungvárnémeti-jelenséghez: idegennek tartották a fiatal verselő műveit. Szemere Pál az érzéseket hiányolja, Bölöni Farkas Sándor szerint Ungvárnémeti lírája tele van tézisekkel, Kölcsey pedig Tóth Lászlót a versírás helyett teoretikus művek szerzésére buzdítaná. Arra pedig külön felhívánk a figyelmet, hogy a Kazinczy-kör imént emlegetett tagjai bíráló megjegyzéseket nem a Nárciszra, hanem Ungvárnémeti lírájára tettek. Kazinczynak a kilencévesi gyalulásra vonatkozó felhívása pedig a körébe belépő fiatal szerző számára adott, általános poétikai tanácsként fogható fel.

Hermann Zoltán könyve pontos névmutatóval (ez Csillag István érdeme), valamint az 1816-os kötet címlapjáról, a dráma első oldaláról és a tejládozat rítusát tartalmazó egységről készült fotómásolatokkal zárul. Utóbbinak a képmellékletben történető közlése azért is volt szerencsés választás, mert meglátásunk szerint a dráma egyik kulcsfontosságú, kultikus cselekvést tartalmazó szövegegységéről van szó.

Nem róható fel hibaként, de a kritikai kiadások szabályzatában szereplő útmutatásoknak megfelelően (PÉTER László, *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 74–91) tanácsos lett volna a szöveget felvonásonként számozni. Ugyancsak szerencsés lett volna a dráma élén szereplő Arisztophanész-

Irodalomtörténeti Közlemények 200♠CX. évfolyam ♠szám

idézetet és a *Nárcisz* c. glosszában szereplő Goethe-citátumot lefordítani (utóbbi nem pótolja a kérdéses helyhez kapcsolódó jegyzet és az értekezésben történő hivatkozás). Nem ártott volna az átlagolvasó számára az idegen szavakhoz és kifejezésekhez magyarázatokat készíteni: nem biztos, hogy mindenki találkozott már az Encelád vagy a Jázon stb. nevekkal. Nem kifogásként szólnunk arról sem, hogy a szöveg négy esetben, az emendációkat tekintve kisebb pontatlanságot tartalmaz, ezeket listázzuk.

Az Első Nyílás Nyolczadik Jelenéséből két helyet is ki kell emelni. 1. 1816-os szövegkiadás/130: érethetett, azonban a kötethez csatolt *A' nevezetesb hibák* c. részben is az általunk preferált érthetett alak szerepel (Hermann 24/183: változtatás nélkül hozza a kifejezést). 2. 1816-os szövegkiadás/135: „Es még is imhol, vagynak, óh nagy Cypria!” (Hermann 28/281: a sor első szavaként És szerepel, ez a korrekció indokolt, azonban a javítást nem tünteti fel az emendációkat tartalmazó listán). A Harmadik Nyílás Hetedik Jele-

nésében: 1816-os szövegkiadás/175: Siratsuk ötet Asszonyok! / Siratsuk a' kis ifjút! (Hermann 71/929, 930: nem javítja a Siratsuk alakot Sirassuk-ra). A Harmadik Nyílás Nyolczadik Jelenésének végén szereplő *Könyörgés*: 1816-os szövegkiadás/177: **nem** talált, azonban a kötethez csatolt *A' nevezetesb hibák* c. részben a **meg** alak szerepel, s a szöveg értelme is megkívánja ezt a korrekciót (Hermann 73/979: a **nem** alakot nem javítja **meg**-re). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Hermann Zoltán valamennyi, itt nem említett emendációja pontos, sőt azok több esetben is útmutatóul szolgáltak a nemrégiben lezárt kritikai kiadás eldöntésre szoruló javításainál.

Az Ungvárnémeti-életmű feltárásában fontos teljesítmény Hermann Zoltán igényes kivitelű *Nárcisz*-edíciója. A szakemberek, az egyetemi hallgatók és a magyar drámatörténet iránt érdeklődő olvasók e szövegkiadás segítségével gazdagodtak, ugyanis árnyaltabb képet kaphatnak a neoklasszika korszakának irodalmáról.

Merényi Annamária

BODNÁR GYÖRGY: KAFFKA MARGIT

Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 314 l.

Bodnár György monográfiája a klasszikus irodalomtörténeti és a modern irodalomelméleti monográfiák (utóbbira példaként hozható fel a Kalligramm Kiadó gondozásában megjelent Újraolvasó sorozat legtöbb kötete) határán helyezkedik el. Az életrajz és életmű pontos és kronologikus ismertetése a klasszikus monográfiához kapcsolja, míg a kortárs elméleti diskurzusokkal kialakított párbeszéd az új típusúhoz. A szövegben azonban nem az új és a

régi típusú monográfia ötvözete vagy szintézise valósul meg, ahol az elméleti és az irodalomtörténeti fejezetek mintegy kijátszhatnák egymást, hanem az egész műfajnak a régi hagyományok és az új elképzelések szerinti újragondolása. Ez a törekvés figyelhető meg a monográfia első fejezetében is (*Igaz történet*), melyben a szerző Kaffka Margit életrajzát oly módon ismerteti, hogy mind a régi, mind pedig az új típusú monográfia életrajzírási módsze-

rét érvényesíti a szövegben. Egyszerre van jelen az új típusú monográfiák tényszerű és a régiek regényes életrajz-rekonstrukciója, ami az életrajz befogadásának két különböző variációját teszi lehetővé. Egy alapvetően elméleti irányultságú olvasó a *tényregény* évekre lebontott, szűkszavú életrajzi leírásából hozzájuthat ahhoz az információmennyiséghez, amely az életmű befogadásához feltétlenül szükséges, míg az életrajz iránt érdeklődő olvasóknak lehetőségük nyílik egy remekbe szabott *igaz történetet* végigkövetni. Az utószóban a szerző a monográfia műfajának problémáját a következőképpen fogalmazza meg: „Ezt az elhúzódó munkát akár tartós szerelemnek is lehet tekinteni, amely megőrzi a frissességet a monográfia-műfaj sajátos gondjainak feloldásában. Ilyen volt az életrajz megírása, amelynek nem kedvezett a modern poétikai gondolkodás strukturalista szakasza, de amely nélkül én sohasem láttam életképesnek a monográfiát.” (298.)

Az *Igaz történet* azáltal oldja fel régi és új monográfiatípus ellentétét, hogy mindkettőt regényesíti: „E nevelődési *igaz történet* két műfajban írható le. Az egyik a *tényregény*” (18), de „végigkíséri ezeket az éveket egy negyvennégy tételből álló »levélregény« is” (21) – írja a szerző rövid bevezető után Kaffka Margitnak a zárda évektől egészen házasságáig terjedő életszakaszáról. Ettől a ponttól kezdve már világosan kirajzolódik az életrajznak egy tényszerű, és egy a korabeli dokumentumok (levelek, emlékiratok, naplók) által megrajzolható *igaz története*. Előbbi csak felvázolja, míg utóbbi valóban megrajzolja Kaffka Margit alakját és környezetét (különösen megkapó Kaffka Margit második férjének, Bauer Ervinnek az író halálát követő élettörténete, melyet a monográfia

szerzője a szöveg 61. lábjegyzetében közöl). Az életrajz rekonstruálásának bevalótt célja, hogy az olvasó megfelelő rálátást nyerjen Kaffka Margit életművének kontextusára, s így felismerhetővé váljanak azok a történelmi, kultúrtörténeti és szociológiai határhelyzetek, melyeknek az író a részesévé vált, mint például a Nyugat kulturális forradalma, valamint az első világháborút megelőző női mozgalmak. Kaffka életrajza és életműve pontosan azáltal képvisel határhelyzetet, hogy a kibontakozó új törekvéseket nem készen kapta, hanem a folyamatban való részesedése által, fejlődésükben tapasztalta meg. Ezeket a határhelyzeteket pedig azért tudta hitelesen megélni, mert ő maga is egy olyan vidék szülötte, amely szintén egyfajta határhelyzetben állt: szülővárosa, Nagykároly Szatmár megyének – a dzsentrí nemesség egyik utolsó központjának – a székhelye volt. Azáltal, hogy Bodnár György Kaffka Margit életművének a határhelyzetére helyezi a hangsúlyt, lehetőséget teremt arra, hogy kiküszöbölje kész feminista és irodalomtörténeti doktrínák beleolvasását az egyes szövegekbe. Kaffka Margit életműve folyamatos alakulásában válik a Nyugat első nemzedéke gondolati tudatosulásának paradigmájává.

Életmű, életrajz, valamint a mindezeket körülölelő irodalomtörténeti környezet nem különül el egymástól, hanem egy folyamatos párbeszédet hoz létre a monográfia szövegében. Ez a dialógus annak az irodalomtörténeti határhelyzetnek is köszönhető, melynek Kaffka Margit aktív részese volt. „Az életrajz különválasztása az életműtől az analitikus elme kényszere. Az életmű nem csak az értelmező olvasó felé nyitott, keletkezéstörténetében sincs éles határ az írást kihordó személyiség

kialakulása és a szövegekben testet öltő létforma között. A külső és belső párbeszéd, amely maga az életmű térben és időben, a szövegek megszületése előtt elkezdődik. De nemcsak az életrajzba vezet vissza, hanem azzal az irodalomtörténeti helyzettel is szembesül, amelybe a személyiségtörténetben kiformalódó író és kísérletei beleszületnek. S ez az irodalomtörténeti helyzet ugyancsak egy párbeszéd része.” (85.) A külső párbeszéd az író és életműve, a belső – műfajtól függetlenül – az életmű egyes szövegei között zajlik, míg a harmadik párbeszéd az életmű keretét biztosító irodalomtörténeti helyzet és a szövegek között alakul ki. A módszer kulcsfontosságú mozzanata a kölcsönösség és a nyitottság hangsúlyozása. Bodnár György ezt a koncepciót az egész monográfián következetesen viszi végig. Az életrajzi bevezető után kronologikus sorrendben tárgyalja az életmű egyes szövegeit, mivel egyik legfontosabb célja, hogy „az író személyiségrajzának a szövegekben testet öltő létformáját” is bemutassa. Éppen ezért először Kaffka Margit líráját ismerhetjük meg („Csak a szót megtaláljam!” – *A költő indulása*), majd a novellaíró (A korforduló témái, a novella szecessziói 1903–1908), végül pedig a regényíróhoz jutunk el: *Látvány és valóság: az impresszionista Színek és évek; Lélek és világ; A Mária évei lélektaniséga* (1912); *Fikció és dokumentum: az állomások* (1914–1917); *Az epikai szintézis lehetősége: a kisregény* (1915–1918). Az életmű és az életrajz párbeszéde a szövegek elemzése közben is folyamatos, míg a harmadik párbeszéd egyrészt azáltal valósul meg, hogy az elemzések végén vagy közben a szerző állandóan tudósít az egyes szövegek kortárs kritikai recepciójáról, másrészt

minden nagyobb tematikus egységet egy bevezető fejezet előz meg, mely arról az irodalomtörténeti háttérrel és határhelyzetről tudósít, amelybe Kaffka szövegei beleszülettek. Így például a líráról szóló részt a *Szabolcska és Ady között*, a novellát *A modern magyar elbeszélés – in statu nascendi*, míg a regényt a *Kis magyar regényforradalom előtt* fejezetek vezetik be. Mivel a monográfia szerkezetét nem a műfaji tematika, hanem a kronológiai sorrend határozza meg, ezért egyes korábbi tematikák – az életműben való időbeni elhelyezkedésüknek megfelelően, mint például a vers és a novella – később is visszatérnek. Az életműből elének táruló írói személyiségrajz érdekében a monográfiában olyan fejezeteket is találunk, melyek mintegy a Kaffka-életmű peremvidékét képezik, mint például az író gyerekkönyveit bemutató *A csoda a valóság: Gyermekkönyvek* (1909–1918), valamint a kritikákról és publicisztikai írásokról (*Reflexiók és önreflexiók: Irodalmi kritikák és publicisztikai írások 1905–1918*) és a már meg nem valósult mítoszregényről szóló fejezetek (*Az utolsó írói tervek távlata: a mítoszregény*). E témák közül az első leginkább az író személyiségrajzának szempontjából fontos, míg a másik két fejezet az életmű mögött meghúzódó kritikai normarendszert, valamint Kaffka Margit regénypoétikájának lehetséges távlatát tárja fel. A monográfia szerkezete világos és könnyen követhető, mivel az egyes tematikai egységek pontosan el vannak egymástól különítve, ezért az az olvasó, akit az életműnek csak egy részlete érdekel, kiválaszthatja, mely részek fontosak számára. A monográfia jegyzetelése is ezt az elgondolást támogatja, mivel a jegyzetek nem a kötet, hanem az egyes fejezetek

végén állnak. A további kutatások elősegítése céljából a kötet végén két bibliográfia is található: az első Kaffka Margit műveinek első kiadásait foglalja össze, melyek közül az utolsó háromhoz az egyes kötetekről szóló ismertetéseket is csatolja a szerző, míg a második bibliográfia a Kaffka Margitról szóló írásokat tartalmazza. Bodnár György könyve tehát bármely, Kaffka Margittal vagy a korszakkal foglalkozó kutató számára kitűnő segédkönyv.

A kronológiai tárgyalás során folyamatosan tapasztalhatjuk az életmű egyes darabjai közötti belső párbeszédet. Ennek a dialógusnak a példája, amikor a *Színek és évek* előzményeként tárgyalt *Süppedő talajon* című novella a regény szövegét értelmező metaforává válik: „Pórtelky Magda, (...) a *süppedő talaj* világ gyalázatos tisztességét hordozza magában” (162); majd néhány sorral lejjebb: „De ez az egész világ *süppedő talajon* áll” (uo.), s később: „Mennyit tud Kaffka erről a *süppedő világról*” (165), végül három lappal ezután: „azért jut a *süllyedés* útjára” (168. Kiemelések: K. G.) Bodnár György ugyanezzel a módszerrel idézi fel a dzsentriábrázolás egyik első jelentős művét, Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regényét Tormay Cecil *Régi házával* kapcsolatban: „de tisztának és nemesnek maradt dzsentri eszménye viszi biztos révbe a *régi ház utolsó lakóját*”. (170. Kiemelés: K. G.) A két szöveg közötti párbeszédre az ad okot, hogy mindkét író részvétellel figyelte a dzsentri pusztulását, de a téma feldolgozásának egy egészen más korszakában. Tormay Cecil dzsentriregénye ezáltal úgy tűnik fel, mint egy régi szemlélet restaurációja. Azzal, hogy a monográfia írója az egyik szöveg

címét a másik szöveg értelmezésekor metaforaként használja, nemcsak a szöveg stílusát teszi élvezetesebbé, hanem sikerül elkerülnie a két szöveg hosszas egybevetéséből adódó lehetséges redundanciát is. Az életmű egyes szövegei közötti párbeszéd mellett megfigyelhető a témák közötti párbeszéd is: „s az így kialakuló kép színeit még markánsabbá teszi a dzsentri tragédiáját megtoldó keserű női sors fénytörése.” (171.) (Ebben az idézetben pedig a regény címének az elemzés szövegébe történő visszairódását figyelhetjük meg.) A tematikus párbeszédre egyébként az utószóban maga a szerző is kitér: „Ez a monográfia tehát nemcsak tárgyával, a közelmúlt irodalomtörténetének korszakaival és a szakirodalommal folytat párbeszédet, hanem önnön belső fázisaival és rétegeivel is, amelyek végső szövegegyüttetését és szerkezetét kialakították.” (297.) A vizsgálat módszere tehát a megírás módszere is egyben. Az irodalomtörténet elmúlt korszakaival folytatott párbeszéd a Kaffka-életmű hatástörténetének teljes feldolgozását, míg a szakirodalommal folytatott dialógus széles irodalomelméleti kitekintést jelent. A belső párbeszéd azokon a pontokon érhető tetten, amikor a szerző például úgy kapcsolja össze az író három regényét (*Színek és évek*, *Mária évei*, *Állomások*), mint egy trilógia egyes darabjait: a női sors lehetőségeinek és fejlődésének állomásaként. Kaffka utolsó regénye, a *Hangyaboly* pedig úgy viszonyul az említett szövegekhez, mint mindhárom előzménye.

A monográfia nemcsak azok számára nyújthat segítséget, akik Kaffka Margit életművével akarnak megismerkedni. Az egyes tematikai egységeket bevezető fejezetek a monográfián belül gyakran úgy

jelennek meg, mint önálló tanulmányok. Ilyen fejezet például a *Szabolcska és Ady között*, mely a magyar költészet egyes irányzatait mutatja be a szabadságharc és a századforduló közötti évtizedekben. A szerző intenciója szerint azonban csak egy olyan kitekintés tud Kaffka határhelyzetben elhelyezkedő költészetével párbeszédet kezdeményezni, amely tartalmazza mindazokat a szerzőket, akik az adott korszak költészetét, és ezáltal Kaffka verseit is befolyásolták. Bodnár Györgynek ezért egyetlen kanonizáló szempontja van e költészettörténeti kitekintéssel kapcsolatban: mely költők voltak azok, akik Kaffka életművét alapvetően befolyásolták? A fejezetben ezért hasonló jelentőséghez jut például Szabolcska Mihály és Reviczky Gyula költészete. Minél árnyaltabb képet kapunk a korszak költészetéről, annál könnyebben lehetséges azt párbeszédbe állítani Kaffka Margit életművével. Hasonló módon, a teljesség igényével tárja fel a monográfia a dzsentri-regény fejlődésének egyes állomásait Gyulai Páltól Krúdy Gyuláig (*A regény dzsentri szemléletének vonatkozási pontjai*), valamint a magyar lélektani regény (*Átmenetiség: a szintézisregény megőrzése, Lélek és lét*) és a korrajzregény (*A korrajzregény: kortűnet*) kialakulását. A *Színek és évekkel* kapcsolatban talán a legszélesebb kitekintést *Az emlékezés tartalma keresi grammatikáját* című fejezet nyújtja, mely a korszak legismertebb, ezzel a kérdéssel foglalkozó regényét, *Az eltűnt idő nyomában* veti össze Kaffka szövegével. A monográfia módszerét képező párbeszéd talán itt válik a legszélesebb körűvé azáltal, hogy a Proust-recepciónak nemcsak az idő kérdésével foglalkozó részét veszi fel interpretációjába, hanem azzal mintegy külön

külön párbeszédben, Gilles Deleuze egészen más irányú megközelítését is. Természetesen Proust és Kaffka regényének a párbeszéde csak akkor lehetséges, ha az értelmezés tisztában van a két szöveg kapcsolatának lehetséges határaival. Az egybevetés célja tehát csak annyi lehet, hogy „Proust művében vonatkozási pontokat jelöljünk ki a *Színek és évek*ben testet öltő emlékezés-regény egyetemes igényű megítéléséhez” (187). A hasonlóság mellett azonban a különbségre is hangsúlyt helyez: „Kétségtelen, hogy Kaffka Margit főképpen a lélektanilag is átlélhető időt s a belső valóságot jelenítette meg emlékező kompozíciójában, s ezáltal a fejlődésregény kompozícióját csak föllazította.” (188.) Bodnár György különösen a világirodalmi kitekintéssel kapcsolatban igyekszik kijelölni e párbeszéd határait, így Kaffka életművét sem alul, sem felül nem értékeli a párhuzamba állított szövegekhez képest. A monográfia tulajdonképpeni tétje Kaffka Margit életművének kijelölése a magyar- és a világirodalom történetéhez képest, mivel ez teszi lehetővé az egyes dialógusok kialakulását.

Ha a monográfia műfaját úgy fogjuk fel, mint egy író vagy költő életművét leginkább népszerűsíteni tudó tudományos munkát, akkor a műfaj újragondolásakor talán az egyik legfontosabb szempontként jelenik meg az a célkitűzés, hogy a monográfia szövege lehetőség szerint minél szélesebb olvasóközönség számára váljon befogadhatóvá. Bodnár György monográfiája véleményem szerint ezt a célkitűzést valósítja meg azáltal, hogy világosan kijelöl egy olyan irányt, amerre az elkövetkezendő időszakban a monográfiáírás haladhat.

Kráncz Gábor

SZÁVAI DOROTTYA: BŰN ÉS IMÁDSÁG.

A PILINSZKY-LÍRA CAMUS-I ÉS KAFKAI SZÖVEGHAGYOMÁNYÁRÓL

Budapest, Akadémiai, 2005, 355 l.

Pilinszky János művészete nem csak napjaink irodalomtörténeti kánonjaiban van vitathatatlanul jelen, hanem az irodalom kulturális környezetében is. E jelenlétet a hivatkozások gyakorisága tartja fenn, s ha az emlékezés létmódja az alkalmosszerűség és a fragmentáltság, akkor Pilinszky műve nyilvánvalóan része kultúránknak. Csakhogy a statikus emlékezet nem kezdeményez beszélgetést, hanem legfőképpen magát a reprezentációt, a reprezentáció elvégzett feladatát reprezentálja. Így stilizálódik például egyre-másra a szigorú elődöktől átvett „költő és katolikus” formula fenntartója – és nemkülönben szigorú széttartója – katolikus költővé abban a vallásos miliőben, amely, úgy tűnik, egyaránt szívesen siklik el a megkülönböztetés szigorúsága és a mégis lehetséges összevonás némely fontos következménye fölött. (Nehéz nem észrevenni például, hogy a költő esszéi épp azzal a többlettükkel befolyásolhatnák e mindmáig népes befogadói csoport beszédkultúráját, amelyet a szorosabb irodalmi értékelés rendszerint fogyatékoságnak könyvel el: a prózai alkotások többségükben színvonalas homíliák vagy elmélkedések, amelyeknek minőségére azonban nem néz fel és amelyek sugallatára nagyrészt érzéketlen a liturgikus tradíció-megjelenítés.)

Másfelől Pilinszky jelenlétének a reprezentatív nál valódi bb formáját képviseli az, amely affinitások találkozása, gondolkodásmódok hasonlósága vagy hasonulása, a megértés elementárisabb eseményeinek érintkezése, egymást kölcsönösen és kölcsönösségre ösztönző hatása folytán alakul

ki. Olykor az örökség poétikai metamorfózisában maradandó érték ké tárgyiasul – továbbvezetve egyfajta bensőséges genealógia leágazásait, rejtett és szembeötlőbb irányait a keletkező irodalomban és egyéb művészeti kezdeményezésekben, a kritikai recepció új felvetéseiben, a kortárs spirituális próza közvetlenül vagy áttételesen folytatásként olvasható változataiban. Az életmű erőforrására ismételtlen rákapcsolódó diszkurzivitás – nem a kötelező méltatás, hanem a közös *gondot* tanúsító feltárás – folytonossága azonban, noha kétségkívül fennáll, védtelenebb az irodalomtörténet-írás alapokig hatoló, az érvényesség dilemmáját feszegető kérdéseivel szemben. Miközben Pilinszky költészetének váratlan remiszcenciái, belátásainak megújuló aspektusai bukkannak fel a keletkező irodalomban, a megőrző idő egyszersmind módosítja is a befogadás feltételeit. Pilinszky csak azt a törekvést szavatolhatta, amely saját korában a végsőkig, a poétikai és teológiai reflexió határpontjáig juttatta el a keresztény biblikus valóságérzékelés nyelvi közlőképességét, de nem állhat jót a teremtő képzelet sorsáért korunkban: írásai nem kezeshetnek az egészen más szó érthetőségéért, azért a szóért, amely önmagát a transzcendenciára fogékony létező személyiségközpontnál is bensőbb bensőjében, a megérintettség lokalizálhatatlan centrumában, az önmeghaladás birtokolhatatlan dimenziójában adhatja hírül. Nem szavatolhatja a bizonyosságot, a növekvő hiány bizonyosságát sem. Egyetlen tanú szavahihetősége csak a különféleképpen értők esendő sokaságában nyerhet igazo-

lást. Márpedig e visszaigazoló, a megértés pillanatát újjáértetni hivatott emberi közeg önmagában hordozza átrendeződéseinek eshetőségét: a Pilinszky-kérügmá azonos-sága elkülönböztetésekre s a legfőbb, belát-hatatlan különbségre, a szótörténetek jövőjére utalt azonosság. Jelentésszerkeze-tét nem az előzményekből, a tudottból kikövetkeztetett üdvnarratíva rajzolja ki. Az ellentétes mozgás, az eljövétel, a más-honnét érkező szó szabadsága dönti el, hogy e szerkezet miként, a tovább- és szétíródás mely törvényei szerint maradhat fenn egyáltalán.

A versek párbeszédre nyitottságához, fő jelentésirányának jelen- és jövőbeli pro-dukтивitáshoz fűződő kételyek bizonyára nem vagy legfeljebb látszólag idegenek a teológiai olvasás önvizsgálatának eredmé-nyétől, amely lényegében ugyanaz a kér-dés: e költészet mint végpont és mint ere-detpont viszonyának kérdése, korszakzárás és korszakkezdet vitája. Pilinszky műve azzal, hogy a keresztény hitértelmezés szempontjából is hasonlíthatatlan jelentő-ségű fejleménye a magyar líra történeté-nek, nem küszöböli ki az ellentmondó tapasztalatok konfliktusát. Az Isten-beszéd általa megelőlegezett fordulata még várat magára – ha ugyan fennáll még az esélye –, a irodalmi beszédmódok történetének elbeszélései azonban olykor már a visszate-kintés nézetéből vesznek róla tudomást. Belépése a hit közössé tehető nyelvbe még késlekedik akkor, amikor elszürkölése az irodalomban már nem elképzelhetetlen.

Ez az ellentmondásos tapasztalat éppen hogy nem nincstelenné teszi a teológiai indíttatású irodalomkutatást, hanem – miközben talán senkiföldjére küldi – átruházhatatlan feladatot ró ki számára. Különösen ott és akkor, ahol és amikor az

irodalmi szövegalkotás és a hozzá kapcsolódó irodalomesztétikai gondolkodás nem kiegészítő, de nem is pusztán társtudomá-nyi szerepet tölt be. Valószínűleg nem szorulna magyarázkodásra az, aki korunk-ban az érvényességre igényt tartó szakteo-lógiai és a teológiailag releváns poétikai értekezések hazai súlyarányát latolgatva az utóbbiak javára foglalna állást, főként ami történelem és tradíció hermeneutikai köl-csönösségének meggondolását és az ebből születő belátások mélységét illeti. Az átfogó Pilinszky-értelmezések ebben az össze-függésben joggal vonhatnak magukra különleges figyelmet: a felénk forduló érdeklődés kiterjed a teológia horizont-mozgására, és az értelem feltárásának munkája óhatatlanul szembesíti az olvasást a bibliai hit válaszpontenciájának alakulá-sával (főként ami azt az életmű belső ará-nyaiból következő olvasói várakozást illeti, amely az *Apokrif* töretlennek mond-ható értelmezésére irányul: a fogadtatás-történetben nem véletlenül csoportosul e nagy, összegző vers köré számos, a költő és a krisztológiai, ill. a teodíceai hagyomá-ny kapcsolatát taglaló írás).

Szávai Dorottya *Bűn és imádság* című, Pilinszky költészete és a zsidó–keresztény Szentírás együttes olvasására vállalkozó munkája nem egyszerűen örökös és fog-lalata e biblikus kiindulópontú megközelí-téseknek, hanem egyúttal az interpretáció szuverén javaslata is: nem egyetlen, de nem is két diskurzusrendben megtörténő esemény, hanem magát a határovezetet, az elgondolható köztes területet nagy körül-tekintéssel és bátorsággal bejáró eszmélő-dés eredménye. Amint a könyv előszavá-ban olvasható: interpretációjának „vezér-fonalául szolgál a *dialogicitás* azon eszmé-nyé [itt Bahtyintól származó idézettel

megegyeztetve], miszerint »a szöveg valódi lényege mindig két tudat, két szubjektum határmezsgyéjén bontakozik ki«, illetve, hogy »a megértés valamilyen mértékben mindig dialogikus« s »mint dialogikus mozzanat maga is benne áll a dialogikus rendszerben«. Ennek szellemében Pilinszky költészetének azon határpontjait igyekszünk feltárni, melyeket a Kafka-, illetve Camus-művekkel (s »mögöttük« a Dosztojevszkij-életművel) folytatott dialógus jelöl ki» (12). A program e tömör megfogalmazását nemcsak rétegzettség és szabotossága miatt idéztem, hanem azért is, mert előrevetíti azt az eljárást, amely – egy immár a kötet végén szereplő, summázó megállapítás szerint – a vázolt párbeszéd-folyamat elindítása és végigvitele „bizonyos gondolati struktúrák kongenialitásának” (306) felismerésén, vagyis a társítókészségen, a hasonló metaforateremtő megpillantásának Arisztotelészig visszavezethető elvén alapszik. Utóbbi – Paul Ricoeur szerint – a különbözők egymáshoz rendelésének konstrukciós és konstruktív működtethető elve is, és hozzátehetjük: épp ezért a tanulmány szövegrendjében kimondottan teológiai tevékenységet megalapozó elv. Munkába állítása csak annak a kockázatnak a tudatában lehetséges, hogy az így létrehozott, a könyv kifejezésével „nem kauzális” összefüggések helytállóságát irodalmon kívüli szempont teremti meg: e szempont szilárdsága a hitelesítés sikerén múlik, máskülönben csak törekénységéről beszélhetnénk. A szövegek egymásra vonatkoztatásának művelete nem pusztán meghatározó bibliai témák felbukkanásának és létértelmező kiaknázásának a párhuzamosan vizsgált szerzőknél megjelenő analógiái folytán válik teológiai műveletté. S nem is csak

azért, mert a *Tékozló fiú* példázata mint érvényessége felől kérdőre vont nagyelbeszélés exegézise átszövi a mű egészét. (Érdemes közbevetőleg megjegyezni, hogy a Tékozló-történet, mely az újszövetségi kánon egyik belső értelmező narratívája, kánon a kánonban, maga is polemikus belső tükör, *mise en abîme*, amely a történet egészét talán magába gyűjtheti rövid és sűrítő metatörténetként, a történet történelmének komplexitása és befejezetlensége azonban magát a parabolikus tükörr-narratívát is megsokszorozza, bonyolulttá és befejezetlenné teszi, kölcsönösen értelmező kapcsolatra lép vele.) A Kafkát, Camus-t és velük együtt a Bibliát olvasó Pilinszky-alkotásokra feszített teológiai szöveg-háló nem is azzal bizonyul értelemadónak, hogy elővételezett jelentéseket pecsétel meg – ez esetben akár hiábavaló is lehetne. Számai Dorottya gondolkodásában az előfeltevések mozgásba hozzák a szövegek jelentését, koherenciájuk nem az irodalom fölött képződik meg, hanem a művek vizsgálatában, azok megszólaltatásával újrendezve az ily módon veszélybe sodort, az alámerülés kockázatának kitett megértésforma sarkalatos összetevőit. A szerző felfogásában bűn és imádság „egymásba fonódó alakzata poétikailag olyannyira kidolgozott, ikonként funkcionáló alakzat, amellyel [...] leírható e költői mű egésze” (10). Nem az összes többivel egyenértékű szavak tehát, amint Pilinszky-nél is szavakat meghaladó, „a költői ént uraló kettős tapasztalat” (14) jelölő; a bűn és az ima itt nem vonzza, hanem taszítja a morális és a kategorikus, s még inkább a moralizáló és az előíró konnotációkat. Az „imádság” itt a szó viszonyteljességének rokonszáva, különösen a lírai szóé: emennek többszörös hozzákötöttsége más szá-

vakhoz, intertextuális és aposztrofikus jellege, megszólító, tehát majdani befogadói válaszokat tételező mivolta, amely ugyanakkor bennfoglaltan a közvetlen válasz hiányát is kimondja, ezért bizonyos értelemben önkéntelenül kerül a várakozás szakrális pozíciójába. A bűn és az ima valójában kettős ontológiai adottságként, a végességből megmagyarázhatatlanul ható rossznak és a másikkal forduló, potenciálisan határtalan szólításnak az ellentétével jellemezhető, antropológiai és teológiai vonatkozásban egyaránt beszédes értelmező struktúráként válik e könyvben alkalmassá filológiai és eszmetörténeti összefüggések felmutatására és szintetizálására. A végül itt is kibontakozó, s mind a bőséges Camus-, mind a Kafka-fejezet okfejtését betetőző *Apokrif*-értelmezés például ezért világíthat rá a versre mint átmenetre és fordulóponton, mint az eljövendő transzcendencia-tapasztalat ünnep nélküli előzményére, kiüresedett és telített nyelv maradéktalan egymásban léte.

Az eszmefuttatások teológiai karakterét leginkább idő és tanúsítás összekapcsolódása rajzolja ki: a versek és prózai szövegek olvasásában, és Szávai Dorottya olvasója számára az olvasat olvasásában pillanatról pillanatra keletkező nyelvi tér, amelynek tanúsító jellegét a szöveg tanúk behívásán túl maga a higgadt tárgyalás és a személyes megragadottság együttese adja az elidőzés folyamatában. A munka, a kidolgozás, a beható foglalatosság, a szenvedélyt és szentelenséget egyként igénylő tartós jelenlét a virrasztással rokon. Ez az idő, az odafordulás tartama teszi lehetővé és valóságossá a jelentések előállítását úgy, hogy e tartamban a kortárs teológiai és filozófiai gondolkodás egy figyelemre méltó szegmense kapcsolódik

be a műalkotások polifóniájába. Megítélés szerint a könyv ezen a lényeges ponton, saját alapmeggyőződésének bizonyos fokú destabilizálásával, a szerves építkezésen belül az újragondolás állhatatos állhatatlanságával lép ki a tétel és igazolás alkotta határolt térből, s helyezi el Pilinszky költészetét nemcsak egy eddig ilyen alaposítással nem szemrevételezett nagykontextusban, hanem eredeti teopoétikai rendszerben is. E rendszert krisztológiai háttérrel sem teszi totálissá. A bibliai kinyilatkoztatás metaforikus csereviszonya saját antropológiai hordozóalapjával, a kettős, emberi és isteni aspektus, nem a végérvényesség jegyében, hanem a nyelvi alakulásoknak való kiszolgáltatottságában szab irányt az elidőző és meghívó tanúsítás történéseinek. A krisztológiai hagyomány ezért kerülhet egyszerre a létértelmező tevékenység alapzatának és alakuló horizontjának helyzetébe.

A könyv egyik gyakori hivatkozása, az újabb teológia szóba hozása annyiban kérdéses, hogy bár a konstrukció felépüléséhez mások mellett valóban számos kortárs és közelmúltbeli teológiai és bibliatudományi tétel járul hozzá, benne mégsem annyira a teológiai értelemajánlatok korszerűsége, mint inkább egymást kiteljesítő és reflektáló kölcsönhatása válik hangsúlyossá, és engedi meg, hogy a *Bűn és imádság* című kötet alkalmasint konzervatív állítást erősítsen meg: hogy tehát az Auschwitz utáni világállapot esélyét a bibliai hit artikulálására ne a „jó” pusztá feltételezhetőségének és kisajátíthatatlanságának, ne csupán a „másik” közmegegyezéssel el- és befogadásának etikai kultúrájában lássa, hanem ezzel együtt, ezen keresztül és ennél radikálisabb felismerést is látókörébe vonva főként a saját

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 200♣CX. évfolyam ♣szám

felelősség, a „jóvátehetetlen jóvátétele” – e Pilinszkynél oly nyomatékos paradoxon – tudatosításának áldozati emlékezetű gesztusaiban. Befejezésképp ezért arra a tanulságos szöfejtésre utalnék, amellyel Szávai Dorottya könyve a latin *tollere* ige kettős jelentését exponálja: magára venni és másról levenni, elvenni és magára öltetni, végeredményben: magára terhelve megszabadítani. S bár e mozdulat egyszerűsége, megismételhetetlensége szó szerinti értelemben követhetlenné teszi a Pilinszky kései lírája kijelölte irányt, elérhetlenné az utópisztikus célt: a lényegi eggyé válást a szabadító, egyben szabadító cselekvésre indító szenvedéssel – mégis az egykori „határtapasztalat” idézeteként árnyalhatja a történelemben zajló megértéstörténetet. A dogmatikai vonatkozású, eredetileg más jelentésű *unio hypostatica* szókapcsolat rávetítése (előzőleg már Tolcs-

vai Nagy Gábor jelentős monográfiájában, de itt is) erre a kivételes költészetre – noha nem tünteti el a szakadékot szó és tett, olvasás és cselekvés, emberi és isteni lehetőség között, s nem hozhatja közös nevezőre Pilinszky írásainak eltérő értékeléseit – meggondolkodtató, performatív félreértés.

Keresztény irodalomelméletet írni a jelző nyilvános eróziója okán sem látszik lehetségesnek; vélhetően nem is szükséges. De belehallgatva hozzászólni ahhoz az eszmecseréhez, amit a biblikus tradíció a jelennel s a jelen a biblikus tradícióval önmaga megértéséért folytat, és azzal a felkészültséggel szólni hozzá, amelynek eredménye Szávai Dorottya összehasonlító munkája: ez mindenekelőtt az íródo emlékezet eseménye, s csak másodsorban szándék vagy akarat kérdése.

Mártonffy Marcell